

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2018

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. 1. 165 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 23 жовтня 2018 р. (протокол № 3).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сильвестр Чопик - доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Олег Малярчук - доктор історичних наук, професор
Вадим Ореховський - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13. 07. 2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Видання індексується Google Scholar. Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03. 12. 2012 р. № 1380).

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2018

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 069.51:908]:748(477.83)

Юлія Курдина

ГУТНЕ СКЛО З ПІДГІРЦІВ У ФОНДАХ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ М. ВИННИКИ

У статті розглядаються скляні знахідки із фондів комунального закладу Львівської обласної ради на території Підгорецького василіанського монастиря Благовіщення Пречистої Діви Марії під час розкопок у 2007–2008 рр. Увагу приділено різним типам скляних виробів, наводиться їх загальна характеристика та конкретні параметри. Водночас подаються відомості про аналогічні знахідки, відомі з наукових публікацій чи збірок інших музеїв.

Ключові слова: Підгірці, Винники, музей, гутне скло, келих, пляшка.

Доволі важко уявити собі історичні музей без скляних знахідок. Комунальний заклад Львівської обласної ради (далі – КЗ ЛОР) Історико-краєзнавчий музей у м. Винники, неподалік Львова, не є винятком. Однак скляні знахідки, досить нечасто є предметом окремого наукового дослідження. Частіше про них згадують у контексті певних археологічних розкопок, аналізуючи скляні вироби серед інших виявлених рухомих предметів.

Серед статей, присвячених конкретно скляним знахідкам, можна згадати публікацію І. Свешнікова [1, с. 36–40], у якій проаналізовано скляні знахідки з місця битви під Берестечком та публікацію М. Лосик та В. Гупало про знахідки з місця розкопок колишнього Бернардинського костелу в м. Дубно (106 одиниць скляних фрагментів, які репрезентують досить широкий асортимент виробів) [2, с. 265]. Інформацію про знахідки з Києва опублікували А. Шовкопляс, [3, с. 82], С. Балакін [4, с. 165–167] та Е. Починок, яка на основі аналізу скла з території Старого Арсеналу запропонувала власну класифікацію скляних виробів [5, с. 43–48]. Характерною рисою усіх цих згаданих публікацій є наявність у них опису скляних знахідок, іноді із зазначенням їх параметрів, а також присутність рисунків, що важливо для пошуку аналогій тих чи інших скляних виробів у різних регіонах українських земель.

Проте значно частіше про скляні вироби згадують фрагментарно – у таких випадках відомості про скло доволі скупі – є лише короткий перелік виробів, у кращому випадку відзначаються їх особливості (наприклад, наявність клейма). Серед таких можна назвати публікації львівських дослідників Ю. Лукомського, В. Шишака, О. Осаульчука, О. Лазурка [6–7]. Трохи інформативнішою є стаття, присвячена розкопкам монастиря Воздвиження Чесного Хреста біля с. Йосиповичі на Стрийщині, автори якої відзначили схожість місцевих знахідок із виробами унівської гуті. На їх думки, до монастиря у Йосиповичах могли потрапляли вироби саме із Унева [8, с. 22].

За відсутності системних досліджень історії гутництва на українських землях, існує хибна думка про те, що воно було явищем маргінальним і досягло лише ремісничого чи кустарного рівня [9, с. 370]. Тому вивчення скляних виробів, які знаходяться у фондах музеїв, дозволить по-новому поглянути на гутництво та переосмислити його значення у господарському житті.

Скляні вироби у фонді музею м. Винник не є єдиними, виявленими на території Підгірців. Так, згідно із угодою про наукову співпрацю між «Krajowym Ośrodkiem Badań i Dokumentacji Zabytków» (м. Варшава, Республіка Польща) та Інститутом архітектури Національного університету «Львівська Політехніка» та Інститутом археології Львівського національного університету ім. Івана Франка у 2004 р. на території першої тераси Підгорецького замку проведено розвідкові розкопки [10, с. 2].

Роботи проводилися у трьох місцях: біля підніжжя лівого крила східців, що вели від північного боку замку до першої тераси (розкоп № I); у центрі першої тераси, на місці ймовірного «фонтану» (розкоп № II) та на межі I–II терас – місці опорної стіни (розкоп III) [10, с. 2–3].

На розкопі № I, поряд із посудом XVII – першої половини XVIII ст., виявлено такі фрагменти скляних виробів: фрагменти денця бокала, нижню частину ніжки фужера та верхню частину графина із обламаними ручками [10, с. 4].

З розкопу № III, серед виробів зі скла, увагу дослідників привернув фрагмент денця посудини із клеймом Конєцпольських. Це – круг, майже правильної форми (діаметр 2,9 см), в окружності якого простежується валик шириною 0,2 і висотою 0,1 см. У верхній частині якого видніється стилізоване зображення корони, під якою (всередині і внизу круга) знаходиться рельєфний вигляд герба Конєцпольських: щит, підкова і хрест. Ймовірно, що цю посудину виготовлено майстрами

місцевої гуті на замовлення чи в якості подарунка власнику замку [10, с.10–12]. Адже відомо, що у Підгірцях в XVI–XVII ст. діяла гута [11, с. 83].

Натомість скляні знахідки, передані у Винниківський музей і виявлені на території Підгорецького монастиря. Споруда, яку вдалося віднайти археологам на відстані 10 м від діючої дзвіниці мала господарське призначення, однак рухомого матеріалу у її заповненні виявлено чимало [12, с. 19–20]. На сьогодні знайдені предмети зберігаються у фондах Історико-краєзнавчого музею м. Винники.

Серед виявлених гутних виробів у Підгірцях найбільш численними є фрагменти келихів. Більшість із яких виготовлено із зеленого та світло-зеленого прозорого скла, що характеризується наявністю бульбашок. Один з них (рис. 1:1; Історико-краєзнавчий музей м. Винники, відділ археології, од. зб. 15738 (далі – ВІКМ. Арх. №) має висоту 4,4 см, товщину стінок 0,2–0,3 см, внутрішній діаметр виробу – 4,2 см. Діаметр основи становить 5 см, її товщина – 0,6 см. Виготовлений із прозорого скла світло-зеленого кольору, в якому наявна незначна кількість бульбашок діаметром 0,1–0,2 см.

Інший фрагмент (рис. 1:2; ВІКМ Арх. № 15770) має висоту 6,4 см, діаметр 5 см, товщину бокової стінки 0,1–0,2 см; діаметр основи – 5,2 см, її товщина – 0,6 см. Забарвлений у зелений колір. Для наступного зразка (рис. 1:3; ВІКМ Арх. № 15771) характерними є доволі відігнуті краї, діаметр келишка – 6,8 см, товщина стінок – 0,3–0,4 см. Забарвлення аналогічне до попереднього фрагменту. Набагато меншим є уламок від келиха із прозорого зеленого скла (рис. 1:4; ВІКМ Арх. № 15749). Його ніжка дещо неправильної круглої форми має діаметр 6,2 см, висота уламку – 3,3 см, товщина стінки – 0,2–0,3 см.

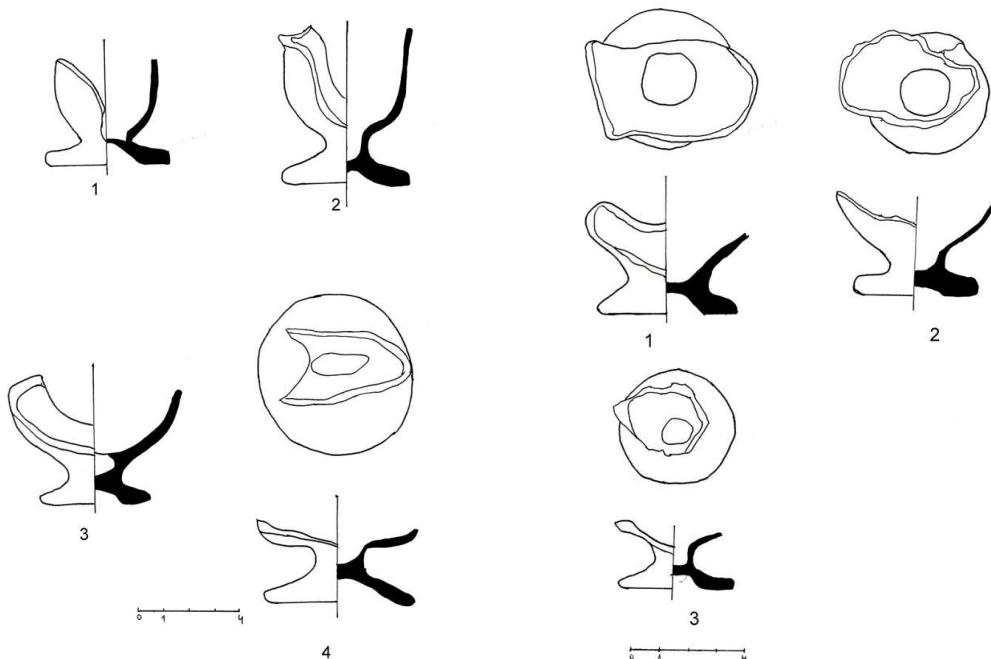

Рис.1

Рис.2

Краще збережений фрагмент келиха на невисокій ніжці з діаметром основи 5,3 см (рис. 2:1; ВІКМ Арх. № 15777). Товщина стінок – 0,2–0,4 см, діаметр виробу на збереженій частині становить 6 см. Схожим до нього є фрагмент з дещо деформованою основою діаметром 4,6 см (рис. 2:2; ВІКМ Арх. № 15690) та внутрішнім діаметром 6 см. Товщина стінок – 0,1–0,3 см. Аналогічним можна назвати келих світло-зеленого кольору, діаметром 5,6 см та з товщиною стінок 0,1–0,2 см (рис. 2:3; ВІКМ Арх. № 15704). Його можна вважати бракованим, через значну асиметричність та нерівномірну товщину основи.

Схожими до названих є келихи, виготовлені також із зеленого скла з невеликою кількістю бульбашок. Один з них (ВІКМ Арх. № 15773) має діаметр основи 4 см, товщина стінок коливається у межах 0,25–0,3 см, діаметр ніжки – 1,8 см. Діаметр основи іншого (ВІКМ Арх. № 15772) становить 4,4 см, товщина стінок – 0,3 см.

Деякі основи таких келихів мають діаметр від 4,4 (ВІКМ Арх. № 15728) – до 5 см (ВІКМ Арх. № 15700). На останньому видно сліди вогню. Ще один фрагмент із безбарвного прозорого скла з бульбашками (ВІКМ Арх. № 15726) має діаметр 4,8 см і товщину стінок ніжки 0,2 см. Аналогічні розміри в іншій основі (ВІКМ Арх. № 15729), дещо ввігнутої збоку, зеленого кольору. Така форма

келиків була універсальною, про що свідчать знахідки аналогічних виробів і на території сучасної Польщі. Тут вони найбільш масово продукувалися у XVII ст. [13, s. 125–127].

Найкраще збереженим із підгорецьких знахідок є келих зеленого кольору з відігнутими дзвінкоподібними вінцями, що знаходиться в експозиції Історико-краєзнавчого музею м. Винники (рис. 3; ВІКМ Арх. № 15827). Аналогічні келихи у XVI–XVII ст. широко побутували у Польщі та поряд із товстостінними високими склянками, розписаними емаллями («вількомами») становили дві основні групи польського столового посуду, відомими впродовж XIV–XVII ст. [14, s. 148–149].

Збереглося декілька боковин келихів зі світло-зеленого скла, товщиною стінок 0,2 см (рис. 4:1; ВІКМ Арх. № 15634; рис. 2; ВІКМ Арх. № 15745).

Рис. 3

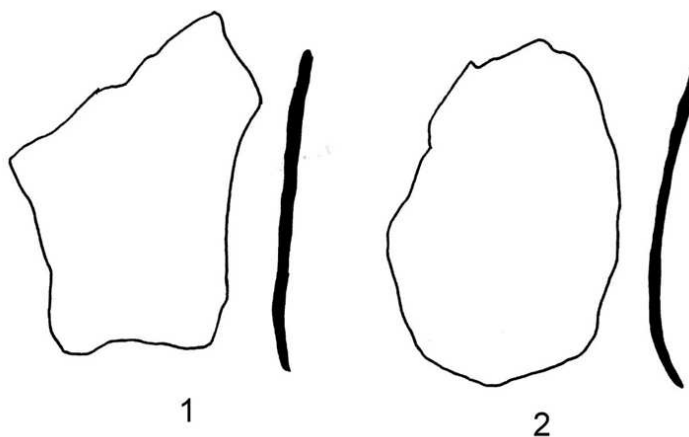

Рис. 4

Цікавим є одиничний фрагмент циліндричної посудини (скоріше за все посудини для пиття) діаметром 4 см (рис. 5; ВІКМ Арх. № 15691). Товщина стінок становить 0,3 см, основи – 0,5 см. Дно посудини дещо ввігнуте всередину.

Не надто численними є фрагменти вінця тонкостінних скляних посудин (рис. 6:1 – 4; ВІКМ Арх. № 15759, 15633, 15722, 15686 відповідно), ймовірно дзвінкоподібних келихів. За ними вдалося визначити діаметри цих посудин. Вони становлять 10,6 см (рис. 1), 11 (рис. 2–3) та 9,6 см (рис. 4). Скло прозоре, забарвлене у зелений колір. Товщина стінок цих посудин становить 0,1–0,2 см. Схожі фрагменти відомі з розкопок колишнього бернардинського костелу в м. Дубно [2, с. 270].

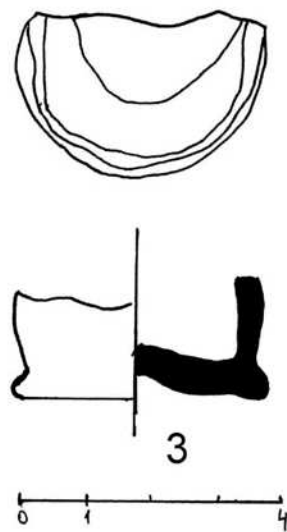

Рис. 5

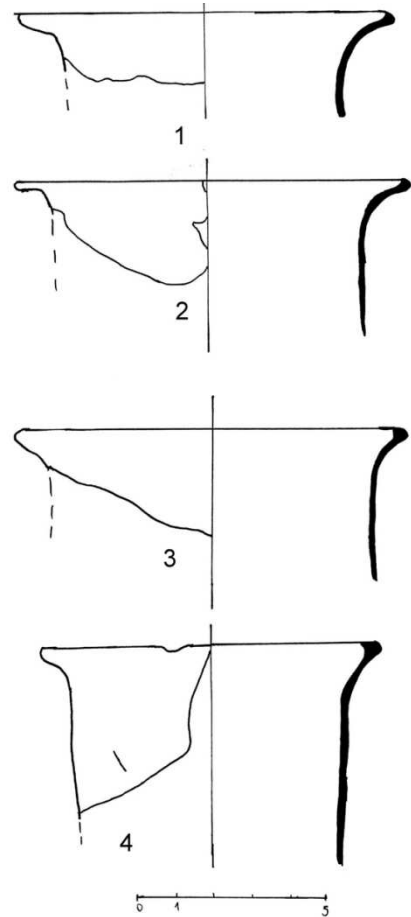

Рис. 6

Іншу групу скляних виробів із фондів музею складають пляшки різних форм. Одна з циліндричних, світло-зеленого кольору, має діаметр 6 см та товщину стінок 0,2 см (ВІКМ Арх. № 15774). Аналогічну форму мала пляшка темно-зеленого кольору з діаметром 4,8 см і товщиною стінок 0,1 см, дно якої дещо більше ввігнуте всередину (рис. 7:1; ВІКМ Арх. № 15811).

Інший тип – кулевидні та криволінійні пляшки, від яких збереглися в основному фрагменти горловин. Декілька із них виготовлені із безбарвного прозорого скла (рис. 7:2 – 4; ВІКМ Арх. № 15742, 15741, 15685 відповідно). Діаметр горловин цих фрагментів 1,7 см (рис. 2) та 2,4 см (рис. 3–4), товщина стінок – 0,1–0,4 см. Значно масивнішими є горловини інших пляшок цього типу (рис. 8:1 – 3; ВІКМ Арх. № 18803, 15804, 15713 відповідно). Вони є доволі товстостінними (товщина стінок до 0,8 см – ВІКМ Арх. № 18803). Дві з них зеленого кольору, третя – з прозорого скла, з висотою горловини 10 см (ВІКМ Арх. № 15804).

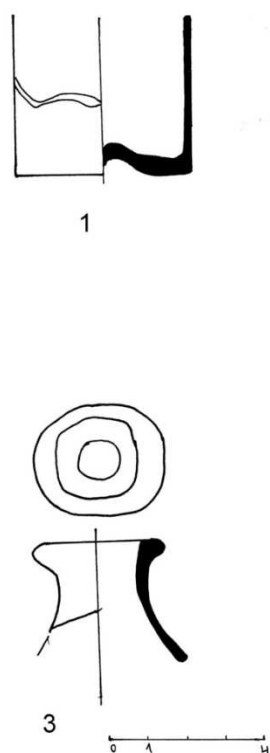

Рис. 7

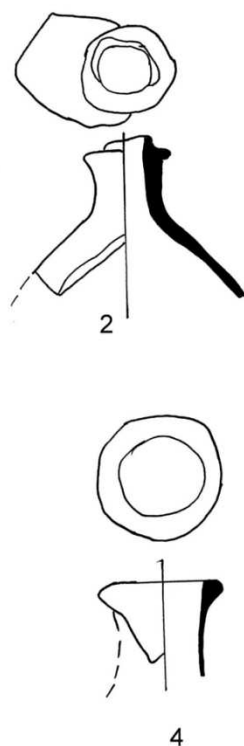

Рис. 8

Приблизно з першої третини XVII ст. горло пляшок на відстані 1–1,5 см від отвору почали перевивати скляним джгутиком круглого чи дещо сплющеного перерізу, призначенням якого було утримувати з допомогою мідного дротика дерев'яну пробку. До цього пляшки закривали або згорнутим папером, або цупкою тканиною [15, с. 74–81]. Також цей джгутик скла міг служити для посилення устя пляшки [16, с. 141]. Окрім того, він свідчить про призначення пляшки – для вина, оскільки для горілчаних пляшок такі джгути були нехарактерні [17, с. 102].

Цікавими є пляшки-плесканки, більшість із яких виготовлялися з безбарвного або світло-зеленого прозорого скла. Таку плесканку знайдено і під час розкопок на території Підгорецького монастиря (рис. 9:1; ВІКМ Арх. № 15740). Одна із аналогічних пляшок початку XVII ст. міститься в експозиції музею скла Львівського історичного музею та походить із Потелич (Інвентарний номер у книгах фондової групи «Скло»). Відомі такі знахідки також у Дубно [2, с. 267]. Характерною ознакою цих пляшок є невисока шийка до 1 см з відігнутими краями. Плесканки, зазвичай, використовувалися як тара для вина [18, с. 42].

Прямокутні пляшки (штофи) із Підгірців представлені фрагментами трьох екземплярів. Один з цих штофів був зеленого кольору, товщина його стінок – 0,2 см, однак через занадто малий розмір уламка важко судити про інші параметри (рис. 9: 2; ВІКМ Арх. № 15693). Інший штоф виготовлений із скла прозорого кольору. Товщина стінок – 0,2–0,4 см, висота шийки – 1,8 см, її діаметр – 2,4 см, діаметр горловини – 3,2 см. Ширина основи штофа становить приблизно 7,6 см (рис. 9: 3; ВІКМ Арх. № 15737). Штоф, який майже повністю зберігся, має ширину 11 і висоту 21 см (рис. 10; ВІКМ Арх. № 15826). Виготовлений він із прозорого, майже безбарвного скла з легким світло-зеленим відтінком. Подібні штофи більш витягнутої вгору форми відомі з унівської гуті. Вони виготовлені зі скла темно-зеленого кольору.

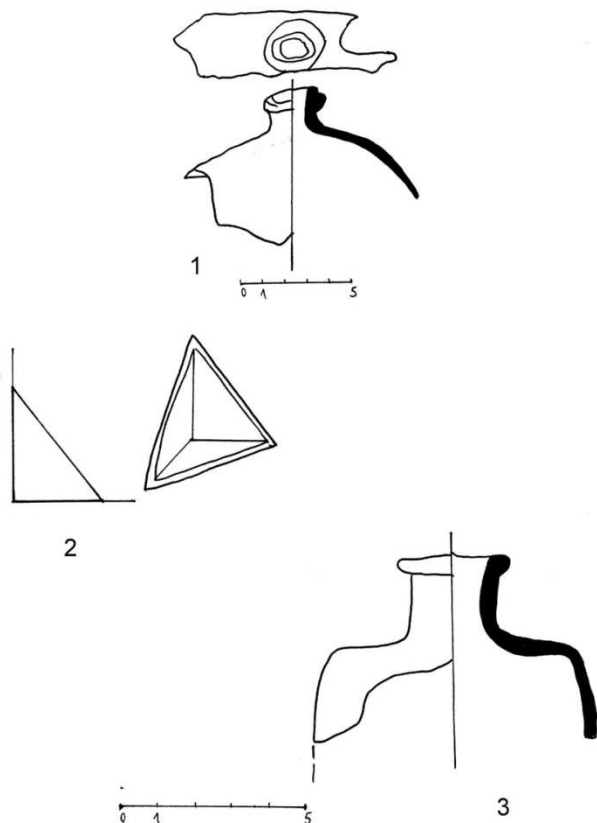

Рис. 9

Рис. 10

Причиною широкого побутування штофів була зручна чотирикутна форма. Завдяки їй штофи з різними напоями компактно вкладалися у подорожню скриньку, яку брали із собою в поїздку заможні люди. Разом з тим штофи добре служили і як настільний посуд [19, с. 113].

Вирізняють декілька різновидів штофів щодо пропорцій та розмірів. На Чернігівщині, Київщині та Волині домінували штофи у вигляді високої призми із основою, наближеною до квадрата, але пропорційні відношення частин були майже незмінними. Натомість вироби із західних земель мають більш видовжений прямокутник в основі [20, с. 214]. Останнє добре простежується на виробах з унівської гуті та збереженому штофі із Підгірців (рис. 10).

Наступною групою скляних виробів варто виділити кухлі. З Підгірців походить кухоль із темно-зеленого скла висотою 8 см. Його основа оздоблена прикрасою у формі пелюстки і має діаметр 4,2 см (рис. 11; ВІКМ Арх. № 15806). Форма ручки – типова для посудин цього типу XVI–XVIII ст. Про це свідчать аналогічні ручки кухля прозорого кольору, знайдена також у Підгірцях (ВІКМ Арх. № 15639), ручки кухлів XVII ст. зі збірки П. Лінинського (рис. 12; ск 806–815), ручка, виявлена на вул. Руській у Львові [7, с. 349], кухоль XVI ст. з Олеська (рис. 13; ск 995) та ручки з Унева (рис. 14; ск 841, ск 848). Відмінну форму від згаданої має кухоль початку XVII ст. з Потелич (рис. 15; ск 1003). Його дно є заокругленим і не має хвилясто навареної ліпної прикраси. Крім цього, ручка келиха є подвійною і майже не має рельєфних ліній, що характерні для попередніх знахідок. Подібну до цієї ручки виявлено на території монастирського дворища у с. Йосиповичі на Стрийщині [8, с. 36] та під час досліджень на площі Старий Ринок у Львові [21, с.183]. Аналогів цим ручкам у світовій та вітчизняній науці більше не зафіксовано.

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 13

Рис. 14

Рис. 15

Кілька уламків скляних виробів із Підгірців не вдалося ідентифікувати. Один з них належить скляній посудині з ручкою прозорого кольору, дещо сплюснутою посередині (ВІКМ Арх. № 15707). Товщина стінок посудини – 0,1 см. Ймовірно, у неї була друга ручка, що розташовувалася симетрично до збереженої. Інший фрагмент являє собою денце скляної посудини, стінки якої мають висоту приблизно 1,5 см і є увігнутими до центру (ВІКМ Арх. № 15743). Вона виготовлена зі скла прозорого кольору і її основа має діаметр 11 см. Ще одна знахідка являє собою денце скляної посудини темно-синього кольору (ВІКМ Арх. № 15689). Товщина основи становить 0,3 см, її діаметр – 6 см. Чимало донець скляного посуду XVI–XVII ст. знаходиться також в експозиції Музею скла, більшість з них прикрашені наліпними валиками у формі пелюстки, що було характерним для даного часу (ск 816–824).

Таким чином, розглянуті у статті скляні вироби дозволяють на конкретному прикладі простежити який саме скляний посуд був у повсякденному вжитку. Тому цінність скляних знахідок не стільки у їх кількості, а у тому, що вони представляють чимало типів скляного посуду XVII–XVIII ст. Це і різноманітні пляшки, келихи і кухлики. Введення у науковий вжиток інформації про подібні музейні збірки гутного скла значно розширить уявлення як про побут населення, так і про продукцію гут, які діяли у той час.

Список використаних джерел

1. Свешніков І. Скло з місця битви під Берестечком // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції / відп. ред. С. Мартинюк. Львів, 1995. С. 36–40.
2. Гупало В., Лосик М. Скляні вироби із розкопок у колишньому бернардинському костелі в Дубні // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2009. Вип. 13. С. 263–275.
3. Шовкопляс А. Некоторые гутные стеклянные изделия из Киева // Культура средневековой Руси. Ленинград: Наука, 1974. С. 81–85.
4. Балакін С. Деякі матеріали до археологічної картки Києво-Печерської лаври // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2007. Вип. 16. С. 161–168.
5. Починок Е. Скляний посуд з території Старого Арсеналу // Лаврський альманах. 2005. № 21 (Спецвипуск 8). С. 43–46.
6. Шишак В., Андреев С., Лазурко О., Лукомський Ю. Результати археологічного нагляду у м. Львові 2002–2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. К., 2004. С. 345–346.
7. Шишак В., Лукомський Ю., Осаульчук О. Археологічно-архітектурні дослідження по вул. Руській у Львові 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. К., 2004. С. 346–350.
8. Рудий В., Касюхнич В., Вітвіцька Г. Археологічні дослідження НДЛ-81 Львівського університету на Стрийщині в 2000–2001 рр. // Археологічні дослідження Львівського університету. 2003. Вип. 6. С. 16–37.
9. Харитоновна О. Українське гутне скло в турецькому археологічному комплексі XVII століття // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2008. Вип. 17. С. 370–373.
10. Филипчук М. Звіт про археологічні розкопки парково-садової архітектури на території Підгорецького замку в 2004 р. [особистий матеріал дослідника]. 50 с.
11. Рожанківський В. Скляне гутництво на Україні в XVI–XVII ст. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. К.: Вид. АН УРСР, 1959. С. 81–99.
12. Білас Н., Серцелевич Р. Основні результати досліджень Підгорецького монастиря ЧСВВ у 2007–2008 рр. // Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження. Тези доповідей наукового семінару (Львів, 15 квітня 2016 р.). Львів, 2016. С. 19–20.
13. Dąbrowska M., Gajewska M., Kruppe J. Solec nad Wisła, pow. Lipsko. Badania wykopaliskowe w latach 1964–1966 // Kwartalnik historii kultury materialnej. 1968. № 1. S. 109–139.
14. Wyrobisz A. Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1968. 143 s.
15. Коваль В. Слово о бутылке (попытка исторического исследования) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2002. Вип. 11. С. 74–81.
16. Пашковський О., Куштан Д. Скляний посуд початку XIX ст. з Чигирини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2007. Вип. 16. С. 141–143.
17. Яремченко В., Ткаченко О. Скляний посуд XVIII – поч. XIX ст. з міщанської садиби м. Полтави // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2010. Вип. 19. С. 100–105.
18. Петрякова Ф. Українське гутне скло. К.: Наукова думка, 1975. 160 с.
19. Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.). К.: Либідь, 1992. 191 с.
20. Сом-Сердюкова О. Нові принципи методики дослідження пам'яток українського гутного скла XVIII ст. // Матеріали до українського мистецтвознавства: збірник наукових праць. К., 2002. Вип. 1. С. 213–215.
21. Мартинюк С. Давне скло в Україні // Скло України / ред. кол. Д. М. Олійник та ін. К.: Світ успіху, 2004. С. 176–196.

References

1. Svyeshnikov I. Sklo z miscya bytvu pid Berestechkom [Glass from the place of battle near Berestechko]. Sklo v Ukrayini. Istoriya ta suchasnist: materialy naukovoyi konferenciyi. vidp. red. S. Martynyuk. Lviv, 1995, pp. 35–40.
2. Gupalo V., Losyk M. Sklyani vyroby iz rozkopok u kolyshnomu bernardynskomu kosteli v Dubni [Glass products from excavations in the former Bernardine church in Dubno], Materialy i doslidzhennya z arxeologiyi Prykarpattya i Volyni. 2009, vol. 13, pp. 263–275.
3. Shovkoplyas A. Nyekotoryye gutnyye steklyannyye izdeliya iz Kiyeva [Some loud glass products from Kiev], Kultura srednevekovoj Rusi. Leningrad, Nauka, 1974, pp. 81–85.
4. Balakin S. Deyaki materialy do arheologichnoyi kartky Kiyevo-Pecherskoyi lavry [Some materials to the archaeological card of the Kiev-Pechersk Lavra], Novi doslidzhennya pamyatok kozatskoyi doby v Ukrayini. 2007, vol. 16, pp. 161–168.
5. Pochynok E. Sklyanyj posud z terytoriyi Starogo Arsenalu [Glassware from the territory of the Old Arsenal]. Lavrskiy almanax, 2005, vol. 21 (Spetsvypusk 8), pp. 43–46.
6. Shyshak V., Andreyev S., Lazurko O., Lukomskiy Yu. Rezultaty arheologichnogo naglyadu u m. Lvovi 2002–2003 rr. [Results of archaeological supervision in Lviv 2002–2003] Arxeologichni vidkryttya v Ukrayini 2002–2003 rr., Kyiv, 2004, pp. 345–346.
7. Shyshak V., Lukomskiy Yu, Osaulchuk O. Arheologichno-arhitekturni doslidzhennya po vul. Ruskij u Lvovi 2002 r. [Archaeological-architectural research on the street Ruska in Lviv 2002], Arheologichni vidkryttya v Ukrayini 2002–2003 rr., Kyiv, 2004, pp. 346–350.
8. Rudyj V., Kasyuxnych V., Vitviczka G. Arxeologichni doslidzhennya NDL-81 Lvivskogo universytetu na Stryjshhyni v 2000–2001 rr. [Archaeological researches of the SRL -81 of Lviv University in Stryish region in 2000–2001], Arheologichni doslidzhennya Lvivskogo universytetu, 2003, vol. 6, pp. 16–37.
9. Harytonova O. Ukrayinske gutne sklo v turetskomu arheologichnomu kompleksi XVII stolittya [Ukrainian hutta glass in the Turkish archaeological complex of the XVII century], Novi doslidzhennya pamyatok kozatskoyi doby v Ukrayini, 2008, vol. 17, pp. 370–373.
10. Fylypchuk M. Zvit pro arheologichni rozkopky parkovo-sadovoyi arhitektury na terytoriyi Pidgoretskogo zamku v 2004 r. [Report on archaeological excavations of park and garden architecture on the territory of the Pidhirtsi castle in 2004]. Personal material of the researcher, 50 pp.
11. Rozhankivskiy V. Sklyane gutnytstvo na Ukrayini v XVI–XVII st. [Hutta Glass-making on Ukraine in the XVI–XVII centuries]. Materialy z etnografiyi ta mystecztvoznnavstva. K.: Vyd. AN URSR, 1959, pp. 81–99.
12. Bilas N., R. Sercelevych Osnovni rezultaty doslidzhen Pidgoretskogo monastyrya ChSVV u 2007–2008 rr. [The main results of the research of the Podgoretsky monastery in 2007–2008]. Plisneskij arheologichnyj kompleks: stan ta perspektyvy doslidzhennya. Tezy dopovidej naukovgo seminaru (Lviv, 15 kvitnya 2016 r.). Lviv, 2016, pp. 19–20.
13. Dabrovska M., Gayevska M., Kruppe J. Badaniya vykopaliskove v lyatax 1964–66 [Excavation in the years 1964–1966], Kwartalnik gistoriyi kultury

materialnej, 1968, vol.1, pp. 109–139. 14.Vyrobish A. Shklo v Polshhe od 14 do 18 viku [Glass in Poland from 14 to 17th century]. Vroslav–Varshava–Krakiv: Polska akademiya nauk, 1968, 143 s. 15.Koval V. Slovo o butylke (popytka istoricheskogo issledovaniya) [A word about the bottle (an attempt at historical research)], Novi doslidzhennya pamyatok kozachkoyi doby v Ukrayini, 2002, vol. 11, pp. 74–81. 16.Pashkovsky O., Kushtan D. Sklyanyj posud pochatku XIX st. z Chygyryna [Glassware of the beginning of the XIX century. from Chygyryn], Novi doslidzhennya pamyatok kozachkoyi doby v Ukrayini, 2007, vol. 16, pp. 141–143. 17.Yaremchenko V., Tkachenko O. Sklyanyj posud XVIII – poch. XIX st. z mishhanskoyi sadyby m. Poltavy [Glassware of the XVIII – early XIX century from the bourgeois estate of Poltava city], Novi doslidzhennya pam'yatok kozachkoyi doby v Ukrayini, 2010, vol. 19, pp. 100–105. 18. Petryakova F. Ukrayinske gutne sklo [Ukrainian gutta-glass], K.: Naukova dumka, 1975, 160 p. 19.Tyshhenko O. Istoriya dekoratyvno-prykladnogo mystecztva Ukrayiny (XIII–XVIII st.) [History of decorative and applied art of Ukraine (XIII–XVIII centuries.)], K.: Lybid, 1992, 191 p. 20.Som-Serdyukova O. Novi pryncypy metodyky doslidzhennya pam'yatok ukrayinskogo gutnogo skla XVIII st. [New principles of the methodology of studying the monuments of the Ukrainian gutta-glass of the XVIII century], Materialy do ukrayinskogo mystecztvoznavstva: zbirnyk naukovykh pracz, K., 2002, vol. 1, pp. 213–215. 21.Martynuk S. Davnye sklo v Ukrayini [Ancient glass in Ukraine] Sklo Ukrayiny, red. kol. D. M. Olijnyk ta in., K.: Svit uspihu, 2004, pp. 176–196.

Julia Kurdyna

HUTTA GLASS FROM THE VILLAGE OF PIDHIRTSI IN THE RESERVES OF THE MUSEUM OF HISTORY AND REGIONAL STUDIES IN THE TOWN OF VYNNYKY

The article deals with the glass findings from the reserves of KZ LOR «The Museum of History and Regional Studies» in the town of Vynnyky, namely the Hutta glass from the village of Pidhirtsi. The glassworks were found on the premises of Pidhirtsi Basilian Monastery of Annunciation of the Virgin Mary during the excavation works in 2007–2008. It also presents various types of glassware, as well as their general description and specific parameters. Meanwhile, it provides information on the corresponding findings known from scientific publications or books of other museums.

Key words: Pidhirtsi, Vynnyky, museum, Hutta glass, goblet, bottle.

УДК 929.53(477.83/.86)

Ярослав Лисейко

РІД ТИРАВСЬКИХ ГЕРБА ОСОРІЯ НА СЯНОЧЧИНІ У XV–XVI СТ.

У статті вивчається історія та генеалогія шляхетського роду Тиравських із Сяноцької землі в XV–XVI ст. Витоки роду сягають останньої чверті XIV – початку XV ст., коли нові володарі Галичини провадили активне осадження цього краю військово-службовим людям. Опісля, у хронологічний проміжок XV–XVI ст. вписалося сім поколінь роду, родинні взаємопов'язання між якими вдалося реконструювати на підставі вивчення сяноцьких гродських та земських судових книг. Модель історії цього роду характеризує звичні стратегії розвитку майнових комплексів, суспільно-політичної активності та поведінки на шлюбному ринку осілої шляхти із посереднім майновим і суспільним становищем.

Ключові слова: шляхта, Сяноцька земля, Волоська Тирава, Тиравські.

Шляхетська корпорація Сяноцької землі у XV–XVI ст. налічувала кілька десятків родин. Окремі з них були корінними мешканцями краю, їх родовід виводиться ще з XIV–XV ст. і прослідковується у наступних століттях. Такі родини із покоління в покоління володіли майновими комплексами, з них походили тутешні урядовці та учасники суспільно-політичного життя. У контексті локальної історії чимало шляхетських родин залишаються слабо вивченими в силу їх «місцевого» значення, хоча документація гродських та земських судів є цікавим матеріалом для реконструкції їх генеалогії та історії.

Прикладом такої маловивченої шляхетської родини із тривалою історією та розгалуженим генеалогічним деревом є рід Тиравських. Представники цієї фамілії включені у відомі гербівники Бартоша Папроцького та Шимона Окольського. Перший згадує про них як мужів «щирих та ввічливих», Ш. Окольський більш щедро наділяє Тиравських епітетами, називаючи їх «чесними мужами, вірними Батьківщині» («virii probi et amantes Patriam») [34, s. 356; 35, s. 559]. Окрім згадок у цих та пізніших гербівниках, Тиравські наразі не викликали до себе спеціальної уваги дослідників, адже поза суспільно-політичною ареною Руського воєводства вони не були відомі.

Винятком є лише нариси про сяноцьку шляхту Пшемислава Домбковського, який в окремому розділі своєї праці, на підставі найдавніших сяноцьких судових записок, вивчив життєпис представників роду в XV ст. [30, s. 11–35]. При цьому варто відзначити, що шляхетський стан на теренах Галичини в другій половині XIV–XVIII ст. вже став предметом чисельних праць сучасних як

українських, так й іноземних істориків. Йдеться передусім про таких дослідників, як Ігор Смуток, Сергій Пашин, Лукаш Байда, Мацей Августин [2–5; 28–29].

Історичні витоки роду Тиравських у Сяноцькій землі слід шукати в осадничих процесах, які динамічно протікали на Прикарпатті у найближче півстоліття після завоювання регіону Казимиром III. Нові володарі ставили собі за мету залюднити цей край та створити тут рицарський стан, який став би одним зі стовпів територіальної безпеки прикордонного регіону. Село Грабовниця, з яким первісно були пов'язані родоначальники Тиравських, князь Володислав Опольський у 1377 р. надав Петру, сину Грушки з умовою постійного проживання разом із дружиною та дітьми на Русі [31, s. 129]. Наступні чверть століття звісток про володарів Грабовниці бракує. Не виключено, що саме цей Петро став батьком Миколая Чешика, протопласти майбутніх родів Тиравських, Грабовницьких, Ритаровських і Буковських.

Зживане представниками перших поколінь роду прізвисько Чешики дозволяє припустити походження Тиравських із Чехії. Із тамтешніми землями пов'язаний також герб Осорія, яким вони послуговувалися. Свого часу ще Б. Папроцький відзначав чеське походження герба, а Каспер Несецький навів одну із гербових легенд, перипетії якої відбувалися у Чеському королівстві [33, s. 147; 35, s. 559].

Більш-менш чітку картину генеалогії та історії родини можливо відслідкувати лише з кінця 20-х рр. XV ст., адже саме з цього часу збереглися найдавніші сяноцькі судові записки. Вже тоді протопласта роду, Миколай Чешик (1402 – † 1428 рр.)^{*}, володів у Сяноцькій землі досить обширним ключем володінь у складі містечка Волоська Тирава та сіл Грабовниця, Дубрівка, Ритаровці і Буків. Його постать особливо виділяється у тодішніх документах, адже Миколай у 1420–1427 рр. був сяноцьким суддею [25, № 83, 94, 111, 113, 116, 138–140; 36, s. 285].

Більш ніж десять років після смерті Миколая, у 1439 р. його сини Йоан, Миколай, Петро, Георгій і Вільям поділили успадкований маєток [25, № 1116]. Чешиковичі розселилися у визначених наділах і відповідно до місця осідку почали іменувати себе Тиравськими, Грабовницькими, Буковськими та Ритаровськими.

Власником Волоської Тирави залишився найстарший з братів Йоан (1424 – † 1460 рр.). Очевидно, що ще до офіційного поділу батькового маєтку він вже господарював у своєму наділі. Так, у 1434 р. Й. Чешик заставив сусідові Спитку із Семушови за 106 гривень половину Волоської Тирави разом із частиною млина, а через два роки записав село у заставу черговому позикодавцю Фредру з Плешович [25, № 661, 771]. Справи з господарством склалися нелегко, бо в 1448 р. Йоан був змушений гарантувати брату Миколаю Грабовницькому повернення 60 гривень боргу заставою чиншу від селян у Волоській Тираві, а в 1455–1466 рр. вів суперечки із братами у справі якихось маєтностей під Библом у Перемишльській землі [25, № 2534, 3287–3289, 3308]. Дружиною Йоана була ближче невідома нам Яхна, котрій у 1442 р. він записав 100 гривень на половині своїх володінь [25, № 1431].

Після смерті Йоана Тиравського у 1460 р. рід продовжили обидва його сини – Йоан, Миколай, а також дочка Ядвіга (1481–1492 рр.). Останню видали за Яна Чорного, який потім став одним із кредиторів шваґра Миколая Тиравського [26, № 1515, 1596, 2066]. 3-поміж братів порівняно нетривалим було життя Йоана Тиравського († 1469 р.). Він одружився із Барбарою, походження якої не вдалося з'ясувати. У подружжя народилася донька Агнета, після передчасної смерті батька у 1469 р. сватанням дівчини довелося зайнятися дядькові Миколаю. У 1472 р. він видав племінницю за Йоана Рака, записавши їй 200 гривень посагу [25, № 624, 596, 652, 657].

Довше і активніше життя прожив Миколай Тиравський (1459 – † до 1497 рр.). Зокрема, він проявив себе як підприємливий господар. У 1462 р. Миколай купив у якихось Семена і Гриця за 20 гривень солтисівство у Дробковій Волі (згодом село Ракова) [25, № 3736, 3737]. Ця подія відбулася у руслі поширеної тоді тенденції до викупу шляхтою солтисівств та подальшої нівеляції солтисів як окремої суспільної групи. М. Тиравський також намагався провадити осадницьку діяльність у своїх володіннях. У 1479 р. він видав привілей на локацію села Голучків [32, s. 209]. Вже у 1483 р. село існувало, адже його мешканці зазнали збройного наїзду з боку сусіда Миколая Семушовського, який вигнав селян і зруйнував чотири будинки [26, № 1617–1620]. У 1481 р. М. Тиравський вперше згадується як власник ще однієї маєтності – села Станкової, яке він ймовірно осадив таким самим способом, як Голучків [26, № 1515, 1596, 2066]. Потомство, яке продовжило рід Тиравських, Миколаю забезпечив шлюб із Барбарою, котрій ще в 1459 р. він записав 200 гривень посагу на половині своїх маєтностей [25, № 2466, 3467]. Миколай помер десь перед 1497 р. [26, № 1658, 1660, 2068, 2404].

^{*} У дужках наведені крайні відомі згадки про особу в історичних джерелах.

Під 1492 р. вперше згадуються сини М. Тиравського – Йоан і Петро (1492–1501 рр.). Тоді вони самостійно заставили за 150 гривень село Станкову Леонарду Морохівському [26, № 2068, 2145, 2170, 2382]. Брати не були єдиними нащадками М. Тиравського – у 1496 р. їх поквитувала із сплати приналежного посагу сестра Анна, а через рік ще одна сестра Ельжбета – дружина Андрія Рацлавського [26, № 2321, 2404]. Трохи пізніше Й. Тиравському довелося спорядити посаг ще двом сестрам: близько 1501 р. Катерина вийшла заміж за Миколая Врублевського, а перед 1508 р. Агнета пошлюбилася Йоана Набруха [26, № 2708, 2709, 2710; 22, с. 223]. З перелічених шлюбних партнерів цих жінок ніхто не належав до місцевих шляхетських родин. Так, А. Рацлавський походив із малопольської шляхти гербу Одровонж із села Рацлавиці у Краківському воєводстві (за 230 км на захід від Тирави Волоської) [37, с. 104]. Врублевські теж з'явилися у Сяноцькій землі лише на початку XVI ст. і шлюб із сяноцькою шляхтянкою допоміг М. Врублевському закріпитися у середовищі тутешніх землевласників. Нарешті Набрухи відомі у Сяноцькій землі з 60-х рр. XV ст. як власники солтисівства у Ноздричі.

Приблизно у той час поступово зростав майновий комплекс роду. Осаднича діяльність, проваджена свого часу М. Тиравським не минула даремно – вже у 1494 р. його сини вперше названі дідичами села Березки, а в 1497 р. – Кузьминої [26, № 2181, 2419].

Із потомства Миколая в суспільному житті Сяноччини помітнішу роль відіграв Й. Тиравський (1492 – † 1512 рр.). У 1499 р. він став сяноцьким підстаростою, а на початку XVI ст. посів уряд сяноцького хоружого (1505–1507 рр.) [36, с. 400]. Йоан також брав участь в роботі сяноцького земського суду в якості асесора [22, с. 232, 237]. У 1498 р. він вирушив у військовий похід, залишивши опікуном своїх маєтків зятя Миколая Велопольського [26, № 2470]. У той час точилася провальна для Корони польсько-молдавська війна 1497–1499 рр. У походах взяла участь шляхта із Руського воєводства, багато якої загинуло у битві біля Козьміна в 1497 р. [1, с. 62]

Непересічне становище Й. Тиравського в сяноцькій шляхетській корпорації відобразив його шлюб із Анною Балівною – дочкою Миколая Бала із давнього та заможного місцевого шляхетського роду [26, № 2855]. Дружина в якості посагу привнесла чоловікові у володіння посесію в частці містечка Новотанця [26, № 2974, 3048]. Обоє стали родоначальниками п'ятого покоління Тиравських, до якого належали сини Миколай (1517–1546 рр.), Мартин (1517–1540 рр.) і Йоан (1517–1537 рр.). Доньок батьки успішно засватали: Регіна вийшла заміж за сяноцького шляхтича Олехна Лещинського, а Ельжбета стала дружиною Миколая Райського [9, с. 511; 8, с. 1120, 1275]. Можливо, що дочкою Йоана була також Катерина з Волоської Тирави, чоловіком якої став Йоан Вижба [23, с. 100].

Глава цього сімейства, Й. Тиравський помер у 1512 р. Опікуном його дітей призначили сяноцького земського суддю Фелікса Заршинського [22, с. 448–449]. Того ж року в грудні сини покійного здійснили поділ маєтку. До успадкованого ними майнового комплексу увійшли також володіння Петра Тиравського (1492–1501 рр.). Він не залишив нащадків-чоловіків і увесь майновий комплекс успадкували Петрові племінники [32, с. 209]. У акті поділу родових володінь згадані селяни у селах Станкова, Кремінна, Тирава Волоська, Корич, Голучків, Завадка і Розпуч [6, с. 685–691]. У цьому переліку присутні села Завадка і Розпуч, які були лише недавно засновані на початку XVI ст. [32, с. 269] Поселення Корич, натомість, чи не єдиний раз згадується у володіннях Тиравських і не ідентифікується із відомими населеними пунктами в околицях Волоської Тирави. Можливо, що в подальшому локація цього села не увінчалася успіхом.

Сини Йоана поділили батьківський спадок, після чого кожен самостійно почав господарювати у виділених частинах. Частки в селах Волоська Тирава і Голучків здобув М. Тиравський (1517 – † до 1556 рр.) [7, с. 670]. Крім цього, спільно із братами він намагався продовжити осадничу діяльність в успадкованих маєтностях. У 1530 р. Миколай спільно з Йоаном та Мартином Тиравськими видав привілей на заснування солтисівства у селі Розпучі, хоча населений пункт вже був згаданий у їх володіннях в 1512 р. [32, с. 209].

У суспільному житті краю Миколай проявив себе як асесор Сяноцького земського суду в 1520 і 1524 рр. [23, с. 81, 132]. Незважаючи на новомодні серед шляхти протестантські віяння, він разом із сім'єю залишався відданим Римо-Католицькій Церкві. У 1546 р. у Волоській Тираві зведено костел, а з 1547 р. перемишльський єпископ Ян Дзядуський офіційно заснував тут парафію [32, с. 209].

Близько 1530 р. Миколай побрався із Ядвігою, донькою покійного Миколая Фристаського, отримавши за нею 60 злотих посагу [23, с. 220]. На той час вона вже встигла овдовіти після смерті першого чоловіка Петра Пенижка, котрий був представником можновладного роду, що володів майновим комплексом у Сяноцькій землі [23, с. 221]. Остання відома згадка про М. Тиравського відноситься до 1546 р., проте помер він десь перед 1553 р. [10, с. 867; 11, с. 229–231, 329; 24, с. 11, 55] Його лінію продовжили сини Станіслав, Матвій, Фелікс, Мельхіор, Йоан і Яків [11, с. 229–

231, 329]. Єдина відома нам донька Зофія десь перед 1553 р. вийшла заміж за сяноцького шляхтича Ієроніма Пакошовського [10, с. 867].

Рідні брати Миколая Тиравського, Йоан та Мартин, скоріш за все, не залишили дорослого потомства. Йоан Тиравський (1517 – †1539/1540 рр.) свого часу одіичив частки у селах Станкова і Завадка. Приблизно у 1528 р. він пошлюбив Анну Бірецьку, дочку сяноцького підсудка Матвія Бірецького, записавши їй у 1530 р. придане в сумі 300 злотих на половині своїх маєтностей [7, с. 590; 23, с. 184–186]. Йоан помер, не дочекавшись старості, між 1539 і 1540 рр. Вже у 1540 р. його овдовіла дружина Анна Бірецька вдруге вийшла за Григорія Глову з Новошич [8, с. 1569–1573].

Мартин Тиравський (1517–1551 рр.) вслід за братом Йоаном також одружився на одній із дочок сяноцького підсудка Матвія Бірецького [23, с. 254]. У документах він аж до 1551 р. згадується, як дідич часток у селах Кузьмина, Завадка і Голучкова, котрі неодноразово віддавав у заставу [7, с. 588–589; 8, с. 1174, 1327; 10, с. 233, 491; 24, с. 55–57].

У другій половині XVI ст. рід дідичів з Волоської Тирави репрезентує нова генерація, яку представляли діти М. Тиравського. Встановлені під час аналізу сяноцьких судових актів відомості про нащадків Миколая дещо суперечать тим фактам, які у своїх гербівниках подав Ш. Окольський, а вслід за ним К. Несецький. Тим не менше, саме актова інформація із сяноцьких книг XVI ст. безперечно заслуговує на більшу довіру. Огляд персоналій цього покоління почнемо зі Станіслава Тиравського (1553 – †1581/1585 рр.). У документах молодий шляхтич починає фігурувати з 1553 р., тобто вже опісля смерті батька Миколая [10, с. 867]. Основу його володіння складала частка у Волоській Тираві. Цю маєтність через відсутність коштів С. Тиравський постійно віддавав під заставу. Серед численних кредиторів упродовж 1561–1581 рр. згадуються сяноцький каштелян Збігнев Сінненський (1561 р.), Йоан Тарновський (1567 р.), Орецький з Пашови (1570 р.), сяноцький райця Себастьян Гриф (1573 р.), Станіслав Буковський, сяноцький земський суддя Станіслав Чарноцький, Станіслав Раковський (1574 р.), сяноцький міщанин Себастьян Каспрович (1575 р.), Яків Мисловський (1576 р.), кросненський міщанин Мартин Творзилович (1581 р.) [11, с. 174–175; 17, с. 599–601, 752–754, 775–776, 1121–1122; 19, с. 141–143; 24, с. 115–117, 272–273, 274–276, 403–405]. Численні застави маєтку пояснюють негаразди у веденні господарства, а коло кредиторів – клієнтарні та товариські зв'язки С. Тиравського. Так, Збігнев Сінненський був впливовим на регіональній арені можновладцем, посідав сенаторський уряд. Імовірно до кола його клієнти і входив С. Тиравський. Серед інших кредиторів – переважно середня сяноцька шляхта, приблизно тієї ж майнової кондиції, що й Тиравські. Серед кредиторів бачимо також постаті міщан, які були доволі зручним джерелом готівки. У ролі кредитодавці С. Тиравський відомий лише один раз, коли у 1574 р. позичив 400 злотих Петру Лещинському [17, с. 989–990, 1191–1192]. Майновий комплекс доповнювала частка у селі Завадка, яка у 1555–1559 рр. також перебувала в заставі у Станіслава Михайловського [11, с. 104–105; 12, с. 13, 732–733].

Суспільно-політична активність С. Тиравського виражалася в участі у роботі земського суду, де він згаданий серед асесорів у 1574 і 1575 рр. [24, с. 279, 341]. Що ж до його сімейного життя, то одружений був із Агнетою з Новоселич, з якою мав синів Луку, Войцеха і Симона, а також дочку Катерину [20, с. 956–957]. Останню батько у 1577 р. засватав за сяноцького шляхтича Станіслава Конарського з Ракової, записавши доньці в посаг 600 злотих [24, с. 438]. Життя С. Тиравського обірвалося десь між 1581 і 1585 рр. [19, с. 225].

Брат Станіслава, Фелікс Тиравський (1553 – †1591/1593 рр.) – вперше згаданий у судових записах під 1553 р. Був дідичем часток у селах Кузьмина, Кам'янка і Станкова [10, с. 884; 13, с. 290; 24, с. 377–379, 395, с. 526–527]. Фелікс практикував здачу своїх маєтностей у заставу [10, с. 1094]. Однак йому вдалося стати шанованою особою у середовищі сяноцької шляхти. У порівнянні зі своїми родичами, він особливо часто брав участь у роботі земського суду в якості асесора, зокрема згаданий у 1568, 1574, 1575, 1576, 1578, 1581 і 1582 рр. [24, с. 160, 279, 291, 341, 377, 571–572, 616] Його активна громадська позиція проявилася також у виконанні функцій депутата від Сяноцької землі на вишенський сеймик у 1572 р. [27, с. 5]. Близько 1554 р. Ф. Тиравський одружився із Зофією, дочкою М. Тарнавського, герба Сас, представника місцевого заможного шляхетського роду. Своїй доньці М. Тарнавський записав 500 злотих посагу [10, с. 1157–1158]. Від цього шлюбу Ф. Тиравський залишив чимале потомство – рід продовжили сини Миколай, Станіслав, Мартин і Ян Тиравські [15, с. 86–87, 159, 466]. Жіноче потомство репрезентували дочки Дорота, Анна і Зофія. Усі троє згадані в 1576 р., коли батько записав їм 1000 злотих [17, с. 1223–1224].

Наприкінці життя Ф. Тиравський все ще активно полагоджував господарські справи: у 1586–1589 рр. він здійснив декілька записів застави часток у Станковій Івану Лещинському, у 1591 р. заставив у цьому ж селі двох кметів Станіславу Сіковському, однак вже в червні 1593 р. згаданий як покійник [14, с. 1628; 20, с. 179, 651–653, 1103–1105].

Третій із синів Миколая Тиравського – Матвій (1553–†1577/1578 рр.) вперше згаданий із братом Феліксом у 1553 р. [10, с. 884] Йому належали частки у Станковій, Розпучі і Завадці [11, с. 29, 329–330]. Не вдалося відшукати відомостей про дружину Матвія, однак він залишив потомство у складі сина Яна та доньок Барбари і Ядвіги [19, с. 120]. Остання пошлюбилася сяноцького шляхтича Йоана Полянського, а після дочасної смерті першого чоловіка вдруге вийшла заміж за бецького підстаросту Яна Целінського [21, с. 286, 875]. М. Тиравський помер десь між 1577 і 1578 рр. У липні 1578 р. його син Ян самостійно полагоджував господарські справи із дядьком Феліксом [18, с. 472–473].

Яків Тиравський (1562 – † 1585 рр.) – четвертий із синів М. Тиравського, володів розрізненими частинами сіл Кузьмина, Кремінна, Волоська Тирава, Голучків, Розпуч і Завадака [13, с. 149, 669–670]. У 1563 р. його маєток розширився за рахунок села Климківка, яке йому записав брат Матвій [13, с. 255]. Майновий комплекс Якова був чи не найбільшим у порівнянні з володіннями його братів. Однак він теж не гребував позиками і активно віддавав у заставу свої володіння. До кола кредиторів Я. Тиравського належали Георгій Дрогойовський (1567 р.), Лука Пйотровський (1569–1570 рр.), сяноцький суддя Станіслав Чарноцький (1571, 1573 рр.), брат Ф. Тиравський (1581 р.), Альберт Друшковський (1585 р.) [16, с. 430–432, 955–957, 1050–1051; 17, с. 94–95, 588–589, 649–651; 20, с. 82–85]. У 1573 р. володіння у Голучкові Якову довелося розділити із братом Мельхіором [19, с. 252–253]. Згодом частку цього села разом із Розпучем він здав у оренду Альберту Малицькому [19, с. 562–564]. Яків одружився зі Софією з Михайловичів, у шлюбі з нею мав синів Андрія, Яна та Георгія [15, с. 185, 514]. Його життя обірвалося у 1585 р. [20, с. 307–308] Після смерті Якова сини забезпечили матері володіння у частках сіл Голучків і Розпуч [15, с. 514].

До потомства М. Тиравського належали теж брати Мельхіор і Ян. Останній, мабуть, помер нежонатим ще в молодому віці, у документах він згадується як дідич у Кузьміні лише під 1556 р. [11, с. 534–536]. Більше відомостей, натомість, маємо про М. Тиравського (1556–1581). Загалом він провадив ту ж господарську політику, що й брати, переважно вдаючись до позик та застав своїх володінь. Мельхіору належали частки маєтку лише у Кузьміні та Голучкові. У 1567, 1569, 1570 рр. він здійснив ряд позик у сусіда Йоана Тарновського [16, с. 465–468, 904–907, 1043], а в 1570–1573 р. позичив кошти в слуги Яна Гумніського Вацлава Кота під заставу селян у Кузьміні. У 1575 р. володіння Мельхіора потрапили в оренду до брата Фелікса. Відомо, що був жонатий із якоюсь Анною Рошкунною [17, с. 12–13, 143–144, 435–336, 1171–1172, 1174–1178]. У своєму гербівнику Б. Папроцький зазначив, що він не мав чоловічого потомства і залишив після себе лише дочок. Чи не остання відома згадка про Мельхіора датується 1581 р., коли він виступає в документах з приводу опіки над потомством покійного М. Тиравського [19, с. 120].

До покоління синів М. Тиравського належав також Габріель із Волоської Тирави. Достеменно невідомо, хто був його батьком: Миколай чи Мартин. У судових актах він послідовно згадується у 1566, 1567, 1569 рр. як дідич в частці Кузьминої [16, с. 117; 24, с. 112–114]. Аналогічно як і М. Тиравський, він вдавався до невеликих позик у сусіда Й. Тарновського [16, с. 117–120, 126–127, 891–892].

Тісне сусідство між членами роду, що розширився в другій половині XVI ст., не надто збільшивши при цьому розміри майнового комплексу, нерідко породжувало конфліктні ситуації. Та все ж їх вдавалося полагоджувати через полюбовні суди та залучення арбітрів з-поміж поважних членів тутешньої шляхетської спільноти. Так трапилося у 1572 р., коли сини М. Тиравського – Станіслав, Матвій, Фелікс, Мельхіор і Яків за посередництва арбітрів із числа тутешньої шляхти чітко визначили межі між розрізненими частками приналежних кожному з них лісів [17, с. 318–322].

Генеалогія та історія роду Тиравських є доволі типовою до подібних їм за майновим і суспільним статусом середніх шляхетських родів Сяноцької землі. Витоки роду сягають останньої чверті XIV – початку XV ст. – часу, коли нові володарі Галичини провадили активне осадження цього краю військово-службовим людом. Тиравські у досліджуваний період не виділялися особливою суспільною активністю і лише одиниці з них спромоглися здобути уряди у місцевій земській ієрархії. Майновий комплекс зазнав зростання лише за рахунок осадження нових поселень у межах дідових земельних володінь біля Волоської Тирави. Довкола цього родового гнізда були засновані Голучків, Станкова, Березка, Кузьмина, Кам'янка, Розпуч і Климківка. Тиравські не здобули застав у королівських маєтностях, чи якихось триваліших посесій у маєтках сусідів. Навпаки, хитке майнове становище представників роду характеризували численні застави власних маєтків. Тим не менше, кінець XVI ст. Тиравські зустріли немалою родиною, яка налічувала більше десятка дорослих чоловіків із утвердженим майновим і суспільним статусом місцевих корінних землян.

Список використаних джерел

1. Балух О. Польсько-молдавська війна 1497–1499 рр. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. Львів, 2008. Вип. 9. С. 57–66. 2. Пашин С. Земляне из санецкого села Добра в XV веке // Европа. Международный альманах. Тюмень, 2003. Вып. 3. С. 46–56. 3. Пашин С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века: историко-генеалогическое исследование. Тюмень, 2001. 172 с. 4. Смуток І. Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст. Львів: Камула, 2008. 335 с. 5. Смуток І. Руська шляхта Перемишльської землі XIV–XVIII ст. (історико-генеалогічне дослідження). Львів, 2017. 504 с. 6. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 15. Оп. 1. Спр. 8. 7. ЦДІАЛ України. Оп. 1. Спр. 9. 8. Там само. Спр. 13. 9. Там само. Спр. 14. 10. Там само. Спр. 16. 11. Там само. Спр. 17. 12. Там само. Спр. 18. 13. Там само. Спр. 19. Там само. Спр. 21. 15. Там само. Спр. 22. 16. Там само. Спр. 44. 17. Там само. Спр. 45. 18. Там само. Спр. 46. 19. Там само. Спр. 47. 20. Там само. Спр. 48. 21. Там само. Спр. 139. 22. Там само. Спр. III. 23. Там само. Спр. IV. 24. Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 7. 25. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / A. Prochaska. Lwów, 1886. T. XI. 576 s. 26. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / A. Prochaska. Lwów, T. XVI. 581 s. 27. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / A. Prochaska. Lwów, 1909. T. XX. 639 s. 28. Augustyn M. Dzieje rodzin szlacheckich herbu przetrzała od XVI do XVIII w. // Bieszczad. Ustrzyki Dolne, 2002. Cz. I. Nr. 9. S. 9–51; 2003. Cz. II. Nr. 10. S. 10–74. 29. Bajda Ł. Szlachta w Bieszczadach i na Pogórzu. Czasy saskie i stanisławowskie. Krosno, 2017. 413 s. 30. Dąbkowski P. Ziemia Sanocka w XV stuleciu. Lwów, 1931. Cz. 2. 134 s. 31. Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu. Brzozów, 1991. Cz. 1. 176 s. 32. Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu. Kraków, 2002. Cz. 3. 280 s. 33. Niesiecki K. Herbarz polski. Lipsk, 1841. T. VII. 582 s. 34. Okolski S. Orbis Poloni. Tomus II, In Qvo Antiqua Sarmatarum Gentilitia & Arma Quaecunque a litera L, vsque ad literam R, inclusue, suam incipiunt & recensent denominationem, continentur & dilucidantur. Cracoviae, 1643. 656 pp. 35. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. Kraków, 1858. 964, CLXII s. 36. Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś. Wrocław, 1987. 415 s. 37. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1931. T. XV. 384 s.

References

1. Baluh O. Pol's'ko-moldavs'ka vijna 1497–1499 rr. [Polish-Moldovan War of 1497–1499]. Scientific notebooks of the Faculty of History of Lviv University. Collection of scientific works. L'viv, 2008. Vyp. 9. Pp. 57–66. 2. Pashyn S. Zemyane iz sanockoho sela Dobra v XV veke [Nobles from the Dobra village in the 15th century]. Europe. International Almanac. Tyumen, 2003. Vyp. 3. Pp. 46–56. 3. Pashyn S. Peremysl'skaya shlyah'ta vtoroj polovyny XIV – nachala XVI veka: istoriko-genealogicheskoje yssledovanye [Peremysl'skaya gentry of the second half of XIV – begining of the XVI century: historical and genealogical research]. Tyumen, 2001. 172 p. 4. Smutok I. Vstup do genealogiji shlyah'ty Sambir's'kogo povitu XVI – pochatku XVII st. [Introduction to the Genealogy of the gentry of the Sambir County of the XVI – early XVIII century]. L'viv, 2008. 335 p. 5. Smutok I. Rus'ka shlyah'ta Peremysl's'koyi zemli XIV–XVIII st. (istoryko-genealogichne doslidzhennya) [Russian nobility of the Przemysl land XIV–XVIII centuries. (historical-genealogical research)]. L'viv, 2017. 504 p. 6. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy, m. L'viv (CDIAL) [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv (CDIAL Ukraine)], f. 15 Syanocz'kyj grods'kyj sud, op. 1, spr. 8. 7. CDIAL Ukrainy, f. 15, op. 1, spr. 9. 8. CDIAL Ukrainy, f. 15, op. 1, spr. 13. 9. CDIAL Ukrainy, f. 15, op. 1, spr. 14. 10. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 16. 11. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 17. 12. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 18. 13. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 19. 14. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 21. 15. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 22. 16. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 44. 17. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 45. 18. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 46. 19. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 47. 20. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 48. 21. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 139. 22. CDIAL, f. 16, op. 1, spr. III. 23. CDIAL, f. 16, op. 1, spr. IV. 24. CDIAL, f. 15, op. 1, spr. 7. 25. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / A. Prochaska. Lwów, 1886. T. XI. 576 s. 26. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / A. Prochaska. Lwów, T. XVI. 581 s. 27. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / A. Prochaska. Lwów, 1909. T. XX. 639 s. 28. Augustyn M. Dzieje rodzin szlacheckich herbu przetrzała od XVI do XVIII w. // Bieszczad. Ustrzyki Dolne, 2002. Cz. I. Nr. 9. S. 9–51; 2003. Cz. II. Nr. 10. S. 10–74. 29. Bajda Ł. Szlachta w Bieszczadach i na Pogórzu. Czasy saskie i stanisławowskie. Krosno, 2017. 413 s. 30. Dąbkowski P. Ziemia Sanocka w XV stuleciu. Lwów, 1931. Cz. 2. 134 s. 31. Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu. Brzozów, 1991. Cz. 1. 176 s. 32. Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu. Kraków, 2002. Cz. 3. 280 s. 33. Niesiecki K. Herbarz polski. Lipsk, 1841. T. VII. 582 s. 34. Okolski S. Orbis Poloni. Tomus II, In Qvo Antiqua Sarmatarum Gentilitia & Arma Quaecunque a litera L, vsque ad literam R, inclusue, suam incipiunt & recensent denominationem, continentur & dilucidantur. Cracoviae, 1643. 656 pp. 35. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. Kraków, 1858. 964, CLXII s. 36. Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś. Wrocław, 1987. 415 s. 37.

Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1931. T. XV. 384 s.

Yaroslav Lyseyko

**TYRAVSKY GENUS OF OSSORIA COAT OF ARMS ON SANOK
LANDS IN THE 15TH-16TH CENTURIES**

The article is about the history and genealogy of the Tyravsky noble family from the Sanok land in the 15th-16th centuries. The Tyravsky can be found on the pages of famous heraldic books of Bartosh Paprotsky and Shymon Okolsky, however, because of its local significance, nobody performed a separate historical and genealogical study of this genus. Origins of the genus reach the last quarter of the 14th – early 15th century, when the new rulers of Galicia conducted active deposition of this region with military people. Used by the representatives of the first generations of the genus nickname Cheshyky allows to assume the Czech origin of the genus. Mykolay Cheshyk was the founder of the genus, who set up relative lines of the Tyravsky, Grabovnytsky, Rytarovsky and Bukovsky. Then, in the chronological interval of the 15th -16th centuries, seven generations of the family entered the genus and the family relationship was reconstructed on the basis of the study of Sanok court books. During the investigation of that period, the Tyravsky were not distinguished with any special social activity, only few of them managed to get positions in local governments hierarchy. Nevertheless, representatives of the family often participated as assessors in Zemsky court, and in 1572 Feliks Tyravsky was discharged by the Sanok gentry for the meeting of the Vyshensky Seymyk. There was no noticeable increase of their property consisting of dozens of villages. Volos Tyrava town was heart of their estate, later on the lands owned by the family were founded Kuzmyn, Glozhuchkova, Kreminna. The Tyravsky did not get a pledge of royal estates (this was the property that the king gave to use as a loan for long period), or some longer deals (read as a lease) in the neighbor properties. On the contrary, the tangible property status of the family representatives was characterized by numerous pledges of their own estates. Nevertheless, the end of the 16th century, the Tyravsky became a large family, which numbered more than a dozen adult men with established proprietary and social status among the local gentry landowners. Marital partners of family members were representatives of other local gentry families, but there were marriages with people from the neighboring Krakow or Sandomierz Voivodeships. Genealogy and the history of the Tyravsky family are rather typical for families with similar property and social status of the middle gentry of the Sanok land. The model of the history of this kind characterizes the typical strategies for the development of property complexes, social and political activities, behavior in the marital market of settled gentry with a mediocre property and social status.

Key words; the nobility, the Sianotsky land, Volos Tirava, Tiravsky.

УДК 93 «19»(477.83)

Ігор Берест

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШИХ РОБІТНИЧИХ КАС ВЗАЄМНОЇ ДОПОМОГИ ЛЬВІВСЬКИХ ДРУКАРІВ

Для розвитку України в роки незалежності характерними є процеси відродження, реконструкції чи ренесансу такого поняття, як «громадянське суспільство». Громадські ініціативи, асоціації, рухи та різні об'єднання громадян демонструють динамічну тенденцію до захисту і розширення соціальної сфери, у якій цінності й інтереси громадянського суспільства все більш чітко виокремлюються, суттєво впливаючи на політику держави, економічної, гуманітарної систем, змінюючи та демократизуючи їх за прикладом сучасних профспілок. Передували появі профспілок робітничі каси взаємної допомоги, що з'явилися серед львівський друкарів і своєю діяльністю започаткували соціальний захист власних робітників.

Ключові слова: профспілки, взаємна допомога, друкарня Піллера.

Актуальність теми дослідження, насамперед, полягає у надзвичайній важливості профспілкового руху як невід'ємної складової соціально-економічного розвитку будь-якої цивілізованої країни світу. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одне із найважливіших питань – історичний досвід діяльності перших профспілкових організацій Львова, зокрема тих питань, які поки що не стали об'єктом комплексних досліджень.

Серед робіт, присвячених цій тематиці, слід виокремити праці таких істориків, як Р. Берест, Щ. Беднарський, А. Бобер, Г. Гайнц, де є часткова спроба подати історію профспілкового руху в якісно новому руслі подій, які сколихнули світ своєю організованістю й результативністю.

Наукове відкриття унікального історичного факту про те, що перші професійні організації на українських землях з'явилися ще у 1817 р. в середовищі львівських друкарів [1, с. 7] сприяло не тільки поступовій зміні суспільних уявлень про умови й основні чинники, які впливали на виникнення перших професійних організацій, їх соціально-виробниче призначення, поступову еволюцію професійних спілок, їх статус, організаційну структуру, культурно-освітню роль, особливості функціонування, місце в соціумі, але й про етнічну складову та окремішність українського народу, його складну історію та умови формування профспілок у різних політичних системах та багато іншого.

Перехід українських земель від Речі Посполитої до Австрії, в результаті першого поділу Польщі, супроводжувався реалізацією низки важливих суспільних реформ, які сприяли розвитку економіки, соціальної сфери, виробництв, сільського господарства, торгівлі тощо. Одним із шляхів ефективного розвитку господарсько-виробничого комплексу влада вбачала в переселенні з корінних німецьких земель різнопрофільних фахівців, скерованих на розбудову промислового, транспортного й сільськогосподарського секторів [2, с. 80–124].

Німецький друкар Антоній Піллер прибув до Львова 14 вересня 1772 р. разом із австрійськими військами та представниками нової влади, серед німецьких цивільних колоністів-переселенців як учасник реалізації плану першого поділу Польщі. Згідно із даними архівних документів, на той час йому виповнилося 39 років та він вже мав значний досвід у друкарській справі. Його походження до сьогодні не досліджено належним чином, але відомо, що народився А. Піллер у австрійському місті Граці 1733 р., прожив усього 48 років і помер у 1781 р.; похований в угорському місті Пешті [3, арк. 1].

Активний діяч професійної спілки друкарів Львова періоду другої половини ХІХ ст. Щесни Беднарський у праці з історії львівського друкарства та перших робітничих стоваришувальних товариств – примітка автора) зазначив, що А. Піллера державна австрійська влада перевела із Відня – до Львова для виконання відповідальних урядових завдань і доручень у галузі друкарської справи [4, с. 23].

Ми вже наголошували на тому, що у Львові на початок встановлення австрійської влади існувала низка приватних друкарень [5–6], але майже усі вони працювали на застарілому обладнанні і тому якість друку не завжди відповідала вимогам та потребам замовників. Тому, очевидно, піклуючись про якість друку та зокрема друкарські верстати, обладнання для майбутньої друкарні А. Піллер привіз із Відня.

Десь наприкінці 1772 р. А. Піллер з метою створення власного видавництва взяв у Яна Капістрана Богдановича в довготермінову оренду двоповерховий будинок із підвальними приміщеннями. Він розташовувався в теперішньому історичному середмісті Львова, на розі

перетину вулиць Домініканської, 11 (сьогодні – вул. Ставропігійська) та вул. Бляхарської, 4 (вул. І. Федорова) [7, с. 35]. На стародавніх мапах Львова це місце позначалося як український квартал середньовічного міста. Неповдалі знаходилася православна Успенська церква, вежа Корнякта, Ставропігія, Домініканський собор, Королівський арсенал.

Цей район містяни вважали елітним, оскільки розбудований був на добре захищеній від несподіваного ворожого нападу північно-східній частині міста, межі якої визначає сучасна вулиця Підвальна. Тут знаходилися високі захисні мури, насипні вали, глибокий рів. Його заселяли переважно, багаті крамарі, священнослужителі, майстри, представники міської знаті. Саме у цьому кварталі, у Ставропігії, в 70-х рр. XVI ст. заклав свою друкарню відомий український першодрукар Іван Федорович (Федоров). Тут побачили світ перші українські друковані книги «Апостол» (1574 р.) та «Буквар» (1576 р.) [8, с. 78].

Так, 1776 р. за величезну на той час грошову суму – 48 тис. злотих А. Піллер викупив орендований дім у Яна Богдановича [7, с. 35]. З того часу серед мешканців Львова ця будівля отримала назву «будинок Піллера». Ймовірно, що саме аварійний стан будівлі став причиною пошуку нового виробничого приміщення і, зрештою, потребою забудови нового будинку для облаштування друкарні. Лише наприкінці XVIII ст. це питання вдалося вирішити шляхом викупу земельної ділянки (№ 77) із забудовами на Личаківському передмісті Львова. Трохи детальніше про це йтиметься згодом.

Стосовно друкарської фірми А. Піллера, то вона проіснувала у Львові досить довго. Розпочнемо передусім з того, що засновником, організатором та першим власником друкарні в період упродовж 1773–1781 рр. був А. Піллер.

Після його смерті з 1781 до 1790 рр. спадщина перейшла до його дружини Юзефіни (Жозефіни). З 1790 до 1793 рр. співвласниками фірми були сини А. Піллера – Йозеф і Томаш. А з 1793 до 1826 рр. власником друкарні є лише Й. Піллер [3, арк. 2].

Хоча у публікації І. Котлобулатової є свідчення, що Томаш помер у 1796 р. і тоді «фірму прийняв його брат Йозеф, який на той час самостійно проводив друкарню на вул. Личаківській, 18» (нинішній будинок № 3 – примітка автора) [7, с. 37]. Бачимо, у джерелах інформація дещо не збігається: не тільки у нумерації будинків Личаківської вулиці у Львові, а й у наведених датах, коли друкарню очолив Йозеф. За матеріалами відомого польського історика міжвоєнного періоду Бяліні Холодецького, Томаш Піллер відійшов від видавничих справ у 1793 р. [3, арк. 2–3], а не у 1796 р.

Як зазначає І. Котлобулатова, в 1798 р. у Львові побував німецький мандрівник Шультес. Своє враження про місто він занотовував у щоденнику, де зазначав що «губерніальний друкар Піллер, друкуючи патенти, циркуляри, афіші, збагатився настільки, що тепер посідає одну з найгарніших у Львові кам'яниць. Можна назвати його галицьким Траттнером у повному розумінні цього слова» [7, с. 37].

У зазначеному повідомленні Шультеса йдеться про адміністративний будинок № 3, розташований на одній із найдавніших доріг Львова у колишньому його передмісті. У XVI ст. цей шлях називали Личаківською дорогою, а у XVIII ст. – Нижньою Личаківською. Друкарня та інші виробничі й складські приміщення були розміщені у закритому дворі, куди можна було потрапити через аркоподібний прохід в центральній частині будинку. Земля (парцеля), на якій він збудований достатньо великих розмірів та на картах Львова Дю Дефі (1766 р.) і Йозефа-Даніеля Губера (Huber) (1777 р.) позначена як ділянка № 77. На південному периметрі вона межує із валом східної лінії оборони Львова кінця XVII ст. (так звана «лінія Беренса»). На плані будівля мала велике внутрішнє подвір'я, навколо обнесене будинками значно менших розмірів (флігелями).

Відомо, що землю ділянки № 77, де знаходиться будинок № 3, почали хаотично забудовувати від середини XVIII ст. Для будівництва камінь брали навіть з мурів Високого замку. У 1794 р. цю ділянку викупили Йозеф, Кароль і Петер Піллери. Там вони заклали основи майбутньої друкарні. Згодом ще купили частини двох сусідніх парцель (№ 75 і 76) й долучили до своєї (№ 77). Ділянка Піллерів набула значно більших розмірів та форми, на відміну від інших сусідніх ділянок.

На долученій парцелі з північного боку вони добудували одноповерхову будівлю (флігель), плануючи встановити у партері друкарські верстати. Згодом сюди з вул. Домініканської, 11 перевезли своє друкарське обладнання. Власне у цій споруді у 1822 р. Й. Піллер відкрив перший в Галичині літографічний цех, який згодом переріс в окрему літографічну фірму, відому наприкінці XIX ст. далеко за межами галицьких земель під назвою «Піллер-Нойман і спілка» («Piller-Neumann і Spółka»). Співвласником та останнім власником парцелі був Йозеф Нойман. Його входження у родину Піллерів відбулося на початку XX ст., адже в період 1911–1914 та 1919–1927 рр. він займав посаду президента Львова.

Варто згадати про факт який, ми переконані, вказує на соціалізацію світогляду Піллерів як підприємців. Усім відомо, що на будь-якому виробництві доволі важко уникнути травм і перша допомога потрібна якнайшвидше. 1 квітня 1819 р. на партері чільної кам'яниці, що по вулиці

Личаківській, 3, почала діяти аптека «Під римським імператором Титом». Її власником був Теодор Торосевич (1789–1876 рр.), фармацевт і бальнеолог, випускник медичного факультету Віденського університету, до слова, засновник курорту в Трускавці. На початку ХХ ст. аптека функціонувала під назвою «Аптека Антонія Ербара» («Apteka Antoni Ehrbara»). І її послугами, маючи пільги, користувалися працівники друкарні.

Як зазначає І. Котлобулатова, львівська друкарня А. Піллера від часу заснування мала у своєму розпорядженні різні шрифти (німецькі, польські, французькі, грецькі, єврейські тощо), чим вигідно забезпечувала собі монополію у видавничій справі серед друкарень міста і в тому числі у виданні шкільних підручників [7, с. 35].

Невипадково власника друкарні А. Піллера вже в перші роки її заснування та роботи у Львові ще називали «губернським друкарем його імператорської і королівської милості» [7, арк. 3].

Звичайно, що на якість продукції, передовсім, суттєво впливала якість паперу. Тому високоякісний папір А. Піллер закуповував в Моравії. Крім цього, у селищі Шкло Яворівського повіту він мав власну папірню. Вірогідно, що це була колишня папірня В. Кмеллера, яка від кінця ХVІ ст. до приходу австрійської влади у Галичину забезпечувала потреби львівського магістрату [7, с. 35].

Наприкінці ХVІІІ ст. для усіх друкарських підприємств Галичини характерною була значна концентрація робочої сили, фізична інтенсивність, трудомісткість робіт, довга тривалість праці. Робітники працювали в антисанітарних й шкідливих умовах, що побутували у цехах внаслідок випаровування фарб, лаків, клею та інших хімічних речовин, свинцевих ливарних флюсів тощо. Не існувало елементарної вентиляції цехів та приміщень.

Значною проблемою стало те, що робітники друкарень, літографій, поліграфічних ливарних цехів, які на виробництві отримували травми – ставали інвалідами чи непрацездатними, опинялися без засобів існування та соціальної підтримки. Тому закономірним видається те, що перша професійна робітнича організація на українських землях, яка поставила за мету своєї діяльності проблему організації та забезпечення захисту робітництва, виникла серед найбільш освічених робітників у поліграфічній галузі [9, с. 77].

Відомо, що восени 1817 р. найманим управителем друкарні Піллерів працював німець Єжи Леонард Рухль (Jerzy Leonard Ruhl). Цікаво, що з нагоди своїх іменин – 6 листопада 1817 р. – він запропонував документально узаконити практикований тоді спосіб збору добровільних внесків для потреб, хворих, скалічених та родин померлих колег і зробити його постійним.

Цей факт є ще одним аргументом стосовно тези про існування серед робітництва соціальної солідарності. При цьому управитель наголосив на потребі створення серед робітників друкарні незалежного товариства та каси при ньому. Його членами могли стати усі охочі працездатні особи видавництва. Бажаючи, щоб його ідея реалізувалася, Є. Л. Рухль першим пожертвував у фонд майбутнього професійного товариства 10 гульденів у австрійській валюті [3, арк. 5; 6, с. 25].

Отже, робітничі каси взаємної допомоги з'явилися серед львівських друкарів і своєю діяльністю започаткували соціальний захист власних робітників.

Список використаних джерел

1. Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817–1939 рр.). Дрогобич: Відродження, 1995. 126 с.
2. Гайнц Г. К. Закладення поселень періоду Йосифінської колонізації в Галичині та особливий приклад Кьонігсау // Німецькі колонії Галичини. Історія. Архітектура. Культура. Збірник наукових праць. Львів, 1996. С. 80–124.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 82. Оп. 1. Спр. 24. 15 арк.
4. Bednarski S. Materyaly do Historyi o Drukarniach w Polsce a mianowicie o Drukarniach Lwowskich I Prowincjonalnych. Lwów, 1888. 136 s.
5. Bandkie J. S. Historya Drukarni w Krolewstwie Poskiem i wielkiem xięstwie Litewskiem jako i wbkraich zagranicznych, w których hjlskie dziela wychodzily. Kraków, 1826. Т. 1. 680 s.
6. Bober A. W. Historia drukarni i stowarzyszeń drukarskich we Lwowie. Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego Ossolińskich, 1926. 242 s.
7. Котлобулатова І. П. Книгарі та книгарні в минулому Львова. Львів: Аверс, 2005. 240 с.
8. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України. З найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Навчальний посібник. К.: Вид. д-м. «Києво-Могилянська академія», 2008. 591 с.
9. Берест І. Р. Зародження та діяльність перших професійних спілок на українських землях у ХІХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. 2012. № 4(64). С. 76–82.

References

1. Berest R. Narisy istorii profspilkovoho rukhu v Zakhidnii Ukraini (1817–1939 rr.) [Essays on the history of the trade union movement in Western Ukraine (1817–1939)]. Drohobych: Vidrodzhennia, 1995. 126 s.
2. Haints H.K. Zakladennia poselen periodu Yosyfinisko kolonizatsii v Halychyni ta osoblyvyi pryklad Konihsau [Establishing settlements of the Josifin colonization period in Galicia and a special example of Königsau]. Nimetski kolonii Halychyny. Istoriia. Arkhitektura. Kultura. Zbirnyk naukovykh prats. Lviv, 1996. S.80–124.
3. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi. F.82, op.1, spr.24. 15 ark.
4. Bednarski S. Materyaly do Historyi o Drukarniach w Polsce a mianowicie o Drukarniach Lwowskich I Prowincjonalnych. Lwów, 1888. 136 s.
5. Bandkie J.S. Historya Drukarni w Krolewstwie Poskiem i wielkiem xięstwie Litewskiem jako i wbkraich zagranicznych, w których hjlskie

dziela wychodzily. Kraków, 1826. T.1. 680 s. 6. Bober A. W. Historia drukarń i stowarzyszeń drukarskich we Lwowie. Lwow: Drukarnia Zakładu Narodowego Ossolińskich, 1926. 242 s. 7. Kotlobulatova I.P. Knyhari ta knyhami v mynulomu Lvova [Books and bookshops in the past of Lviv]. Lviv: Avers, 2005. 240 s. 8. Mytsyk Yu.A., Bazhan O.H., Vlasov V.S. Istorii Ukrainy. Z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. [History of Ukraine. From ancient times to the end of the XVIII century]. Navchalnyi posibnyk. K.: Vyd. dim. «Kyievo-Mohylianska akademiia, 2008. 591 s. 9. Berest I.R. Zarodzhennia ta diialnist pershykh profesiinykh spilok na ukrainskykh zemliakh u XX st. [The birth and activities of the first trade unions in the Ukrainian lands in the 19th century]. Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profesiinykh spilok Ukrainy. 2012. № 4 [64]. S. 76–82.

Ihor Berest

THE BACKGROUND AND THE ENVIRONMENT OF THE RISK OF MUTUAL AID WORKING CASES AMONG THE LVIV DRYERS. ANALYSIS OF ACTIVITY

For the development of Ukraine during the years of independence there are characteristic the processes of revival, reconstruction or renaissance of a notion such as civil society. Public initiatives, associations, movements and various associations of citizens demonstrate a dynamic tendency to protect and expand the social sphere, in which the values and interests of civil society are increasingly distinguished, significantly influencing the policy of the state, the economic, humanitarian systems, changing and democratizing them for an example of modern trade unions. Workers' mutual assistance bases were preceded by the emergence of trade unions that emerged among Lviv printers and initiated social protection of their own workers by their activities.

Key words: trade unions, mutual assistance, Piller printing house.

УДК 94 (477)

Андрій Криськов

РЕФОРМА 30 ЛИПНЯ 1863 Р. В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу аграрної реформи 30 липня 1863 р. Її проведено в західних регіонах колишньої Російської імперії, в тому числі й у губерніях Правобережної України (Волинській, Київській і Подільській). Вона стала реакцією на польське повстання 1863 р. і спрямовувалася на ліквідацію економічної могутності польських поміщиків. Одночасно, у порівнянні із іншими українськими провінціями, тут здійснено заходи щодо поліпшення для місцевих селян умов тримання земельних наділів. Разом із тим, реформа сприяла поширенню антипольських настроїв та пришвидшила процес переходу земельної власності від польських землевласників – до російських і українських.

Ключові слова: реформа, земельна власність, Правобережна Україна, поміщики, селяни.

Проблема аграрних перетворень, зумовлених реформою 19 лютого 1861 р., детально вивчена вітчизняною історичною наукою у загальноукраїнському контексті. Трагування механізму проведення реформи, форм і методів її реалізації значною мірою залежали від суспільно-політичних умов, у яких працювали дослідники. Однак земельна реформа, започаткована 30 липня 1863 р., є порівняно маловивченою, оскільки стосувалася вона чітко визначених регіонів колишньої Російської імперії. Проведена з політичних міркувань, вона виявилася значно радикальнішою, а її вплив на соціально-економічний і, опосередковано, на політичний розвиток колишніх губерній Правобережної України вимагає окремого комплексного дослідження.

Метою статті є дослідження нормативно-правової бази цієї реформи та основних економічних результатів її реалізації.

Визначальне місце в еволюції відносин землеволодіння в українських губерніях колишньої Російської імперії займає реформа 19 лютого 1861 р. Вона виходила із утопічних припущень і базувалася на нездійсненному розрахунку перетворити масу селянства у самодостатніх виробників, які, тим не менше, стояли би перед необхідністю віддавати частину своїх матеріальних і трудових ресурсів державі й поміщикам. Законодавчі акти, покликані регулювати аграрне реформування при переході від феодальної – до капіталістичної системи суспільних відносин, не призвели до чіткого розмежування поміщицької і селянської землі. Залишалися різного роду сервітути.

Розміри викупних платежів колишніх поміщицьких селян, як і передуючого їм оброку, визначалися особливим чином, не залежачи від існуючих продажних та орендних цін на землі і не відповідали доходності наділів. Отримувана у користування селян земля не завжди забезпечувала їм мінімум життєвих ресурсів і, зазвичай, не давала достатньо засобів для сплати

податків та відбування інших повинностей. Будучи безпосереднім продовженням оброку, викупні платежі разом із тим замінили його як якісно нова система оподаткування власне виробників. Від оброку вони відрізнялися двома аспектами: 1) меншими розмірами; 2) тимчасовістю (визначався термін виплати урядової позики). Проте тривалість терміну платежів означала, що ті селяни, які виходили на викуп, фактично не могли побачити себе вільними у працездатному віці.

Землі, відведені селянам у порядку земельного устрою, стали їх наділами. Так виникла окрема категорія земель – надільні землі. Їх правовий статус мав своєрідні риси, обумовлені метою наділення селян землею. Оскільки землю селянам дали для забезпечення прожитку і виконання обов'язків перед поміщиком і державою, то в інституті надільного землеволодіння поєднувалися приватні інтереси поміщиків і селян з публічним інтересом держави. Останній полягав не лише у фіскальному аспекті, – держава не могла допустити у випадку безземельного звільнення селянства появи мас жебраків. Право власності за відведену у наділ землю залишалося за поміщиком, але воно обмежувалося правом селян на постійне й незмінне користування наділом за визначені повинності на користь поміщика. Реформа не передбачала обов'язкового і негайного наділення селянства землею у власність. Законодавство лише надало таку можливість, але поставило процес наділення землею та звільнення від зобов'язаних відносин у залежність від добровільних угод, тобто не зробило його для селянства питанням правового регулювання. Дещо пізніше, з поступовим розвитком землевлаштувальної політики, а також під впливом внутрішньополітичних чинників, цей аспект переглянуто в бік обов'язкової вимоги чинного законодавства і формального наділення землею у власність.

Січневе польське повстання 1863 р., яке в губерніях Правобережної України так і не набуло розмаху, стало приводом для перегляду основ реформування поземельних відносин у краї з метою створення в особі селянства лояльної до влади опори в її протистоянні з місцевим польським дворянством. Адже польські землеволодільці обіцяли селянам в разі перемоги повстання вічне право власності на землю, а безземельним гарантували по 1,5 десятини (далі – дес.) [11, с.130].

Указом Олександра II від 1 березня 1863 р. тимчасовозобов'язаний стан передбачалося ліквідувати до 1 травня 1863 р. у білоруських та литовських губерніях [12]. Проте питання про введення обов'язкового викупу зіткнулося з опором генерал-губернатора М. Анненкова, який не був прибічником цієї ідеї [2, с. 24–25]. 23 липня 1863 р. П. Валуєв подав до Головного комітету з влаштування селянського стану документ про введення обов'язкового викупу в Правобережній Україні. Він детально розглянув ситуацію у південно-західних губерніях, підкресливши відмінність її від стану справ у північно-західних губерніях на час введення обов'язкового викупу. На час введення обов'язкового викупу там укладено лише 10 угод між поміщиками і селянами, які стосувалися 1165 душ, причому жодна із них не була затвердженою Головною викупною установою, а у губерніях Правобережної України на липень 1863 р. укладено 1052 угоди, з яких 119 вже були затверджені, і які стосувалися 220802 душ селян [10, с. 224].

Головний комітет з влаштування селянського стану 25 липня 1863 р. одноголосно вирішив поширити на Київську, Волинську і Подільську губернії дію указу від 1 березня 1863 р. про припинення обов'язкових відносин селян до поміщиків у північно-західних губерніях з наступними змінами. 1. У північно-західних губерніях селяни переводилися на оброк, зменшений на 20 %; в губерніях же Правобережної України селян переводили відразу на зменшені у порівнянні з оброком платежі. 2. Усі угоди, затверджені Головною викупною установою, а також губернськими у селянських справах присутствіями, якщо їх визнає правильними Головна викупна установа, залишалися правомочними. 30 липня поточного року це рішення затверджене Олександром II [13]. Стан обов'язкових відносин скасовувався з 1 вересня 1863 р., селяни оголошувалися селянами-власниками і замість відробітку повинностей на користь поміщика зобов'язувалися сплачувати в казну викупні платежі за надільні землі.

8 жовтня 1863 р. затверджено «Тимчасові правила щодо сплати селянами викупних платежів і видачі їх поміщикам у губерніях Київській, Подільській і Волинській» [14] та «Правила про порядок перетворення по маєткам Київської, Волинської і Подільської губерній уставних грамот у викупні акти» [15]. Згідно з цим перетворення уставних грамот у викупні акти мало здійснюватися мировими посередниками. З'їздам мирових посередників ставилося завдання здійснювати перевірку правильності складання уставних грамот з правом виправлення невірно складених грамот як стосовно розміру наділу, так і суми викупних платежів.

Щойно мирові з'їзди приступили до перевірки уставних грамот та перетворення їх у викупні акти, до них стали надходити скарги на невідповідність викупних платежів вартості землі. У листі Ямпільського повітового з'їзду мирових посередників йшлося про те, що невідповідність між доходністю наділу і викупними платежами, навіть після пониження їх на 20 %, змушує селян відмовлятися від додаткового наділу у різних повітах Подільської губернії [21, арк. 8–9, 22–25, 28–

29]. У Волинській губернії селяни теж відмовлялися від додаткового наділу, оскільки «селянин швидше заорендує за дешеву плату землю в поміщика, ніж погодиться платити за додатковий наділ» [21, арк. 437]. Необхідно зазначити, що уряд зреагував на це дуже швидко. З вересня 1864 р. видано закон, який дозволив селянам «при відмові викупити весь інвентарний наділ» викупляти «ту кількість землі, яка перебувала у дійсному користуванні селян при виданні Положень 19 лютого з наданням їм права на викуп залишкової частини інвентарного наділу протягом 9 років» [16, с. 873]. Таким чином, певна частина землі залишалася на дев'ять років виведеною із господарського обігу, оскільки власник її не був чітко визначений.

Про необхідність зниження викупних платежів, але вже з метою послаблення позицій польського землеволодіння, писав і київський військовий губернатор у листі до генерал-губернатора М. Анненкова від 24 березня 1864 р. Пропонуючи понизити викупні платежі він, зокрема, констатував, що у сусідніх Чернігівській, Полтавській і Херсонській губерніях хоча й існує тимчасовозобов'язаний стан, але повинності значно нижчі встановлених для місцевих селян. Ця обставина, особливо за існуючих політичних умов краю, може мати шкідливий вплив на селян, «які допомагали уряду в придушенні польського повстання з більшою відданістю і самопожертвою, ніж селяни Мінської губернії і особливо Царства Польського. За статистикою число російських поміщиків поступово зменшується в міру віддалення від Дніпра на захід. В Київській губернії співвідношення російських і польських землевласників становить 1:6... У Волинській і Подільській губерніях це співвідношення 1:11. Отже, ... зменшення викупних платежів... буде впливати переважно на польських поміщиків» [21, арк. 5–6].

Головний комітет з влаштування селянського стану виніс рішення, яке надавало право губернським у селянських справах присутствіям при затвердженні викупних актів знижувати викупні платежі у розмірі до 15 %. Якщо ж необхідно було знижувати викупні платежі більше, ніж на 15 %, то губернські у селянських справах присутствія зобов'язувалися отримувати спеціальний дозвіл київської тимчасової комісії, яка у виключних випадках мала право допускати зниження платежів на більший відсоток. Одночасно з цим викупні угоди, розглянуті губернськими у селянських справах присутствіями до 30 липня 1863 р. і не затверджені Головною викупною установою, призупинялися і підлягали перегляду. У випадку поступлення заяв селян про обтяжливість викупних платежів по затвердженим і приведеним у виконання угодам, Київській тимчасовій комісії надавалося право клопотатися перед міністром внутрішніх справ про внесення справи на перегляд до Головного комітету з влаштування селянського стану [10, с. 226].

Отже, з'їзди мирових посередників почали переглядати викупні акти. Подільська казенна палата повідомляла, що станом на 3 жовтня 1868 р. 226 сільських громад (74184 рев'язьких душ) перейшли на викуп за добровільними угодами, 18530 сільських громад (402732 рев'язьких душ) – за викупними актами, а по 2621 сільській громаді (114226 рев'язьких душ) тривають розгляди з'їздами мирових посередників [7, арк. 90]. Перегляду зменшення розміру повинностей сприяло те, що новим генерал-губернатором став рішучий прибічник якнайшвидшого виведення селянства з-під впливу польських поміщиків О. Безак, який поставив питання, пов'язані зі зниженням для селян викупних платежів за землю під особистий контроль [22, с. 3]. Мирові посередники на місцях часто занижували розмір селянських повинностей більше, ніж це передбачалося законодавством. Так, наприклад, у Балтському повіті Подільської губернії зниження повинностей для нарахування викупних платежів коливалося у межах від 21,1% – до 46,39 % [3, арк. 3; 4, арк.3; 5, арк. 4; 6, арк. 3]. Згідно із даними Д. Ріхтера, відсоток заниження повинностей складав: у Київській губернії – 41 %, Волинській – 58 % і Подільській – 45 % [10, с. 229]. За іншими даними – відповідно на 38,1 %, 60,7 % і 45,3 % [23, с.113]. Необхідно зазначити, що в окремих населених пунктах того чи іншого повіту викупні платежі були неоднаковими навіть у тих випадках, якщо вони належали до однієї і тієї ж місцевості.

Поряд із цим рішенням уряд зберіг за селянами не розмежованих маєтків Правобережної України право випасу худоби на поміщицьких землях, де до 19 лютого 1861 р. «існувало спільне поміщика і селян користування толокою в одному й тому ж полі», аж до часу відділення селянських земель від поміщицьких [17, с.389–390]. Крім того, одночасно з цим прийнято ще два закони. Перший з них – «Про усунення перешкод, які зустрічаються при розгляді і встановленні меж інвентарного наділу селян у помістях Південно-Західного краю» – передбачав право селян вимагати від поміщика прирізки землі, якщо виявиться, що «зміни у складі мирської землі відбулися внаслідок: а) розділу маєтку між співволодільцями; б) продажу частини землі маєтку; в) переселення селян і г) внаслідок існування переложного способу господарювання» [18, с. 390]. Інший закон – «Про селянські фруктові сади в поміщицьких лісах Південно-Західного краю» [19] – визнавав право включати ці угіддя до складу селянських наділів, навіть якщо вони і не значилися у інвентарних описах.

Необхідно зазначити, що реформа дещо поліпшила становище селянства. Так, згідно із офіційними даними, суттєво зросла загальна площа селянського надільного землекористування (табл. 1). За даними Д. Ріхтера, який проаналізував 7639 викупних угод із загальної кількості 7994, площа угідь у селян зросла на 18 % (з 3396535 – до 4016604 дес.). У губерніях Правобережної України збільшення загальної земельної площі колишніх поміщицьких селян виглядало наступним чином (табл. 2).

Таблиця 1

Зміни площі селянського землекористування (1860–1878 рр.)

Назва губернії	До реформи	За даними 1877–1878 рр.	Збільшення розмірів селянського землекористування	
	в тис. дес.		в тис. дес.	у відсотках
Волинська	1205,8	1639,7	433,9	35,9
Київська	1072,3	1426,8	354,5	33,1
Подільська	939,6	1216,5	276,9	22,8

[1, с. 92–93].

У окремих повітах середній відсоток прирізок коливався досить сильно. Так, у Київській губернії від 51 % (Сквирський повіт) – до 5 % (Черкаський), Подільській губернії – від 9 % (Ушицький повіт) – до 27 % (Балтський повіт), Волинській – від 10– % (Острозький, Дубенський повіти) – до 24 % (Ковельський повіт) [1, с.92–93]. За даними О. Ресента, наділи селян збільшилися у Київській губернії на 28,9 %, Подільській – на 26,4 % і у Волинській – на 21,2 % [20, с.47]. Див. табл. 2.

Таблиця 2

Збільшення земельної площі колишніх поміщицьких селян

Назва губернії	Площа землі до переходу на викуп, в дес.	Площа землі після переходу на викуп, в дес.	Відсоток збільшення площі
Київська	1071115	1300356	21
Подільська	960412	1142252	18
Волинська	1365008	1573996	15

[10, с. 228].

Наведені цифри, які характеризують збільшення селянських земель, не можна розглядати як абсолютно точні. Кількість їх була не завжди точно визначена, бо в частині викупних актів не виділялася окремо «незручна земля»*, внаслідок чого визначити точно розмір прирізок досить важко. Генерал-губернатор О. Дрентельн у 1882 р. змушений був визнати, що «неможливо отримати навіть приблизне уявлення про землевлаштування селян» [8, арк. 14]. Зрештою, як влучно підмітив В. Анісімов, «не варто забувати того, що справа зводилася, переважно, до реставрації селянського землекористування, яке встановлене інвентарями і порушене через зловживання землеволодільців» [1, с. 97].

Варто зазначити, що переважна маса колишніх кріпосних селян Правобережної України приступили до викупу відповідно до указу 30 липня 1863 р. Так, упродовж 19 лютого 1861 – 30 липня 1863 рр. на викуп у регіоні переведено у Волинській губернії 7078 ревізьких душ, які отримали 20078 дес. земельних угідь, у Київській – 65622 ревізькі душі (137573,5 дес. земельних угідь) і у Подільській – 64755 ревізьких душ (128353,5 дес. земельних угідь). Після 30 липня 1863 р. і до 1 січня 1892 р. на викуп перейшло у Волинській губернії 408963 ревізькі душі (1626155,5 дес. земельних угідь), 483935 ревізьких душ (1244806 дес. земельних угідь) у Київській і 443546 ревізьких душ (1073972 дес. земельних угідь) – у Подільській губернії. Суттєво різнилася і сума викупних платежів. Ті селяни, які приступили до викупу до 30 липня 1863 р., сплачували за десятину більше, ніж ті, яких переведено на викуп після цієї дати. Цю різницю подано у табл. 3.

Таблиця 3

Назва губернії	Сума викупних платежів за 1 дес. угідь до указу 30.07.1863 р., крб.	Сума викупних платежів за 1 дес. угідь після указу 30.07.1863 р., крб.	Різниця, крб. і %
Волинська	30,78	12,85	17,93, або 59,25%
Київська	38,11	25,87	12,24, або 32,12%
Подільська	44,5	26,72	17,78, або 39,96%

[9, с.196–197].

Середні суми викупних платежів за 1 дес. угідь, які сплачували колишні поміщицькі селяни, що перейшли на викуп після указу 30 липня 1863 р., в цілому відповідали середнім цінам на землю в

регіоні. Так, згідно із даними укладачів статистичних збірників Міністерства фінансів у 1854–1858 рр. середні ціни за десятину становили: у Волинській губернії – 11,71 крб., Київській – 21,44 крб. і у Подільській – 33,14 крб. [24, с. 84].

Отже, Січневе повстання поляків 1863 р. виступило каталізатором радикалізації реформування земельних відносин. Урядові кола імперії вдало скористалися цим для послаблення економічної могутності польського поміщцтва. Іншою проблемою проведення реформи стало формування в середовищі українського селянства регіону позитивного образу російської влади та консервація певних елементів феодалізму в аграрній сфері.

Список використаних джерел

1. Анисимов В. И. Надель // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Т. VI. М.: издание товарищества И. Д. Сытина, 1911. С. 76–103. 2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К.: Критика, 1998. 334 с. 3. Держархів Хмельницької обл. Ф. 112. Оп. 2. Спр. 65. 18 арк. 4. Там само. Спр. 71. 53 арк. 5. Там само. Спр. 83. 35 арк. 6. Там само. Спр. 242. 4 арк. 7. Там само. Спр. 3291. 172 арк. 8. Там само. Спр. 3456. 160 арк. 9. Ежегодник Министерства финансов. Выпуск XXI. СПб.: типография В.Киршбаума, 1894. 544 с. 10. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М.: Наука, 1960. 366 с. 11. Олійник І. В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861–1914 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т.12. С. 129–138. 12. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. (далі – ПЗЗ-II). Т. 38. Отд. I. 1863. № 39337. С.196–198. 13. ПЗЗ-II. Т.38. Отд. I. 1863. № 39928. С.870–871. 14. ПЗЗ-II. Т. 38. Отд. II. 1863. № 40101. С. 91–93. 15. ПЗЗ-II. Т. 38. Отд. II. 1863. № 40102. С. 93–97. 16. ПЗЗ-II. Т.39, отд. I, 1864. – №41251. С.872–873. 17. ПЗЗ-II. Т.40, отд. I, 1865. №41979. С.389–390. 18. ПЗЗ-II. Т. 40. Отд. I. 1865. № 41980. С. 390–391. 19. ПЗЗ-II. Т. 40. Отд. I. 1865. № 41981. С. 391–392. 20. Реент О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. // Український історичний журнал. 2011. № 1. С. 34–51. 21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 303. Спр. 122. Част. 1. 583 арк. 22. Шандра В. Адміністративно-законодавчі заходи російського уряду для прискорення інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії (60-ті роки XIX ст.) // Історія України. 1999. № 38. С.3–4. 23. Шаховской Д. И. Выкупные платежи // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Т. VI. М.: издание товарищества И. Д. Сытина, 1911. С.104–136. 24. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. 341 с., табл.

References

1. Anisimov V.Y. Nadely [Allotments]. Velikaia reforma: Russkoe obshchestvo i krestianskii vopros v proshlom i nastoiashchem. T.VI. Moskva: izdanie tovarishchestva Y.D.Sytina, 1911. S.76–103. 2. Bovua D. Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914. Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh [The Battle for Land in Ukraine, 1863-1914. Poles in socio-ethnic conflicts]. Kyiv: Krytyka, 1998. 334 s. 3. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. 112, op.2, spr.65, 18 ark. 4. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f.112, op.2, spr.71, 53 ark. 5. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f.112, op.2, spr.83, 35 ark. 6. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f.112, op.2, spr.242, 4 ark. 7. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f.112, op.2, spr.3291, 172 ark. 8. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f.112, op.2, spr.3456, 160 ark. 9. Ezhegodnik Ministerstva finansov. Vypusk XXI. Sankt-Peterburg: tipografia V.Kirshbauma, 1894. 544 s. 10. Zaionchkovskii P.A. Otmena krepostnogo prava v Rossii [The abolition of serfdom in Russia]. Moskva: Nauka, 1960. 366 s. 11. Oliinyk I.V. Pomishchyky i seliany v ahrarnykh vidnosynakh na Pravoberezhnii Ukraini (1861–1914 rr.) [Landowners and peasants in agrarian relations in the Right-Bank Ukraine (1861–1914)]. Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu: Istorychni nauky. Kamianets-Podilskyyi: Oiiium, 2004. T.12. S. 129–138. 12. Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii. Zibr. II. (Dali – PZZ-II). T.38, otd. I, 1863. №39337. S.196–198. 13. PZZ-II. T.38, otd. I, 1863. – №39928. S.870–871. 14. PZZ-II. T.38, otd. II, 1863. №40101. S.91–93. 15. PZZ-II. T.38, otd. II, 1863. №40102. S.93–97. 16. PZZ-II. T.39, otd. I, 1864. №41251. S.872–873. 17. PZZ-II. T.40, otd. I, 1865. №41979. S.389–390. 18. PZZ-II. T.40, otd. I, 1865. №41980. S.390–391. 19. PZZ-II. T.40, otd. I, 1865. №41981. S.391–392. 20. Reient O.P. Do problemy skasuvannya kriposnogo prava v 1861 r. [To the problem of abolition of serfdom in 1861]. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. 2011. №1. S.34–51. 21. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f.442, op.303, spr. 122, chast. 1., 583 ark. 22. Shandra V. Administratyvno-zakonodavchi zakhody rosiiskoho uriadu dlia pryskorennia intehratsii Pravoberezhnoi Ukrainy u skladi Rosiiskoi imperii (60-ti roky XIX st.) [Administrative-legislative measures of the Russian government to accelerate the integration of the Right-Bank Ukraine within the Russian Empire (60th years of the nineteenth century)]. Istoriia Ukrainy. 1999. №38. S.3–4. 23. Shakhovskoi D.Y. Vykupnye platezhi [Redemption payments]. Velikaia reforma: Russkoe obshchestvo i krestianskii vopros v proshlom i nastoiashchem. T.VI. Moskva: izdanie tovarishchestva Y.D. Sytina, 1911. S.104–136. 24. Shevchenko V.M. Zemelnyi rynek Ukrainy (1861–1917 rr.) [Land market of Ukraine (1861–1917)]: monohrafiia. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 2010. 341 s., tabl.

Andriy Kryskov

THE REFORM OF JULY 30, 1863 IN THE PROVINCES OF THE RIGHT-BANK UKRAINE

The article deals with the agrarian reform of July 30, 1863. It was carried out in the western regions of the former Russian Empire as well as in the territory of Right-Bank Ukraine (Volyn, Kyiv and Podilsk regions). It was the response to Polish rebellion in 1863 and was directed to extermination of economic wealth of Polish landowners. At the same time in comparison with other Ukrainian provinces measures concerning simplification of getting the landholding by local peasants were taken. Meanwhile the reform contributed to the extension of antipolish attitude and forced forward the process of land ownership transfer from Polish owners to Russians and Ukrainians.

Key words: reform, landownership, Right Bank Ukraine, landlords, peasants.

УДК 94 (477.83/.86): 352.07 «18/19»

Микола Іваник

ПРИЙНЯТТЯ ГАЛИЦЬКИМ СЕЙМОМ ЗАКОНІВ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті проаналізовано основні аспекти процесу запровадження системи органів місцевого самоврядування в Галичині як важливої складової низки державно-політичних реформ, що трансформували імперію Габсбургів у конституційну монархію. Основна увага приділена ролі Галицького сейму в прийнятті відповідних законів, дискусії навколо проблеми і ставлення основних політичних угруповань щодо запропонованих урядом проектів законів. Наголошено на суттєвих відмінностях у позиціях українських та польських депутатів сейму стосовно ключових питань – статусу панських маєтків та доцільності запровадження повітових органів самоврядування. Проаналізовано мотивацію польських політичних угруповань в процесі голосування за урядові законопроекти у контексті українсько-польських стосунків у площині самоврядування.

Ключові слова. Галичина, Галицький сейм, місцеве самоврядування, громада, повітова рада.

Україна має чималий історичний досвід розвитку самоврядних інституцій. У більшості випадків він набувався в умовах панування іноземних держав до складу яких входили українські землі. У другій половині XIX ст. у Наддніпрянщині, що належала Російській імперії та в Галичині, що у статусі автономної провінції входила до складу імперії Габсбургів, запроваджено самоврядування. Водночас органи місцевого самоврядування були чи не єдиними інституціями, у яких українці отримали можливість долучитися до управління місцевими справами, виявляти політичну активність. Поступово самоврядування перетворилося на осередки боротьби українців за соціально-економічні, культурні, а згодом і політичні права.

Метою статті є визначення ролі Галицького сейму в прийнятті низки громадських законів та аналіз позицій основних політичних груп депутатів сейму щодо урядових проектів законів.

Історіографія питання є доволі обмеженою. Вперше на проблему звернув увагу М. Мудрий у статті та дисертаційному дослідженні [1]. У польській історіографії найбільшої уваги заслуговує праця В. Левицького [2]. Проте у цьому ґрунтовному дослідженні простежується заангажованість автора, який дотримувався позиції однієї із політичних груп, яка відображала інтереси західної галицької шляхти.

Стаття ґрунтується насамперед на стенограмах засідань Галицького сейму та деяких періодичних видань того часу, на шпальтах яких знайшла відображення досліджувана проблематика.

Революція 1848–1849 рр. значно пришвидшила процес реформування майже усіх аспектів соціально-економічного та суспільно-політичного життя Австрійської імперії. Децентралізаційні ідеї набували все більшої популярності в урядових колах, що у кінцевому підсумку призвело до запровадження системи органів місцевого самоврядування. Безпосереднім виявом цього став так званий «провізоричний громадський закон», виданий урядом 17 березня 1849 р. Він містив низку теоретичних положень, на яких мало базуватися самоврядування на території усєї держави. Зокрема, у першому артикулі закону проголошувалося, що «підставою вільної держави є вільна громада» [3, с. 135]. Закон передбачав створення у територіальних громадах виборних органів влади, окреслював коло власних та доручених обов'язків громади. Згідно із його положенням, мали бути створені повітові та окружні органи самоврядування [4, с. 227–289]. Таким чином, закон передбачав принцип дуалізму влади. З одного боку, адміністративні, урядові органи, з іншого –

органи самоврядування. До того ж він окреслив триступеневий устрій самоврядування – громадське, повітове та окружне.

Закон не набув чинності, оскільки у жовтні 1849 р. його дія була призупинена, а в Галичині його впровадження взагалі не планували. Однак ті теоретичні ідеї та засади, що містилися у ньому, зберегли свою актуальність і лягли в основу низки самоврядних законів, прийнятих як центральним урядом у Відні, так і Галицьким сеймом у наступні десятиліття.

Наступною спробою окреслити основні рамки майбутнього самоврядного устрою став цісарський патент від 31 грудня 1851 р. Він містив положення про можливість створення об'єднаних громад та норму про відокремлення панського двору від громади [5, s. 298]. Остаточна громада відділено від панських маєтків, які отримали статус окремих адміністративних одиниць, лише після утворення повітових староств у 1855 р., діяльність громад регулювала тимчасова постанова про громадський устрій, прийнята у наступному році [6].

До практичної реалізації напрацьованих положень про місцеве самоврядування Відень підійшов лише на початку 60-х рр. XIX ст. Активна позиція крайових сеймів у цьому питанні спонукала уряд до практичних дій. Зокрема, у квітні 1861 р. Галицький сейм дав доручення крайовому відділу підготувати проект закону про устрій громад [7].

14 червня 1861 р. в австрійському парламенті прем'єр-міністр А. Шмерлінг представив на розгляд проект громадського закону. При цьому він заявив: «Теза громадського закону з 1849 р. про те, що підставою вільної держави є вільна громада беззастережно відповідає правді» [8, s. 275]. 5 березня 1862 р. видано закон, який окреслив устрій громад у межах усієї імперії [9]. Саме цей закон носив обмежувальний характер. Ґрунтуючись на його основних положеннях, Галицький сейм прийняв низку крайових законів, які регламентували діяльність органів місцевого самоврядування усіх рівнів в Галичині, оскільки ці питання були віднесені до його компетенції.

Наприкінці 1865 р. Галицький сейм розпочав розгляд урядових проектів законів про громади, панські маєтки та повітове представництво. 1–2 грудня 1865 р. депутати створили спеціальну комісію, очолювану А. Голуховським. До складу комісії чисельністю 25 осіб, увійшло 5 українців [10, s. 72, 81].

Упродовж трьох місяців комісія опрацьовувала законопроект й 10 березня 1865 р. внесла на розгляд сейму звіт. Слід зауважити, що серед членів комісії не було єдності щодо оцінки законопроекту. Більшість членів комісії, які відображали інтереси східної галицької шляхти, погодилися із урядовими пропозиціями. Вони передбачали відокремлення панських маєтків від сільських громад, передбачали їх існування як окремих адміністративних одиниць та створення повітових органів самоврядування. Основою нової системи місцевого самоврядування мала стати одинична громада. Така позиція східної галицької шляхти ґрунтувалася на зростаючих соціальних та національних протиріччях, обумовлених національною структурою населення Східної Галичини. Пропозиції польської меншості у комісії передбачали створення об'єднаних громад та приєднання до громад панських маєтків. Стосовно необхідності запровадження повітового самоврядування позиція польської більшості та меншості була тотожною, повітові ради розглядалися як ключові інституції нового устрою самоврядування. Їх позицію найкраще ілюструє вислів одного із депутатів, який у виступі зазначав, що повітова рада має стати «наріжним каменем» створюваної системи органів місцевого самоврядування в Галичині [10, s. 1077]. Польська меншість комісії артикулювала позицію західної галицької шляхти.

Третя група членів комісії відображала позицію українських депутатів щодо урядових законопроектів. Вона полягала у необхідності відокремлення панських маєтків від громад та різко негативному ставленні до можливості створення повітових органів самоврядування – повітових рад та відділів. Особливості закону про вибори до повітових рад забезпечували повну перевагу поляків у них, що й викликало неприйняття цієї ідеї українськими депутатами [11, al. 72]. Існуючі розбіжності в оцінці законопроектів серед членів комісії відобразилися й під час розгляду законопроектів сеймом.

Сейм розпочав розгляд урядових законопроектів 16 березня 1866 р. Від імені більшості доповідачем виступав депутат К. Кшечунович. Окрім того, він запропонував зосередити увагу під час обговорення на ключових положеннях законів, стосовно яких серед членів комісії були розбіжності, а саме: чи потрібно запроваджувати повітове самоврядування; чи лише міста, містечка та ті села, які мають достатньо засобів для виконання свої повноважень повинні отримати статус громади; чи решта сіл та панські маєтки повинні об'єднатись з громадами; чи доцільно зберегти усі існуючі одиничні громади. Пропозиції польської меншості оприлюднив депутат В. Збишевський. Від імені українських депутатів виступив о. Т. Павликів [2, s. 26–28].

Дискусію над питанням щодо необхідності запровадження повітового самоврядування ініціював депутат Ю. Лаврівський, наголосивши у своєму виступі на недоцільності запровадження таких інституцій, означивши таким чином позицію усіх депутатів-українців [10, s. 1073]. У виступах

українських депутатів лунала теза про недоцільність та шкідливість запровадження самоврядування на рівні повітів. Депутат М. Старух зазначав «... що ті повітові ради ми, менші власники, на жаден спосіб прийняти не можемо, для того, що ми ніколи не бачили, що більші власники мали до нас якусь прихильність [10, s. 1075]. Депутат М. Ковбасюк у виступі наголосив на небезпеці збільшення витрат громад на утримання повітової ланки самоврядування [10, s. 1076]. Негативно поставилися українські депутати й до ідеї об'єднання громад із панським маєтками. Депутат О. Королюк зазначав що між власниками маєтків та громадами накопичилося чимало суперечностей щодо «... ґрунтів, лісів і пасовиськ» [10, s. 1077]. М. Демків заявляв: «Хто хоче нехай об'єднується, а ми того не хочемо. Тепер є вільна конституція, а коли буде примус прилучитися, то не буде вільна конституція» [10, s. 1078]. Схожа аргументація була присутня й у виступах М. Лавриновича та о. Й. Лозинського [10, s. 1078]. Оригінальністю відзначився виступ депутата С. Дволінського, який заявляв, що: «Ми не хочемо від вас вищої громади, хай ми будемо собі осібно, бо ми маємо над собою цісарське правительство, а з вами не хочемо мати нічого спільного [10, s. 1079–80]. Своєрідний підсумок в обґрунтуванні позиції українських депутатів стосовно повітового самоврядування підвів депутат о. І. Наумович. Не заперечуючи можливості запровадження органів повітового самоврядування у майбутньому, він зокрема зазначав: «... ми маємо різні спеціальні інтереси народні, громадські, церковні, шкільні цілком одрубні від тенденцій вищих клас. Отож мішатися з тими репрезентаціями вищих клас нашим сільським громадам якось не любиться» [10, s. 1081]. Позиція українських депутатів не знайшла підтримку в більшості депутатів сейму, за відхилення подання проголосувало 76, проти – 56 депутатів.

Наступного дня сейм поновив обговорення законопроектів, зосередивши увагу на питанні статусу панських маєтків, можливості їх об'єднання із сільськими громадами та утворення об'єднаних громад. Ще у процесі обговорення цих питань у комісії інтереси українських депутатів та польської більшості співпали. Шансів на проходження пропозиції польської меншості про необхідність об'єднання панських маєтків з громадами та об'єднання кількох громад в одну, більш економічно потужну, не було жодних. На підтримку створення об'єднаних громад виступили лише депутати Альфред Потоцький, Адам Потоцький, Л. Водіцький та Л. Ручка. Значно більше депутатів висловилися проти, а саме українські депутати О. Королюк, М. Ковбасюк, М. Лавринович, І. Загоруйко, І. Карпинець, М. Грицак, М. Старух, о. І. Наумович, М. Демків та польські депутати – Л. Венжик, П. Хебда та М. Зиблікевич [10, s. 1096–1100].

Від імені польської більшості виступив А. Ґолуховський, який звернув увагу депутатів сейму на те, що після запровадження повітових староств у 1855 р., повітові уряди зобов'язали власників маєтків надати письмову декларацію із ставленням до можливого об'єднання із громадами. За словами А. Ґолуховського, абсолютна більшість власників панських маєтків висловилися проти об'єднання із громадами [10, s. 1100–1101]. У підсумку, сейм не підтримав пропозицію щодо об'єднання панських маєтків і громад.

На чергових засіданнях Галицького сейму упродовж 19–22 березня 1866 р. ухвалено урядові проекти законів про громади, панські маєтки та повітове представництво, затверджені також відповідні виборчі ординації. 12 серпня 1866 р. їх затверджено у Відні і вони набули чинності [12]. Галичина отримала новий устрій місцевого самоврядування.

Розгляд Галицьким сеймом урядових проектів законів про організацію місцевого самоврядування свідчив про різне бачення проблеми польськими й українськими депутатами. Зважаючи на суспільно-політичні реалії того часу, альтернативні урядовому проекту закони не мали шансів на підтримку, оскільки будь-який закон, прийнятий сеймом набував чинності лише після санкції імператора. Крім того, чисельність українців у сеймі унеможлиблювала підтримку їх пропозицій. Підтримка польською більшістю урядових законопроектів обумовлювалася ще й політичними й національними інтересами, що полягали у полонізації адміністративних й самоврядних органів в Галичині. Ухвалені закони передбачали створення такої системи органів місцевого самоврядування, яка б знаходилася під контролем крайових органів адміністративної влади, які у період галицької автономії були повністю полонізовані. Ключовою ланкою у структурі органів самоврядування ставали повітові ради. Норми виборчої ординації до повітових рад забезпечували перевагу поляків у них, а отже й контроль над органами самоврядування нижчого рівня – громадськими (сільськими) радами та їх виконавчими органами.

Список використаних джерел

1. Мудрий М. М. Місцеве самоврядування в Галичині в контексті українсько-польських взаємин (друга половина XIX століття) // Україна в минулому. К., Львів: НАН України, Ін-тут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення. 1996. Вип. 9. С. 77–102; Мудрий М. М. Українсько-польські відносини в Галичині у 1867–1890 рр.: політичний аспект: дис... канд. іст. наук. Львів, 1997. 268 с. 2. Lewicki W. Samorząd gminny w Galicji i dzieje jego reformy. Lwów, 1888. 200 s. 3. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Мюнхен: Biblos, 1963. 175 с. 4. Grzybowski K. Galicja 1848–1914. Historia

ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. Kraków, Wrocław, Warszawa: W-wo PAN, 1959. 322 s. 5. Górski P. Samorząd gminny. Kraków. T. II., 1907. 356 s. 6. Tymczasowe postanowienia o urządzeniu gmin. Lwów, 1856. 7. Slovo. 1861. 3 (15) червня. 8. Panejko J. Ustrój samorządu terytorialnego w Polsce / Jaworski W. Projekt konstytucji. Cz. II: Załączniki. Kraków: Leon Frommer, 1928. 715 s. 9. Державний архів Львівської області. Ф.19. Повітова рада у Львові. Оп. 1. Спр. 152. Арк. 7–9. 10. Stenograficzne Sprawozdanie z Trzeciej Sesi Sejmu krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1865–1866. Lwów, 1865–1866. T. 2. Posiedzenie 41–80. 1172 s. 11. Allegata do Sprawozdań Stenograficznych z Trzeciej Sesi Sejmu Galicyjskiego z roku 1865–1866. Lwów, 1865–1866. Allegaty 1–93. 12. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. R. 1848–1916. Kraków, 1866. Cz. XI. Nr. 19. S. 59–87.

References

1. Mudryi M.M. Mistseve samovriaduvannia v Halychyni v konteksti ukrains'ko-pol'skykh vzaiemyn (druga polovyna XIX stolittia) [Local self-government in Galicia in the context of Ukrainian-Polish relationship (second half of the 19th century)]. Ukraina v mynulomu. K., L'viv: NAN Ukrainy, In-tut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho. L'vivske viddilennia. 1996. Vyp. 9. S. 77–102; Mudryi M.M. Ukrains'ko-pols'ki vidnosyny v Halychyni u 1867–1890 rr.: politychni aspekt [Ukrainian-Polish relations in Galicia in 1867–1890: political aspect]: Dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Lviv, 1997. 268 s. 2. Lewicki W. Samorząd gminny w Galicji i dzieje jego reformy [Public self-government in Galicia and the history of its reformation]. Lwów, 1888. 200 s. 3. Paneiko Yu. Teoretychni osnovy samovriaduvannia [Theoretical foundations of self-government]. Miunkhen: Biblos, 1963. 175 s. 4. Grzybowski K. Galicia 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii [History of the political system by the example of the history of Austrian system]. Kraków, Wrocław, Warszawa: W-wo PAN, 1959. 322 s. 5. Górski P. Samorząd gminny [Public self-government]. Kraków. T. II., 1907. 356 s. 6. Tymczasowe postanowienia o urządzeniu min. Lwów, 1856. 7. Slovo. 1861. 3 (15) chervnia. 8. Panejko J. Ustrój samorządu terytorialnego w Polsce [Territorial self-government system in Poland]/ Jaworski W. Projekt konstytucji. Cz. II: Załączniki. Kraków: Leon Frommer, 1928. 715 s. 9. Derzhavnyi arkhiv L'vivs'koi oblasti. F.19. Op. 1, Spr. 152, ark. 7–9. 10. Stenograficzne Sprawozdanie z Trzeciej Sesi Sejmu krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1865–1866. Lwów, 1865–1866. T. 2. Posiedzenie 41–80. 1172 s. 11. Allegata do Sprawozdań Stenograficznych z Trzeciej Sesi Sejmu Galicyjskiego z roku 1865–1866. Lwów, 1865–1866. Allegaty 1–93. 12. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. R. 1848–1916. Kraków, 1866. Cz. XI. Nr. 19. S. 59–87.

Mykola Ivanyk

ADOPTION OF LAWS FOR THE ORGANIZATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN GALICIA BY THE DIET OF GALICIA AND LODOMERIA

The article analyzes the main aspects of implementation of the local self-government system in Galicia as a process being an important component of numerous state political reforms, which transformed the Habsburg Empire into a constitutional monarchy. The main attention is paid to the role of the Diet of Galicia and Lodomeria in adopting relevant laws, discussions on that issue and the attitude of main political groups towards the draft laws proposed by the government.

It is emphasized that there were significant differences in the positions of Ukrainian and Polish Deputies of the Galician Diet concerning key issues: the status of manor estates and the expediency of introducing district self-government bodies. The article analyzes the motivation of Polish political groups in the process of voting for the government bills in the context of Ukrainian-Polish relations from the self-government aspect.

Key words: Galicia, Diet of Galicia and Lodomeria, local self-government, community, district council.

УДК 338.45 (477) «1861/1914»

Віталій Левицький

ТОРГІВЛЯ ПРОДУКЦІЄЮ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються питання торгівлі продукцією легкої промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на внутрішньому та зовнішньому ринках. Висвітлюються проблеми зовнішньої та внутрішньої торгівлі, входження України в систему всеросійського ринку. Проаналізовано праці дослідників економічної історії, що стосуються тематики розвитку торгівлі зазначеного періоду. Визначено основні товари, на які був стабільний попит, прослідковано становлення та розвиток мережі постійної та періодичної торгівлі, різноманітності видів торгових закладів. Встановлено, що торговельні операції товарами широкого вжитку були невід'ємною складовою господарської діяльності України та одним із найважливіших джерелом одержання прибутку. Вони сприяли зміцненню економічної безпеки держави на зовнішньому рівні та були інструментом підвищення конкурентоспроможності внутрішнього виробництва.

Ключові слова: легка промисловість, торгівля, збут, ринок, підприємці, товарно-грошові відносини, купецтво.

Пореформений період в історії України характеризувався поширенням і поглибленням внутрішнього ринку. Промисловий розвиток створив ринки засобів виробництва, засобів споживання і робочої сили, а усупільненням виробництва і поглибленням поділу праці він усунув відокремленість місцевих ринків і поєднав їх у єдиний національний ринок. Бурхливе зростання промисловості в другій половині ХІХ ст., її капіталізація, інтенсивне залізничне та інше транспортне будівництво, застосування парових двигунів, діяльність товарних бірж – усе це внесло зміни в пореформену торгівлю, надало їй нових рис. Основним процесом створення внутрішнього ринку був суспільний поділ праці. Він з'являється разом із товарним господарством, створюється розвитком цього товарного господарства. Внутрішній ринок розвивається завдяки зростанням виробництва, яке поглиблює суспільний поділ праці. Ступінь розвитку внутрішнього ринку є показником розвитку виробничих відносин в країні.

Різноплановий та комплексний характер обраної теми визначив доцільність застосування репрезентативної вибірки необхідних для аналізу історіографічних робіт. Виходячи з цього, першочерговий науково-дослідницький інтерес для нас мають праці, проблемна тематика яких охоплює такі напрямки, як: економічна політика Російської імперії в умовах формування світового ринку, розвиток легкої промисловості України у взаємозв'язку із зовнішньою торгівлею, промисловий капітал як чинник зовнішньоекономічної діяльності, вплив громадських кіл на експортно-імпорتنу політику уряду. У монографії І. Гуржія [1] висвітлюється комплекс питань про розширення і зміцнення промислового та торговельного розвитку України в 60–90-х рр. ХІХ ст. Зокрема, автор висвітлює розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, значну роль українських губерній у виробництві Росії. Значну увагу приділено українській внутрішній торгівлі, що, як стверджував автор, була складовою частиною всеросійського ринку. Л. Шепелєв [2] досліджує торгово-промислову політику російського уряду після Кримської війни й до початку першої російської революції. Основна увага приділяється програмним установкам цієї політики, формам її реалізації й зв'язкам з іншими видами економічної діяльності самодержавства. Праці Б. Кругляка [3–6] присвячені різним проблемам економічної історії: джерелам з історії розвитку внутрішньої торгівлі в Україні в 60–90-х рр. ХІХ ст., ярмарковій та базарній торгівлі в Україні в період капіталізму; промисловим монополіям; ролі та місцю кооперації у внутрішній торгівлі на Україні; монополіям у легкій промисловості; товарним біржам в Російській імперії. К. Завальнюк вивчав питання торгівлі промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині ХІХ ст. [7]. Проблемами розвитку української легкої промисловості та зовнішньої торгівлі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. займався М. Москалюк [8–9].

Метою статті є аналіз торгівлі товарами легкої промисловості за допомогою оцінки митних тарифів, асортименту продукції, характеристика мережі торгових закладів, дослідження розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі продукцією легкої промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Розвиток промисловості, подальший суспільний поділ праці, побудова залізниць – усе це обумовило розширення внутрішнього ринку, сприяло зміцненню економічних зв'язків між окремими

районами Росії, в тому числі й України, що спеціалізувалися на виробництві певних товарів. Одним із найважливіших засобів у посиленні міжрайонних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка у пореформений період зазнала суттєвих змін. Зростаючи за обсягом товарообігу, вона охоплювала все нові райони, досягала найвіддаленіших пунктів. Виникло багато нових торгових центрів, а чимало колишніх втратили своє значення. Головна причина полягала в корінних змінах, що відбулися у розміщенні продуктивних сил країни, а також у розташуванні міст і селищ від залізничного сполучення і річкових пароплавних магістралей. Поглиблення суспільного поділу праці, господарська спеціалізація Наддніпрянської України обумовили злиття окремих територіальних ринків у загальноукраїнський ринок. В Україні створилася своя мережа ярмарків і базарів, що нерозривно пов'язувалася з місцевою стаціонарною торгівлею [1, с. 97–98].

У пореформений період відбувся процес переходу деякої частини поміщиків до підприємницької діяльності. Запровадження ринкових методів ведення господарства, збут продукції вимагали чималих коштів, і для їх нагромадження поміщики починають займатися торгівлею. Вони відкривають магазини і лавки й через своїх прикажчиків чи орендарів одержували не лише потрібні їм гроші, а й чималі прибутки. Поряд з цим у селі відкривалися постійні склади для шкір, вовни та інших товарів, потрібних на внутрішньому ринку. Власники складів, розширюючи сферу своєї торгової діяльності серед місцевого населення, залучали селян до участі у постійному виробництві, регулярному грошовому обігу. Важлива роль належала постійній торгівлі України в реалізації текстильних виробів фабрик Центральної Росії та Польщі. Причому значна частина цих товарів через місцевий ринок в Україні потрапляла в інші місцевості півдня Росії. Так, харківські купці продавали тканини у Донську область, Воронежську, Ставропольську, Астраханську, Саратовську губернії, а торговці Житомира і Бердичева – в Бессарабію. Це зміцнювало міжрайонні економічні зв'язки, розширювало ринок і тим самим стимулювало розвиток товарного виробництва [5, с. 54–56].

Певна спеціалізація була властива великим і середнім ярмаркам, довіз на які залежав від характеру виробництва тієї місцевості, де вони збиралися. Так, необроблені шкіри продавалися в Ізюмі, Слов'янську, Змієві, Кременчуку, Костянтинограді. Важливу роль в оптовій торгівлі відігравали фірми. У 1890 р., наприклад у Харкові, торгували 142 фірми, з них 44 представляли купців, які займалися перекупництвом і 96 – фабрикантів. На Хрещенському ярмарку (Харків) в 1893 р. брало участь в операціях 379 оптових фірм. У 1895 р. в усіх ярмарках міста брало участь 439 фірм. Оптова торгівля займала значне місце й на середніх ярмарках. Великі купці доставляли сюди мануфактурні вироби, а скуповували зерно, худобу, селянське полотно. Так, у 1892 р. в с. Нові Санжари Полтавської губернії завезено тканин, шкіряних виробів, бакалії на суму 456 тис. карбованців (далі – крб.), у м. Ратне Волинської губернії – відповідно, на 200 тис. крб. [6, с. 36, 42–43].

Основними предметами ярмаркової торгівлі стали промислові вироби, проте кожен із оптових ярмарків набував своєї товарної спеціалізації. На харківських (Хрещенському, Покровському і Успенському) ярмарках важливими товаром були різні тканини, які у 90-і рр. XIX ст. становили 30–52 % від суми привезених і 50–61 % проданих товарів. У зв'язку із зосередженням торгівлі текстилем у Харкові, вона стала скорочуватися у 80–90-х рр. XIX ст. на Іллінському ярмарку в Полтаві та роменських ярмарках. Майже уся оптова торгівля вовною в Україні зосереджувалася на харківському Троїцькому ярмарку, до якого в середині 60-х рр. XIX ст. завозилося приблизно щорічно 200 тис. пудів вовни, у 80-х рр. XIX ст. – майже по 520 тис. пудів, а в середині 90-х XIX ст. торгівля цим товаром помітно зменшилася – на 257 тис. пудів [4, с. 50].

Серед найзначніших оптових ярмарків виділялася група, що відігравала значну роль у розвитку торгівлі не тільки окремих районів, а й усєї країни. На Лівобережжі обсягом виділялися торгівлі на чотирьох ярмарках: у Харкові (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський), Іллінський у Полтаві, Маслянський, Вознесенський і Михайлівський у Ромнах, Воздвиженський у Кролеві. Найголовнішими ярмарками Правобережної України були: Контрактовий у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинцях і Троїцький у м. Балті (Подільська губернія). На півдні виділялися своїм обсягом товарообігу: Петропавлівський у Катеринославі, Миколаївський і Покровський у містечку Каховці (Таврійська губернія). Найбільші суми за продажем на Хрещенському ярмарку в 1893 р. припадали на такі товари легкої промисловості: мануфактурні вироби (14 тис. тис. крб.), шкіра і взуття (1050 тис. крб.), вовна (975 тис. крб.), галантерейні вироби (640 тис. крб.), хутро і шуби (400 тис. крб.), овчини (220 тис. крб.), шкіри необроблені (200 тис. крб.) [1, с. 116–117].

На території Волинській губернії ярмарки розміщувалися нерівномірно. Найбільше їх було в Заславському, Ковельському, Новоград-Волинському повітах. У кожному повітовому центрі функціонувало декілька ярмарків. На них реалізовувалися різноманітні тканини, взуття, вироби побутового характеру з Центральної Росії, Царства Польського, а також Катеринослава, Харкова,

Києва й Одеси. Місцеві виробники продавали промислові товари, закупували сировину. Від 90-х рр. XIX ст. виробники промислових товарів брали участь у постійно діючих промислових виставках. Поступово виставки перетворилися на місце укладання актових угод, служили ринком збуту одягу, взуття, тканин. Торгівля почала набувати дедалі більшої спеціалізації [10, с. 106–107].

Ярмаркова торгівля здавна процвітала в Україні. Полтава, Ніжин, Ромни – були центрами ярмаркової торгівлі; мануфактурні товари московського промислового району, для якого українські губернії були одним із найважливіших ринків, закупувалися на цих ярмарках місцевими торговцями й розвозилися всією Росією. Проте вже з 70-х рр. XIX ст. колишні українські ярмарки, разом з центрами торгівлі, починають занепадати. Одночасно з цим швидко зростає новий торговий центр України – Харків, що став найбільшим центром ярмаркової торгівлі в Україні в пореформений період з чотирма ярмарками, що мали всеросійське значення. Сюди привозилися для продажу у значній кількості різні тканини із Московської, Владимирської, Костромської, Калузької, Петербурзької, Тамбовської, Пензенської й Рязанської губерній, Царства Польського; оброблені шкіри – із Москви, Петербурга, Болохова, Курська, Ельська, Липецька, Вільно, Риги й Варшави; луб'яні вироби – із Петербурзької, Московської, Нижегородської губерній, Польщі. Місцеві товари (вовна, необроблені шкіри), куплені на харківських ярмарках, вивозилися у міста Центральної Росії, Білорусь, Польщу. Цілий ряд ярмарків переводиться до Харкова, вони проводилися один за другим майже впродовж року [11, с. 253].

На межі XIX–XX ст. в різних галузях виробництва виникали і зміцнювали свої позиції монополії. Однією із важливих рис цього процесу стала широка участь монополістичного капіталу у внутрішній торгівлі. Легка промисловість була тісно пов'язана з безпосередніми споживачами, оскільки від її діяльності залежало задоволення первинних потреб населення та його матеріальний добробут. На відміну від вугільно-металургійних і машинобудівних монополій, що займалися лише збутом готової продукції, монополістичні об'єднання легкої промисловості значну увагу приділяли заготівлі сировини. Ці функції виконували спеціальні контори, а також торгові агенти, які постачали сировину із різних джерел. Вони встановлювали безпосередні контакти із поміщицьким економіями та селянськими господарствами для закупівлі сировини за найнижчими цінами. Монополії одержували сировину також з власних плантацій, продукція яких безпосередньо на ринок не потрапляла й на ринку не враховувалася. Поміщицькі господарства, навпаки, прагнули вигідно збути вироблену продукцію, а тому, коли мали можливість, або притримували сировину, чекаючи на більш сприятливу кон'юнктуру на ринку, або відкривали власні переробні підприємства. Нерідко вони об'єднувалися у своєрідні землеробські синдикати, намагаючись диктувати найбільш вигідні ринкові ціни на пропоновану ними продукцію. Те, що втрачали промислові монополії, коли мали справу із поміщиками й селянами, вони компенсували за рахунок більшості середніх і дрібних селянських господарств. Значна частина селян була змушена зразу ж продавати вироблену ними сировину, і цим також користувалися монополії. Їх агенти заздалегідь домовлялися між собою про встановлення однаково низьких цін і примушували продавця погоджуватися на ці умови. Таку картину спостерігав у Прилуцькому повіті Полтавської губернії кореспондент кооперативного журналу «Сплотчина», коли цілі обози селянських возів переїжджали від одного тимчасового складу до іншого, і кожен раз агенти зменшували ціни й доводили їх до такого рівня, що селяни погоджувалися на будь-які умови [3, с. 110–112].

В Україні підприємства-монополісти легкої промисловості не були такими могутніми, як в інших галузях. Тут функціонували в основному фірми, які функціонували поза синдикатами або філії всеросійських монополій. Україна була досить містким ринком для діяльності таких великих монополій, як «Товариство бавовняних фабрикантів», «Товариство суконних фабрикантів», «Російське льоно-промислове товариство», нитковий трест. Текстильні вироби в Україні збувалися російськими монополіями через мережу стаціонарних торговельних закладів. Деякі з них мали мільйонні обороти й були своєрідними торговельно-збутовими монополіями. Таким було товариство Соколова і Жмудського, котре виникло в 1902 р. у Харкові й мало свої відділення в Катеринославі й Ростові-на-Дону. В 1902 р. капітал товариства становив 947,3 тис. крб. У 1909–1910 рр. капітал, лише вміщений у банках, дорівнював 5,5 млн крб. У ці ж роки обороти торгівлі тканинами зросли з 6,5 млн крб. – до 9,1 млн крб., а «чистий» прибуток за той час збільшився із 236,3 тис. крб. – до 480,3 тис. крб., або в 2,1 рази. Товариство, пов'язане із найбільшими текстильними монополіями Росії, мало своїх агентів практично в усіх українських губерніях. Значну питому вагу в посередницьких операціях у збуті різного роду тканин мало «Товариство мануфактурної торгівлі О. М. Хлебнікова», засноване у Харкові в 1905 р. з основним капіталом 350 тис. крб. [12, арк. 16–18].

Для збільшення збуту, вироби Бердичівської шкіряної фабрики виставлялися на Всеросійській промислово-художній виставці в 1882 р. в Москві. Продукція заводу була високо оцінена, а власника нагородили золотою медаллю і дипломом. Продукція заводу покривала п'яту частину

потреб у шкіряних виробках всієї армії Росії. У роки Першої світової війни (1914 р.) чоботи і ремені для солдат і офіцерів залізничними потягами відвантажувалися саме із Бердичева [13].

Широкі торговельні зв'язки товарами легкої промисловості відбувалися між Україною та Білорусією. Адже найважливішою галуззю пореформеної промисловості Білорусії за питомою вагою загальної суми виробництва була суконно-вовняна промисловість. Багато суконних підприємств у Білорусії закуповували сировину в Україні, а потім туди вивозили частину готової продукції. Так, суконна фабрика у маєтку Порочье Пінського повіту Мінської губернії закуповувала вовну на заводах у Подільській, Київській та Волинській губерніях, а також на ярмарках у Полтаві й Харкові за ціною від 15 – до 25 крб. за пуд. Фабричні вироби відправлялися в Одесу, Бердичів, Київ [7, с. 50].

Вийшовши із кризи та збільшивши виробництво товарної продукції, Харківська канатна фабрика розпочала пошуки нових ринків збуту. Місцевий ринок вже не міг поглинути товари, що вироблялися. Їх почали вивозити за межі Харківської губернії. Появилися склади готової продукції у Ростові-на-Дону, Саратові, Нижньому Новгороді. Продукція почала експортуватися за межі Російської імперії. У 1910 р. фабрика експортувала в Грецію і Персію 5854 пудів канатів і джутового полотна на суму 52 тис. крб. Для закупівлі сировини та збуту готових товарів правління Харківської канатної фабрики відкрило відділення у Москві та Баку [14, с. 9].

У 1911 р. в Катеринославі створено товариство «Торговий будинок М. С. Джигіт і Ко» для оптово-роздрібною торгівлі суконно-мануфактурними товарами та прийому замовлень для пошиття чоловічого одягу. З цією метою товариство придбало у катеринославського купця М. Джигіта суконно-мануфактурний магазин. Товариство у своїй власності нараховувало капітал у розмірі 250 тис. крб. і мало двох власників: московського купця Б. Катлама із внеском із вказаної суми у розмірі 175 тис. крб. і катеринославського купця першої гільдії М. Джигіта, який вніс 25 тис. крб. і ще одного власника із внеском 50 тис. крб. [8, с. 82].

Отже, друга половина XIX – початок XX ст. характеризувалися подальшим розвитком легкої промисловості, що в Російській імперії перетворилася на одну із провідних галузей, і зростання якої було пропорційним до капіталізації виробництва. У цей період склався єдиний всеросійський ринок збуту промислових товарів. Українські губернії були одним із небагатьох економічних районів, що мали поширену ярмаркову мережу, а також значною мірою стаціонарні торгові заклади. Незважаючи на розвиток залізничного й водного транспорту, а також неухильне зростання стаціонарної торгівлі у містах і селах, українські ярмарки продовжували відігравати значну роль не тільки у місцевій внутрішній торгівлі, а й у торгівлі всієї Росії. Змінюючи свій попередній характер торгівлі, ярмарки позитивно впливали на зростання торгового обігу в крамницях та магазинах. Маючи велике значення для зміцнення торгово-економічних зв'язків між багатьма частинами Росії, українські ярмарки й мережа торгових закладів були однією із найважливіших ланок включення України в систему всеросійського та міжнародного ринків. Незважаючи на перешкоди, стаціонарна торгівля в пореформений період в цілому швидко розвивалася, і разом з іншими видами торгівлі успішно здійснювала свою функцію обігу товарів із сфери виробництва в сферу споживання. Вона була одним із найважливіших засобів забезпечення суспільного поділу праці.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років XIX ст. Київ: Вид-во Наукова думка, 1968. 192 с.
2. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. Ленинград: Наука, 1981. 236 с.
3. Кругляк Б. А. Монополії в легкій і харчовій промисловості і внутрішня торгівля на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Питання історії СРСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1991. Вип. 36. С. 110–117.
4. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-роках XIX ст. Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1980. Вип. 14. С. 48–53.
5. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1983. Вип. 17. С. 53–58.
6. Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. 1974. №3. С. 36–43.
7. Завальнюк К. В. Торговля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 43–56.
8. Москалюк М. М. Легка промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 78–84.
9. Москалюк М. М. Українська зовнішня торгівля в другій половині XIX – на початку XX ст. // Пам'ять століть: Історичний науковий та літературний журнал. 2007. № 6. С. 70–76.
10. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2000. №1. С. 102–108.
11. Туган-Барановський М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Т. 1. Москва: Соцэкгиз, 1938. 460 с.
12. Центральний державний

історичний архів України, м. Київ. Ф. 23. Оп. 25. Спр. 545. арк. 16–18. 13. Бердичівський шкіряний завод. URL: http://my.berdychiv.in.ua/images/pidpryyemstvo/pidpryyemstvo_shkirzavod.htm. (дата звернення: 01.09.2018). 14. Верность долгу: Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. Харьков: Прапор, 1978. 135 с.

References

1. Hurzhiy I.O. Ukrayina v systemi vserosiys'koho rynku 60–90 rokiv XIX st. [Ukraine in the system of the All-Russian market 60–90-s of the XIX century], Kyiv: Vyd-vo Naukova dumka, 1968. 192 p. 2. Shepelev L. E. Tsarizm i burzhuziia vo vtoroy polovine XIX veka: Problemyi torгово-promyshlennoy politiki [Tsarism and the bourgeoisie in the second half of the XIX-th century: Problems of commercial and industrial policy], Leningrad: Nauka, 1981. 236 p. 3. Kruhliak B. A. Monopolii v lehkii i kharchovii promyslovosti i vnutrishnia torhivlia na Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st. [Monopolies in the light and food industry and domestic trade in Ukraine at the end of the XIX-th and early XX-th centuries], Pytannia istorii SRSR: Respublikanskyi mizhvid. zb. nauk. prats. 1991. Vyp. 36. P. 110–117. 4. Kruhliak B. A. Rozvytok kapitalistychnykh form vnutrishnoi torhivli na Ukraini v 60–90-rokakh XIX st. [The development of capitalist forms of domestic trade in Ukraine in the 60–90-ies of the XIX-th century], Istoriiia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainskoi RSR: Respublikanskyi mizhvid. zb. nauk. prats. 1980. Vyp. 14. P. 48–53. 5. Kruhliak B. A. Rol postiinoi torhivli v rozvytku kapitalizmu na Ukraini (60–90-roky XIX st.) [The role of constant trade in the development of capitalism in Ukraine (60–90-ies of the XIX-th century)], Istoriiia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainskoi RSR: Respublikanskyi mizhvid. zb. nauk. prats. 1983. Vyp. 17. P. 53–58. 6. Kruhliak B. A. Yarmarkova torhivlia na Ukraini v period kapitalizmu [Fair trade in Ukraine during the period of capitalism], Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1974. №3. P. 36–43. 7. Zavalniuk K. V. Torhivlia promyslovymy tovaramy mizh Ukrainoiu ta Bilorusiieiu u druhii polovyni XIX st. [Trade in industrial goods between Ukraine and Belarus in the second half of the XIX-th century], Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1998. №4. P. 43–56. 8. Moskaliuk M. M. Lehka promyslovist ukrainykykh hubernii Rosiiskoi imperii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Light industry of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX-th and early XX-th centuries], Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Seriiia istoriia / Za zah. red. prof. I. S. Zuliaka. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2015. Vyp. 2. Ch. 1. P. 78–84. 9. Moskaliuk M. M. Ukrainska zovnishnia torhivlia v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Ukrainian foreign trade in the second half of the XIX – early XX century], Pamiat stolit: Istorychnyi naukovyi ta literaturnyi zhurnal. 2007. № 6. P. 70–76. 10. Pavliuk V. V. Mahnateria Volyni v umovakh rozvytku rynkovykh vidnosyn u druhii polovyni XIX st. [Magnitteria Volyn in the conditions of development of market relations in the second half of the XIX-th century], Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2000. №1. P. 102–108. 11. Tugan-Baranovskiy M. I. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyaschem [Russian factory in the past and present]. T. 1. Moskva: Sotsekgiz, 1938. 460 p. 12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 23, op. 25, spr. 545, ark. 16–18. 13. Berdychivskyi shkiryaniy zavod [Berdychiv leather factory Berdychiv leather factory], URL: http://my.berdychiv.in.ua/images/pidpryyemstvo/pidpryyemstvo_shkirzavod.htm. 14. Vernost dolgu: Ocherki istorii Kharkovskogo kanatnogo zavoda im. 60-letiya Sovetskoy Ukrainyi [Loyalty to duty: Essays on the history of the Kharkov cable plant. 60th Anniversary of Soviet Ukraine], Harkov: Prapor, 1978. 135 p.

Vitaliy Levytskyi

THE TRADE PRODUCTS OF THE LIGHT INDUSTRY IN THE OVER DNEIPER UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY

The article deals with the trade in light industry in Dnieper Ukraine in the second half of XIX – early XX century. The problems of foreign and home trade of Ukraine are described in the system of all-Russian market. It was analyzed the works of the researchers of economic history regarding to the subject of trade of the given period. It was pointed out the basic products which had a stable demand, it was followed the formation and development of a network of permanent and periodic trade, the diversity of trade establishments. It was established that the trading operations of the consumer goods were an integral part of economic activity of Ukraine and one of the most important source getting the profit. They strengthened the state economic security on the external level and they were the instrument of the competition's increasing of home production.

The researches are devoted to the different issues of economic history: to the sources of the history of the development of internal trade in Ukraine in the 60–90-th years of the XIX-th century; to the market and fair trade in Ukraine in the period of capitalism; to industrial monopolies; domestic trade in Ukraine in the early XX-th century; to the role and place of cooperation in internal trade in Ukraine; monopolies in the light and food industry in the late XIX – early XX-th century; commodity exchange in the Russian Empire.

Key words: light industry, trade, marketing, market, entrepreneurs, commodity-money relations, the merchants.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

**БАЗАРНА ТОРГІВЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті досліджуються проблеми становлення та розвитку базарної торгівлі в українських губерніях Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Особливу увагу приділено функціонуванню єдиного національного ринку, ролі банківської системи, транспортному забезпеченню торговельних відносин та іншим аспектам цієї проблеми.

Ключові слова: базарна торгівля, українська губернія, Російська імперія, транспорт, банківська система.

Розвиток ринкових відносин в обробній промисловості та сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості робітничих селищ і міст – усе це сприяло розвитку торгівлі. Одним із найважливіших засобів у посиленні міжрайонних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка у пореформений період зазнала суттєвих змін. Зростаючи в обсязі товарообігу, вона охоплювала все нові райони, досягала найвіддаленіших пунктів. Виникло багато нових торгових центрів, а чимало колишніх втратили своє попереднє значення. Головна причина цього полягала в корінних змінах, що відбулися в розміщенні продуктивних сил, а також у знаходженні міст і селищ від залізничного сполучення і річкових пароплавних магістралей. Поглиблення суспільного поділу праці, господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної і Південної України обумовила злиття окремих територіальних ринків у загальноукраїнський ринок. У Наддніпрянській Україні створилася нова мережа ярмарків і базарів, які нерозривно були зв'язані з місцевою стаціонарною торгівлею [6, с. 241].

Об'єкт дослідження – Наддніпрянська Україна в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – базарна торгівля в українських губерніях Російської імперії у досліджуваний період.

Метою статті є вивчення внутрішніх аспектів торговельних відносин у досліджуваний період.

Виходячи із мети, поставлено завдання більш детально вивчити особливості базарної торгівлі українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Над цією проблематикою дослідження працювали такі дослідники, як І. Аксаков [1], І. Гуржій [2], Б. Круляк [8–10] та інші, які у своїх дослідженнях вивчали питання внутрішньої торгівлі на території України у зазначений період. Проте, вони лише частково вивчали цю проблему. Тому в статті зроблена спроба комплексно дослідити питання базарної торгівлі в українській губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

До середини ХІХ ст. розвивалися ринкові відносини, внутрішня і зовнішня торгівля, відбувався процес формування єдиного національного ринку, в той час знижувалося виробництво, засноване на кріпосній праці [12, с. 25].

Важливу роль у внутрішній торгівлі відігравали базари. Вони були однією із форм постійних економічних зв'язків між містом і селом, сприяли розвитку торговельних відносин між окремими економічними районами. В Україні упродовж 60–90-ті рр. ХІХ ст. кількість базарів збільшилася з 351 – до 897, а базарних днів з 50,8 – до 77,3 тис. Щорічний обіг їх наприкінці ХІХ ст. становив понад 80 млн карбованців (далі – крб.) [9, с. 48]. Якщо у перші пореформені роки базари відкривалися переважно у містах, то у 80–90-х рр. ХІХ ст. і в більшості сіл. Зокрема, у 1861 р. в Херсонській губернії обороти ярмаркової і базарної торгівлі становили 28747800 крб. [4, арк. 70]. Із аналізу постанови Одеської міської ради у 1907 р. видно, що міська рада залишала за собою право за наглядом ведення різного роду торгів на базарах і ярмарках, перевірки торгових місць і ваг, встановлення цін на різні товари тощо [3, арк. 7–7 зв.].

Важливою складовою товарного обігу окремих районів був залізничний транспорт. Під його впливом відбувався процес децентралізації торгівлі. У кожному більш-менш значному сільському населеному пункті засновувалися крамниці, що торгували фабрично-заводськими товарами. Продукція селянських господарств за допомогою залізниць одержала широкий вихід не тільки до близьких і віддалених міст, а й до окремих спеціалізованих районів. Залізничний транспорт забезпечував між цими районами безперервний обмін промисловими й сільськогосподарськими товарами, що реалізовувалися через стаціонарну торгівлю. Таким чином, багато окремих, замкнутих районів включалися у єдиний всеросійський ринок [2, с. 98–99]. Важливе значення мали Одеська та Київська залізниці. Перша зв'язувала Одесу із Балтою, а через неї із правобережними губерніями, що сприяло розвитку торгівлі [14, с. 37].

Залізничний транспорт оживив міські базари, що мали безпосередній зв'язок зі стаціонарною торгівлею. На них зосереджувався продаж сільськогосподарської продукції, запасами якої поповнювалися міські продуктові крамниці. У базарні дні розширювалася торгівля промисловими товарами у міських магазинах і крамницях. У деяких місцях базари, розширюючись, витісняли ярмарки. Про це, зокрема, відзначав у звіті за 1890 р. херсонський губернатор. На Херсонщині товарообіг базарів був більший від товарообігу ярмарків. Якщо кількість перших зростала, то друга зменшувалася [13, арк. 33].

Розвиток ринкових відносин в промисловості і сільському господарстві мав значний вплив на розширення асортименту базарної торгівлі. Поряд із продуктами землеробства й тваринництва, які вироблялися для продажу в поміщицьких, куркульських і селянських господарствах, дедалі важливе місце посідали промислові вироби [9, с. 49].

Упродовж 60–90-х рр. XIX ст. кількість базарів у містах і селах Наддніпрянської України набагато збільшилася. Значно зросла кількість базарних днів. У великих містах базари збиралися не тільки щоденно, а й по кілька разів на день. Наприклад, у Києві на різних площах щоденно функціонувало шість базарів. Їх товарообіг становив 2–3 тис. крб. Товари, переважно продукти харчування, сіно, овес, дрова та деякі інші, привозилися на київські базари не лише із навколишніх повітів Київської губернії, а й із Волині, Чернігівщини і Полтавщини. З Криму сюди доставлялося чимало винограду і фруктів [2, с. 105].

У Харкові було три базари – Благівіщенський, Нетеченський та Кінний. На кожному із них працювали магазини й крамниці, але базари мали і свою специфіку. Благівіщенський базар був головним пунктом постачання жителів міста продуктами харчування. Тут збиралася і так звана «товкучка». На Нетеченському – переважно торгували рибою, сіллю, хлібом, а на Кінному – будівельними матеріалами. Базари в Одесі також були щоденними. Вони збиралися на трьох площах [2, с. 105].

У 1899 р. повітова земська управа рекомендувала земським зборам відкрити у с. Петропавлівка Харківської губернії базари, які мали б проводитися у недільні та святкові дні за умови, що торгівля мала бути вільною і жодних прибутків чи податків із продажу не вираховувалося ні на користь церкви, ні товариства [5, арк. 34–34 зв.].

Наприкінці XIX ст. загальна сума обороту базарної торгівлі у Наддніпрянській Україні перевищувала 80 млн крб. До 1913 р. вона зросла. Відомо, що щоденні обороти ринків крупних торгово-промислових міст, таких, як Одеса, становили не менше 10,4 тис. крб., Києва і Харкова – 2,5–3 тис. крб., адміністративних центрів економічно менш розвинутих губерній, зокрема, Житомира, в середньому, 1,5 тис. крб., повітових міст – 0,8–1 тис. крб. за кожен базарний день, у селах – від 1 – до 2 тис. крб. Виходячи із приблизних підрахунків кількості базарних днів у кожній із груп населених пунктів, можна достовірно стверджувати, що загальна сума оборотів базарної торгівлі Наддніпрянщини перевищувала 160 млн крб., тобто подвоїлася [11, с. 170]. Зокрема, у 1912 р. обороти базарної торгівлі в Одеському повіті Херсонської губернії становили 524 тис. крб. без худоби і ярмарків – 29 тис. крб., крім хліба, який не привозився. Ярмарки відбувалися чотири рази у трьох місцях, а базари збиралися у повіті в 21 місці, враховуючи й міста [15, с. 10], у 1913 р. обороти базарної торгівлі сягали 2162 тис. крб. без худоби і ярмарків – 85 тис. крб. Ярмарки відбувалися шість разів у чотирьох місцях, а базари – у 24 місцях, враховуючи також міста [16, с. 10].

Як і раніше, міські та сільські базари відігравали значну роль у системі ярмаркової торгівлі. На них зосереджувалася сільськогосподарська продукція і кустарні вироби, які збувалися на ярмарках [2, с. 105–106]. Містечкові і сільські базари мало чим відрізнялися від роздрібних ярмарків. Вони були схожі за характером торгівлі й асортиментом. Відрізнялися вони, головним чином, значно меншим оборотом і тим, що тривалість кожного базару в спеціальні дні обмежувалася декількома годинами [11, с. 169].

Однією із характерних рис внутрішньої торгівлі у досліджуваній період була широка участь в ній банків. Вони не тільки поєднували фінансовий капітал із промисловим, а й намагалися безконтрольно розпоряджатися на ринку країни [8, с. 89]. Монополістичний капітал створив могутній і досить розгалужений торговельний апарат. За його допомогою забезпечувалося майже цілковите панування синдикатів на внутрішньому ринку. Вони втручалися в діяльність всієї стаціонарної торгівлі, підпорядковували великі ярмарки і базари. Монополістичні об'єднання встановили жорстку систему цін, яка давала їм можливість одержувати надприбутки. Цей висновок підтверджували численні факти. Напередодні Першої світової війни прибутки торговельно-промислової буржуазії становили 32,4 %, тобто вдвічі більше, ніж у дворян-землевласників. Уся політика монополій спрямовувалася на забезпечення лише своїх матеріальних інтересів [8, с. 89–90].

Нагромаджені шляхом торгівлі кошти концентрувалися у банках і кредитних установах, які, у свою чергу, сприяли подальшому розвитку торгівлі [1, с. 21].

В Україні, як і в Росії в цілому, виникла мережа акціонерних кредитних банків, міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, товариств з продажу деяких товарів тощо. На початку 70-х рр. XIX ст. діяли такі акціонерні кредитні товариства, як Київський приватний комерційний банк, Харківський торговий банк, Одеський комерційний банк, Харківське, Київське й Одеське міські товариства взаємного кредиту, Товариство дніпровської лісової торгівлі та ін. [2, с. 99].

У 70–90-х рр. XIX ст. мережа кредитних установ значно розширилася. У Наддніпрянській Україні вони були зосереджені у великих торговельних і промислових центрах, губернських і повітових містах. Так, у Києві кредитну систему представляли 12 банків, Харкові та Харківській губернії діяло 17 кредитних організацій [10, с. 54]. У Одесі кредитували торгівлю шість банків і декілька десятків ощадних страхових товариств [7, с. 33].

У пореформений період швидко зростала торгова буржуазія. Згідно із даними офіційної статистики, у 1885 р. торговою діяльністю займалося понад 1 млн осіб, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Крім того, для 175 тис. осіб торгівля становила допоміжне заняття. У Наддніпрянській Україні чисельність торгової буржуазії за той же час збільшилася у 1,9 рази, тобто з 175,9 – до 334,1 тис. осіб. Значний прошарок торгової буржуазії становили торгові посередники: скупники, перекупники, без яких майже не обходилися торгові операції [10, с. 55].

Помітне місце посідали й українці серед великої торгової буржуазії. Це були власники і директори комерційних і торгових банків та заможні купці, яким належали великі торговельні заклади [10, с. 55].

В умовах швидкого розвитку ринку стаціонарна торгівля набула нових форм. Разом із цим неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Як і в промисловості, в торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це, зокрема, здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатопрофільних магазинів [2, с. 99].

Отже, базарна торгівля, як і інші форми, розвивалася нерівномірно, мала періоди піднесення, сповільнення і спаду, що обумовлювалося станом промисловості та сільського господарства. У роки промислових і сільськогосподарських криз товарообіг майже не зростав.

Список використаних джерел

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 35 с. 2. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с. 3. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.). Ф. 16. Оп. 52. Спр. 126. 24 арк. 4. Держархів Одеської обл. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 77. 84 арк. 5. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 397. 93 арк. 6. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2003. 312 с. 7. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесчины: (Период промышленного капитализма, 1861–1895). Одесса: Кн. Изд-во, 1960. 151 с. 8. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. 1986. №10. С. 81–90. 9. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1980. Вип. 14. С. 48–53. 10. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1983. Вип. 17. С. 53–58. 11. Кругляк Б. А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) // Отечественная история. 1993. 32. С. 165–175. 12. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX–XX вв. Харьков: Консул, 1999. 288 с. 13. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург. Ф. 1270. Оп. 223. Д. 159. 86 л. 14. Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2 т. К.: Державне видавництво України, 1927. Т. 2. 280 с. 15. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1912 год. Одесса, 1915. 44 с. 16. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1913 год. Одесса, 1915. 37 с.

References

1. Aksakov I. S. Issledovanie trgovli na ukrainskih yarmarkah [Study of trade at Ukrainian fairs]. SPb., 1858. 35 s. 2. Hurzhii I. O. Ukraina v systemi vserosiiskoho rynku 60–90-kh rokov XIX st. [Ukraine in the system of the all-Russian market of the 60-90s of the XIX century]. K.: Naukova dumka, 1968. 192 s. 3. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. F. 16. Op. 52. Spr. 126. 24 ark. 4. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. F. 147. Op. 1. Spr. 77. 84 ark. 5. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. F. 304. Op. 1. Spr. 397. 93 ark. 6. Dovzhuk I. V. Promyslovyi rozvytok Donbasu v systemi ekonomiky Naddnyprianskoi Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [Industrial development of the Donbas in the system of economy of the Dnieper Ukraine (end of the XIX - the beginning of XX century)]. Luhansk: V-vo SNU im. V. Dalia, 2003. 312 s. 7. Zagoruyko V. Po stranitsam istorii Odessii i Odeschini: (Period promyshlennogo kapitalizma, 1861–1895) [By the pages of the history of Odessa and Odessa region: (Period of industrial capitalism, 1861–1895)]. Odessa: Kn. Izd-vo, 1960. 151 s. 8. Kruhliak B. A. Promyslovi monopolii i vnutrishnia torhivlia na Ukraini [Industrial Monopolies and Internal Trade in Ukraine]. Ukrainyskiy istorychnyi zhurnal. 1986. №10. S. 81–90. 9. Kruhliak B. A. Rozvytok kapitalistychnykh form vnutrishnoi torhivli na Ukraini v 60–90-kh rokakh XIX st. [The Development of Capitalist Forms of Internal Trade in Ukraine in the 60-90-ies of the XIX century]. Istoriiia narodnoho hospodarstva ta

ekonomichnoi dumky Ukrainiskoi RSR: Respublikanskyi mizhvid. zb. nauk. prats. 1980. Vyp. 14. S. 48–53. 10. Kruhliak B. A. Rol postiinoi torhivli v rozvytku kapitalizmu na Ukraini (60–90-ti roky XIX st.) [The Role of Permanent Trade in the Development of Capitalism in Ukraine (60–90s of the XIXth Century)]. Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainiskoi RSR: Respublikanskyi mizhvid. zb. nauk. prats. 1983. Vyp. 17. S. 53–58. 11. Yarmarochnaya i bazarnaya trgovlyia v kontse XIX – nachale XX veka (na materialah Ukrainy) [Fair and bazaar trade in the late XIX - early XX century (on the materials of Ukraine)]. Otechestvennaya istoriya. 1993. 32. S. 165–175. 12. Lortikyan E. L. Istoriya ekonomicheskikh reform: Mirovoy opyt vtoroy poloviny XIX–XX vv. [The history of economic reforms: World experience of the second half of the XIX – XX centuries]. Harkov: Konsul, 1999. 288 s. 13. Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv u m. Sankt-Peterburzi. F. 1270. Op. 223. Spr. 159. 86 ark. 14. Slabchenko M. Ye. Materiialy do ekonomichno-sotsialnoi istorii Ukrainy XIX stolittia [Materials for the economic and social history of Ukraine of the XIX century]: v 2 t. K.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927. T. 2. 280 s. 15. Statistiko-ekonomicheskii obzor po Odesskomu uezdu za 1912 god. Odessa, 1915. 44 s. 16. Statistiko-ekonomicheskii obzor po Odesskomu uezdu za 1913 god. Odessa, 1915. 37 s.

Mykola Moskalyuk

MARKET TRADE IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES

The article deals with the problems of the establishment and development of the market trade in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Particular attention is paid to the functioning of a single national market, the role of the banking system, transport support of trade relations and other aspects of the problem.

Key words: market trade, Ukrainian province, Russian empire, transport, banking system.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМИН ХРИСТІЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ ТА НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТІВ

Проаналізовано складні взаємини між українськими християнськими суспільниками та націонал-демократами у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. Показано їх спільні та відмінні риси щодо важливих питань політичного розвитку українців. Досліджено форми та методи політичної боротьби цих партій.

Ключові слова: християнські суспільники, Галичина, Національно-демократична партія, часопис «Руслан», суспільно-християнський рух.

Розбудова Української держави із значною кількістю політичних партій поглиблює зацікавленість науковців, політиків, широкого загалу історією тих політичних об'єднань, що діяли наприкінці XIX – на початку XX ст. у Галичині. Зараз постає завдання об'єктивного та неупередженого висвітлення діяльності політичних об'єднань, що становили легальний партійно-політичний спектр Галичини, передусім, їх програмних засад, тактики, взаємин між собою.

Метою статті – спроба проаналізувати взаємини українських християнських суспільників та націонал-демократів у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Науковий доробок дослідників із задекларованої проблематики обмежується публікаціями Т. Антошевського [1], О. Аркуші [2], А. Кліша [3–4], Р. Лехнюка [5–6], М. Мудрого [7], В. Расевича [8] та інших дослідників.

Зазначені автори переважно аналізують суспільно-християнську та національно-демократичну течії, або ж окремих їх представників. Проте окреслена нами проблема не знайшла ґрунтового висвітлення у наукових публікаціях. Сьогодні у науковій літературі немає праць, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано взаємини цих течій у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Основою джерельної бази слугують матеріали періодики, зокрема часописів «Руслан» та «Діло», а також архівні фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові та відділу рукописів Інституту літератури НАН України.

На межі XIX–XX ст. відбувається структуризація українського політичного руху в Галичині. У цей час розгорнули свою діяльність партії та організації широкого політичного спектру – радикального, національно-демократичного, соціал-демократичного, русофільського, суспільно-християнського. Ці політичні течії, зазвичай, критикували одна одну.

У 1899 р. утворилася Національно-демократична партія (далі – НДП), яка стала провідною силою у галицькому політикумі. Біля її витоків стояли І. Франко, М. Грушевський, Ю. Романчук,

К. і Є. Левицькі, В. Охримович, Є. Олесницький, В. Будзиновський За висловлюванням І. Крип'якевича: «Це був гурт, що визначався політичною освітою, фаховим знанням у різних ділянках, практичним розумом, відвагою і рішучістю» [9, с. 291].

У програмній декларації ця партія поставила за мету повну культурну, економічну й політичну самостійність українського народу та з'єднання в єдиній національній державі. У програмі-мінімум вона змагала до окремої національної провінції в рамках австрійської держави [10, с. 450].

Коментуючи створення НДП, християнські суспільники характеризували нову партію як об'єднавчу, націоналістичну, що відстоює національну автономію, а у економічних питаннях була близькою до соціал-демократів. Щодо програми НДП, то вони зауважували, що досі було прийнято значну кількість програм, проте вони переважно були «мертвими». Найбільшим досягненням вважався розрив консолідації із москвофілами. Врешті-решт, робився висновок про те, що незважаючи на задекларовані принципи національної окремішності, консолідація із антиукраїнською партією не заперечувалася на майбутнє, зокрема, перед виборами. Серед засновників НДП було багато відомих антиклерикалів, колишніх членів Русько-української радикальної партії [11, р. 35]. Це й визначало взаємини між християнськими суспільниками та НДП. Християнські суспільники доволі скептично ставилися до об'єднання в одну партію із радикалами, вбачаючи у них небезпеку для Церкви [12, с. 1].

Аналізуючи політичні постулати НДП, християнські суспільники зазначали, що націонал-демократи не відкидали можливості співпраці із москвофілами, натомість заперечували співробітництво із прихильниками О. Барвінського [13, с. 1]. Зокрема, часопис «Руслан» критикував роль колишніх радикалів у створенні партії [14, с. 1].

На початку 1900 р. О. Барвінський опублікував у «Руслані» статтю під назвою «Русини в ХІХ столітті», у якій проаналізував суспільно-політичний розвиток українців, зокрема утворення та діяльність москвофільського та народовського рухів, спроби «консолідації» між ними. Автор гостро критикував такі спроби та закликав об'єднати усі національні потуги, розвивати просвітні та соціально-економічні організації, не відмовлятися від державних фінансових субвенцій [15].

Християнські суспільники критикували національних демократів за опозиційну парламентську політику та періодичні контакти із москвофілами. Власне така ситуація склалася у листопаді 1900 р., коли збори «Народного комітету» НДП висловили готовність погодження із москвофілами кандидатів у депутати до Галицького сейму. Християнські суспільники черговий раз заявили, що ніколи не погодяться на союз із «національними ренегатами» [38, с. 1]. Як виявилось, О. Барвінський та його прихильники були абсолютно праві. Уже через декілька років вони утворили передвиборчий союз із поляками.

Прикладом недієвості опозиційної політики, на думку християнських суспільників, стала праця українських депутатів, обраних на засадах загального виборчого права у 1907 р. Вони зазначали, що національні демократи та радикали нічого не здобули для українців та закликали їх увійти до коаліції на чолі із австрійською християнсько-соціальною партією [16, с. 1].

О. Барвінський гостро критикував діяльність таких націонал-демократів, як М. Лозинського, В. Охримовича, О. Назарука, М. Петрицького і Л. Цегельського, характеризуючи їх так: «Такі особняки, що тепер рвалися до діяльності на широкій і видній світовій арені, були схожі на молодих лошаків, запряжені і до воза і до упряжі підуть, і віз полонять і себе покалічать, бо не вміють ще обернутися на зовсім новім становищі. В буйній уяві, в непогамовнім пориві, в переоцінюванню власних сил і здібностей, в недостатчі реального, позитивного й основного знання, в недостатчі не тільки парламентарного, але й взагалі політичного досвіду, гледіли вони з легковаженням, а навіть погордою на старших українських діячів» [17, арк. 939].

Схожі думки були у станиславівського єпископа Г. Хомишина, які він озвучив у листі до О. Барвінського від 4 січня 1908 р.: «Мене жахом переймає нинішня ситуація. Бруди ллють ся з всіх боків, і дуже ся бою, щоби нарід руский не топив в тім багні. В темноті, яка залягла на цілім овиді нашого життя, навіть віруючі одиниці християнські сходять на манівці... На цілій лінії хаос, замішане, заострена борба, а пристрасти взяли верх над розвагою і тактикою розумною» [18, арк. 22].

Натомість націонал-демократи часто звинувачували християнських суспільників в угодовстві та розпорошенні національних сил [19]. Це, зокрема, простежується із листа К. Устияновича до Ю. Романчука: «Як з листу Б-го побачити, він викручується, ховаючись за свої мнимі заслуги, тай вдає, що буцім він мене не розуміє. Я йому про образи а він мені про гарбузи. Я не закидую йому, що він, боронючи свій нарід, сидить в словянському клубі а не в руському і ломить солідарність що є жерелом деморалізації всієї руської інтелігенції» [20, арк. 4]. Окрім того, націонал-демократи звертали увагу на непопулярності християнських суспільників у Галичині. На цьому, зокрема, зацентрував увагу А. Кос під час виступу в Державній Раді. Окрім того, християнських суспільників

звинувачували в усуненні від виборчого процесу селян, що стало причиною їх консолідації із москвофілами [39, с. 1].

На початку ХХ ст. у східногалицькому політикумі проявилися дві тенденції, які по-різному трактувалися націонал-демократами та християнськими суспільниками – націоналізм та масова політика. Зокрема, християнські суспільники виступали проти «національно-політичної загорілості» – націоналізму, що межував із шовінізмом. Аналізуючи історичні події, вони зазначали, що у ХІХ ст. націоналізм передбачав відродження націй та їх звільнення, то у ХХ ст. йшлося про гноблення та асиміляцію сусідніх народів, загострення конфліктів та міжнародної боротьби. Найгіршими зразками націоналізму в Австро-Угорщині вони вважали «паннімецьку» («alldeutsche») партію Георга фон Шьонерера та польських націонал-демократів [21, с. 1].

Доволі скептично християнські суспільники ставилися до масової політики, небезпідставно вважаючи, що основна маса населення не була до неї готова. Якщо націонал-демократи використовували велелюдні народні віче для агітації та популізму, то християнські суспільники закликали на них виховувати у громадян політичну культуру [22, с. 1].

Безумовно одним із важливих питань, що виникали у східногалицькому суспільстві, було питання ролі Церкви у житті українців. Християнські суспільники підтримували Греко-Католицьку Церкву, визнаючи, що вона відіграє визначальну роль у освітньому, культурному, соціально-економічному та політичному житті.

Натомість націонал-демократи не були такими послідовними. Незважаючи на те, що у їх лавах перебувала значна кількість священиків, на шпальтах часопису «Діло» неодноразово публікувалися антиклерикальні матеріали [23–25]. Окрім того, засуджувалася діяльність Папи Пія Х, яка ототожнювалася із реакційною [26, с. 1].

У цьому контексті цікавими є взаємини цих течій з вищим греко-католицьким духовенством. Абсолютну підтримку християнські суспільники отримали від митрополита С. Сембратовича та станиславівського єпископа Г. Хомишина. Натомість, перемишльський єпископ К. Чехович та митрополит А. Шептицький виступали за міжпартійне порозуміння. Побутує думка, що А. Шептицький, попри ідейну близькість до християнських суспільників, був прихильником НДП. На нашу думку, це не зовсім так, позаяк митрополит Андрей намагався максимально сконсолідувати українців, у тому числі й в політичній площині. З цього ракурсу, безумовно, близькою була НДП, яка будучи найчисельнішою українською партією Галичини, об'єднувала у своїх рядах практично усі верстви суспільства. Натомість партії суспільно-християнського скерування були малочисельні, соціальною базою яких була незначна частина інтелігенції та духовенства.

Міжпартійні суперечки часто призводили до конфліктів у культурно-освітній сфері: «Найбільше ся ворожнеча наступає там, де священиком є «поступовий» націонал-демократ, а учителем християнський суспільник» [27, с. 2].

2 лютого 1900 р. на зборах «Просвіти» виник конфлікт між студентами та очільником товариства Ю. Романчуком, який хотів збільшити свої повноваження. Натомість М. Грушевський та О. Барвінський виступили проти пропонованих виділом змін до статуту, згідно з якими усувалося ширше представництво громадськості в управлінні товариством [28].

Яскравим прикладом конфлікту між націонал-демократами та християнськими суспільниками стало виключення О. Барвінського з НТШ наприкінці 1907 р., яке ініціював М. Грушевський. Причиною виключення чого стала гостра критика наукової та громадської діяльності історика на шпальтах часопису «Руслан». Внаслідок цього О. Барвінського несправедливо виключено із товариства з формулюванням: «Піднесено постійну шкідливу діяльність д. Ол. Барвінського для Товариства, якого він є дійсним членом, і ухвалено викреслити його з членів на підставі § 19 статута» [29, арк. 98]. Про нелегітимність такого рішення свідчить хоча б те, що воно не було опубліковано у «Хроніці НТШ». Ця подія спричинила значний резонанс в українському суспільстві. На захист О. Барвінського стали О. Маковей [30, арк. 23–24] та І. Горбачевський. Останній, зокрема, зазначав: «Ся подія не знайшла одобрення у всіх членів Товариства, і они задумали подати против виключення протест, до котрого має прилучитися багато членів. Довідавшись о сій аффері, звернувся до інтересованих з зазивом, щоби не видвигали сеї справи публічно і старалися єї полагодити мирно з виключеннем публічності» [31, арк. 45–46 зв.].

18 жовтня 1908 р. низка українських науковців та громадсько-політичних діячів, зокрема, К. Студинський, Є. Олесницький, О. Степанович, С. Громницький, В. Левицький, В. Тисовський, П. Огоновський, К. Панківський, В. Нагірний, І. Кокорудз, П. Сушкевич, Т. Ракович, М. Павлик, В. Охрімович, І. Чайковський, А. Хайнацький, Ю. Романчук, І. Верхратський, О. Маковей, о. Є. Гузар та С. Смаль-Стоцький, підписали листа до виділу НТШ з проханням поновити О. Барвінського у членах товариства [32, арк. 6]. Врешті-решт, під тиском громадськості, виділ НТШ постановив не виконувати цієї ухвали [33, с. 7–25].

Вочевидь, християнські суспільники та «старше» покоління націонал демократів були «старої австрійської школи» та доволі толерантно ставилися до опонентів. Зокрема, один із очільників НДП Є. Олесницький, характеризуючи діяльність О. Барвінського, зазначав: «Та безперечно найбільше заслуг для розбудження й оживлення українського духа, як також для організації українців у Тернополі й на Поділлі, поклав Олександр Барвінський. Він перейшов у своєму житті всячину, ходив різними дорогами. Були часи, в яких я був противником його політичної діяльності і висказував це явно й одверто... Та з усім тим, коли нині з ретроспективного становища дивлюся на його життя і на діяльність як на цілість, то совість каже мені признати і стердити, що він був і є одною з найзнатніших одиниць і діячів нашого національного відродження. З ним можна було часом не погодитися, а навіть полемізувати, але йому мусять признати, що з думкою в найліпшій вірі і в найщирішій охоті послужити своєму народові перевів свій вік серед невтомної муравлиної праці, яка на багатьох полях національного життя видала багаті й додатні висліди» [34, с. 67–68].

Слід зауважити, що християнські суспільники неодноразово намагалися зблизитися із найбільшою українською партією Галичини. Прикладом такого зближення були події у Галицькому сеймі 1901 р., коли О. Барвінський не лише підтримав сецесію українських депутатів (більшість яких були представниками НДП), а навіть зачитав заяву про складання мандатів. Проте на довиборах до сейму, націонал-демократи відкрито не підтримали його, внаслідок чого О. Барвінський єдиний із «сецеоністів» не отримав депутатського мандату.

Вочевидь, що верхівка НДП намагалася поглинути суспільно-християнську течію. Це особливо проявилось наприкінці грудня 1914 р., коли Ю. Романчук звернувся до О. Барвінського з такою пропозицією [35, арк. 45 зв.]. О. Барвінський був категорично проти, звинувативши лідерів НДП у недемократичності. Він хотів співпрацювати з ними на федеративних засадах [36, арк. 2–3].

Упродовж усього існування суспільно-християнська течія потерпала від плінності кадрів. Це, зокрема, проявлялося у переході її членів до НДП. Прикладом таких процесів був перехід одного із давніх приятелів та однодумців О. Барвінського – Т. Реваковича. Він спричинив дискусію між ними щодо низки питань, насамперед, українсько-польського порозуміння, методів політичної боротьби тощо [2].

Попри те, що ці процеси практично були односторонніми, існували приклади того, що колишні члени НДП переходили до лав християнських суспільників. Це, насамперед, священики, недоволені антиклерикальними заявами націонал-демократів. Зокрема, можна назвати пароха с. Стецева на Снятинщині М. Лукашевича, який до цього був активним членом НДП [37, арк. 3]. Проте такі випадки не були масовими.

Отже, слід зауважити, що попри схожі ідейні та спільні витоки з народовською течією, між націонал-демократами та християнськими суспільниками точилися гострі дискусії навколо низки питань. Неспроможність їх вирішення спричинила до того, що вони не лише не об'єдналися в єдину політичну організацію, а протистояли одна одній.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). Львів, 1997. 36 с.
2. Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство «Руська громада» // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка. Львів, 2004. С. 63–99.
3. Кліш А. Заснування Католицького русько-народного союзу в «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 3. С. 56–59.
4. Кліш А. Політична діяльність християнсько-консервативної течії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 63–68.
5. Лехнюк Р. Газета «Руслан» як джерело до вивчення середовища Католицького русько-народного союзу (1896–1901 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка Тернопіль, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 156–157.
6. Лехнюк Р. О. Українські консервативні середовища в Галичині у першій чверті XX століття: національно-політичний аспект: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 історія України. Львів, 2018. 20 с.
7. Мудрий М. Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. С. 421–440.
8. Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900–1918 роки) // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. Львів, 2000. Число 2. С. 212–223.
9. Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 520 с.
10. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: док. і матеріали / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.]: Сучасність, 1983. Т. 1. 1983. 510 с.
11. Himka J-P. Sheptyts'kyi and the Ukrainian National Movement before 1914 // Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / Ed. Paul Robert Magocsi. Edmonton, 1989. P. 29–46.
12. Нова програма // Руслан. 3 січня 1900. С. 1.
13. Тактика руских національних демократів // Руслан. Ч. 15. 20 січня (1 лютого)

1900. С. 1–2. 14. Причинки до пояснення і цілі «національно-демократичної партії» // Руслан. Ч. 23. 29 січня (10 лютого) 1900. С. 1. 15. Русини в XIX століттю // Руслан. 17 січня 1900. 16. Становище руских послів в державній раді а обективність «Діла» // Руслан. 11(24) серпня 1907. С. 1. 17. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 135. Спр. 51. 18. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника). Ф. 11. Спр. 2665 / п. 160. 19. Наші християнські суспільники. Львів: Накладом редакції «Діла», 1910. 77 с. 20. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 382. Оп. 1. Спр. 52. 21. Національно-політична загорілість // Руслан. 8(21) березня 1907. С. 1. 22. По вічу // Руслан. 25 жовтня (6 листопада) 1897. 23. Голос з кругів духовенства о посліднім посланію владиків // Діло. 18 (5 травня) 1908. 24. Цегельський Л. Ad maiore poloniae gloriam // Діло. 14 (1) серпня. 1908. 25. Наше становище // Діло. 11 листопада (29 жовтня) 1908. С. 1. 26. Енцикліка против модернізму // Діло. 20 вересня 1907. С. 1. 27. Камо грядете! // Руслан. 1913. Ч. 83. С. 2. 28. Справоздане із загальних зборів товариства «Просьвіта» 2 лютого 1900. // Руслан. 8 лютого 1900. 29. ЦДАІЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. 30. Там само. Спр. 208. 31. ЦДАІЛ України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 425. 32. ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 3 / п. 1. 33. Тельвак Віт., Тельвак Вік. «По долгу историка»: конфлікти в середовищі українських інтелектуалів наприкінці XIX – на початку XX ст. // Scriptorium nostrum. 2016. № 2 (5). С. 7–25. 34. Павлишин С. Олександр Барвінський: «Я жив для свого народу...». Львів: НВТ Академічний експрес, 1997. 148 с. 35. ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 2242 / п. 137. 36. Там само. Спр. 5386 / п. 333. 37. Там само. Спр. 5134 / п. 323. 38. Горбатого і могила не виправить // Руслан. 8 листопада 1900. С. 1. 39. Consolidatio redivita // Руслан. 6 грудня 1900. С. 1.

References

1. Antoshevskiy T. Do istorii khrystyiansko-suspilnoho rukhu v Halychyni (80-ti rr. XIX st. – 1914 r.) [To the history of the Christian-social movement in Galicia (80-ies of the nineteenth century – 1914)]. Lviv, 1997. 36 s. 2. Arkusha O. Ukrainskiy khrystyiansko-suspilnyi rukh u Halychyni na pochatku XX stolittia: politychne tovarystvo «Ruska hromada» [Ukrainian Christian Social Movement in Galicia at the Beginning of the Twentieth Century: Political Society «Ruska Hromada»]. Shliakhmy istorii. Naukovyi zbirnyk istorychnoho fakultetu LNU im. Ivana Franka. Na poshanu profesora Kostiantyna Kondratiuka. Lviv, 2004. S. 63–99. 3. Klish A. Zasnuvannia Katolytskoho rusko-narodnoho soiuзу v «Spomynakh z moho zhyttia» Oleksandra Barvinskoho [Establishment of the Catholic Russo-People's Union in Olexandr Barvinsky's «Memoirs of my life»]. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii / Za zah. red. prof. I. S. Zuliaka. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2016. Vyp. 2. Ch. 3. S. 56–59. 4. Klish A. Politychna diialnist khrystyiansko-konservatyvnoi tekhii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Political activity of the Christian-conservative flow in the late 19th and early 20th centuries]. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii / Za zah. red. prof. I. S. Zuliaka. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2011. Vyp. 1. S. 63–68. 5. Lekhniuk R. Hazeta «Ruslan» yak dzherelo do vyvchennia seredovyshcha Katolytskoho rusko-narodnoho soiuзу (1896–1901 rr.) [The Ruslan newspaper as a source for the study of the environment of the Catholic Russo-People's Union (1896–1901)]. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii. / Za zah. red. prof. I. S. Zuliaka Ternopil, 2015. Vyp. 1. Ch. 1, s. 156–157. 6. Lekhniuk R. O. Ukrainski konservatyvni seredovyshcha v Halychyni u pershii chverti XX stolittia: natsionalno-politychni aspekt [Ukrainian conservative environments in Galicia in the first quarter of the XX century: national and political aspects]: avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Lviv, 2018. 20 s. 7. Mudryi M. Rukopysni dzherela do istorii Khrystyiansko-suspilnoho soiuзу v Halychyni [Handwritten sources for the history of the Christian-social union in Galicia]. Do dzherel. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia. Kyiv; Lviv, 2004. S. 421–440. 8. Rasevych V. Mytropolyt Andrei (Sheptytskyi) i problema natsionalno-politychnoi konsolidatsii ukraintsv (1900–1918 roky) [Metropolitan Andrei (Sheptytsky) and the problem of national-political consolidation of Ukrainians (1900–1918)]. Kovcheg. Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii. Lviv, 2000. Chyso 2. S. 212–223. 9. Krypiakievych I.P. Istoriiia Ukrainy [History of Ukraine] / Vidp. redaktory F.P. Shevchenko, B.3. Yakymovych. Lviv: Svit, 1990. 520 s. 10. Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: dok. i materiialy [Ukrainian socio-political thought in the 20th century: documents and materials]. uporiad.: T. Hunchak, R. Solchanyk. [B.m.]: Suchasnist, 1983. T. 1. 1983. 510 s. 11. Himka J-P. Sheptytskyi and the Ukrainian National Movement before 1914. Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptytskyi / Ed. Paul Robert Magocsi. Edmonton, 1989. P. 29–46. 12. Nova programa [New program]. Ruslan. 3 sichnia 1900. S. 1. 13. Takytyka ruskykh natsyonalnykh demokrativ [Tactics of the Russian National Democrats]. Ruslan. Ch. 15. 20 sichnia (1 liutoho) 1900. S. 1–2. 14. Prychynky do poiasnenia i tsily «natsyonalno-demokratychnoi partyi» [Accusations for the explanation and purpose of the «national-democratic party»]. Ruslan. Ch. 23. 29 sichnia (10 liutoho) 1900. S. 1. 15. Rusyny v XIX stolittiu [Rusyns in the XIXth century]. Ruslan. 17 sichnia 1900. 16. Stanovyshche ruskykh posliv v derzhavnii radi a obiektyvnist «Dila» [The Situation of the Russian deputies in the State Council and the Objectivity of the «Dilo»]. Ruslan. 11 (24) serpnia 1907. S. 1. 17. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii. F. 135. Spr. 51. 18. LNNBU im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 11. Spr. 2665 / p. 160. 19. Nashi khrystyianski suspilnyky [Our Christian community]. Lviv: Nakladom redaktsyi «Dila», 1910. 77 c. 20. TsDIAL Ukrainy. F. 382. Op. 1. Spr. 52. 21. Natsyonalno-politychna zahorilist. Ruslan. 8 (21) bereznia 1907. S. 1. 22. Po vichu [After the viche]. Ruslan. 25 zhovtnia (6 lystopada) 1897. 23. Holos z kruhiv dukhovenstva o poslidnim poslaniiu vladykiv [Voice of the circles of the clergy about the ensuing message of the Bishops]. Dilo. 18 (5 travnia) 1908. 24. Tsehelskyi L. Ad maiore

poloniae gloriam. Dilo. 14 (1) serpnia. 1908. 25. Nashe stanovyshche [Our situation]. Dilo. 11 lystopada (29 zhovtnia) 1908. S. 1. 26. Entsyklyka protyv modernizmu [Encyclical versus modernism]. Dilo. 20 veresnia 1907. S. 1. 27. Kamo hriadete! Ruslan. 1913. Ch. 83. S. 2. 28. Spravozdanie iz zahalnykh zboriv tovarystva «Prosvita» 2 liutoho 1900 [Summary from the general meeting of the Society «Prosvita» February 2, 1900]. Ruslan. 8 liutoho 1900. 29. TsDIAL Ukrainy. F. 309. Op. 1. Spr. 34. 30. Tam samo. Spr. 208. 31. TsDIAK Ukrainy. F. 1235. Op. 1. Spr. 425. 32. LNNBU im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 11. Spr. 3 / p. 1. 33. Telvak Vit., Telvak Vik. «Po dolhu istoryka»: konflikty v seredovyshchi ukrainskykh intelektualiv naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [«According to the historian's duty»: conflicts among Ukrainian intellectuals in the late nineteenth and early twentieth centuries]. Scriptorium nostrum. 2016. № 2 (5). S. 7–25. 34. Pavlyshyn S. Oleksandr Barvynskyi: «Ja zhyv dlia svoho narodu...» [Oleksandr Barvynsky: «I lived for my people ...»]. Lviv: NVT Akademichnyi ekspres, 1997. 148 s. 35. LNNBU im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 11. Spr. 2242 / p. 137. 36. Tam samo. Spr. 5386 / p. 333. 37. Tam samo. Spr. 5134 / p. 323. 38. Horbatoho i mohyla ne vypravyt [The humpback and the grave will not be corrected]. Ruslan. 8 lystopada 1900. S. 1. 39. Consolidatio redivita. Ruslan. 6 hrudnia 1900. S. 1.

Andriy Klish

CHRISTIAN SOCIALS AND NATIONAL-DEMOCRATS: DIALEKTICS OF RELATIONS

The complex relationships between Ukrainian Christian communities and national democrats in Galicia in the late 19th and early 20th centuries were analyzed. It is shown their common and distinctive features of the important issues of political development of Ukrainians. The forms and methods of political struggle of these parties are explored.

Key words: Christian community, Halychyna, National Democratic Party, Ruslan magazine, social-Christian movement.

УДК 94(477)»1917/1920»

Олександр Грибенко

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР

Автор досліджує нормативно-правову базу щодо статусу розбудови та діяльності вищих органів влади за доби Директорії УНР.

Ключові слова: «Декларація», «Інструкція», Директорія, Рада Народних Міністрів, Генеральний Суд України.

Задекларованою проблемою займалися історики І. Лисяк-Рудницький, Д. Донцов, П. Гай-Нижник, О. Лейберов, М. Стахів, юристи П. Музиченко, О. Мироненко [1–5; 12; 14]. Тому метою цього дослідження є аналіз законодавчої бази Директорії УНР щодо розбудови вищих гілок влади в грудні 1918 – січні 1919 рр.

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. припинив існування Центральної Ради (далі – ЦР), однак не перервав традицію українського парламентаризму. 14 листопада 1918 р. на нараді представників Українського Національного Союзу для організації повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського створена Директорія. До її складу увійшли П. Андрієвський, В. Винниченко, А. Макаренко, С. Петлюра, Ф. Швець. Очолювали Директорію спочатку В. Винниченко, а з 10 лютого 1919 р. С. Петлюра [6, с. 35].

Назва «Директорія» запозичена із часів Великої французької революції. Але далі назви і кількісного складу українська Директорія не пішла. У Франції Директорія в складі п'яти директорів обиралися двома палатами – «Радою п'ятисот» і «Радою старійшин» і була виконавчим органом. Директорію УНР утворили українські політичні партії й громадські організації [2, с. 21–22].

Після приходу до влади Директорії відновлено Українську Народну Республіку (далі – УНР) і розпочався новий – третій етап українського державотворення і його конституційного оформлення. За часів Директорії прийнято низку конституційних актів, розглянуто три проекти Основного Закону: урядової комісії, С. Барана та приватний проект Конституції УНР О. Ейхельмана. Ці конституційні проекти дають змогу оцінити конституційний процес в Україні, визначити рівень та вплив політико-правових ідей попередників Директорії на формування державної політики того періоду.

В умовах, які склалися, проблему конституювання третьої форми української державності намагався розв'язати Трудовий конгрес, скликаний 22 січня 1919 р. У прийнятому документі – «Закон про форми української влади» проголошувалося про створення тимчасової Верховної влади Соборної України [7], якими визначалися принципи організації парламенту УНР, що відповідали принципам демократії європейського зразка.

Коли розпочався період Директорії, територія УНР формально охоплювала колишні землі Української держави зі столицею у Києві, але практично існувала лише упродовж грудні 1918 – січня 1919 рр. 22 січня також формально вона поширювалася ще на Галичину, але насправді впродовж 1919–1920 рр. Директорії вдалося контролювати лише північну частину Поділля і Волині, час від часу поширюючи її на деякі інші українські губернії, а інколи і втрачаючи їх майже повністю. Це стало наслідком безперервної війни з більшовиками, білогвардійцями, масовими селянськими рухами (у межах Західноукраїнської Народної Республіки з поляками, окупації півдня України військами Антанти тощо).

Після відновлення УНР, Директорія обрала компромісний шлях – між парламентською демократією та радянською республікою. Він полягав у створенні вертикалі трудових рад: від повітових та губернських на місцях – до Конгресу трудового народу в центрі.

З часу свого проголошення, Директорія мала визначити правовий статус. Проте жодного документа, який встановлював компетенцію і повноваження цього органу, розподіляв обов'язки між директорами, прийнято не було. Фактично Директорія була вищим органом влади, який втілював законодавчу, виконавчу, а іноді й судову владу. Використовуючи сучасну термінологію, її можна визначити як «колегіальну хунту з диктаторською правомочністю» [2, с. 25].

Аналізуючи законодавчу базу УНР періоду Директорії, треба зазначити, що пріоритети у законодавчій діяльності визначали реалії життя, а саме обставини воєнного стану, складна економічна ситуація в країні, не розв'язане земельне питання суттєво впливали на особливості законотворчості.

Незважаючи на відсутність чіткої та сталої програми державного будівництва, у період Директорії прийнято значну кількість нормативно-правових актів демократичного спрямування. І хоча більшість з них не діяла через складні обставини воєнного часу, власне діяльність, спрямована на законодавче врегулювання усіх суспільних відносин, заслуговує на увагу сучасних дослідників.

Першим документом, яким Директорія визначала програму діяльності, була «Декларація Української Народної Республіки, що зробила Директорія», опублікованій 26 (13) грудня 1918 р. у додатку до часопису «Відродження». Вона розпочинається констатацією того, що «Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування – гетьманщину» [8]. Декларація повідомляла, що відновлено демократичне самоврядування, закони про справедливе розв'язання земельного питання, верховне порядкування землею перейшло до Директорії, скасовано усі закони гетьманського уряду щодо робітничої політики. Водночас визначено, що «Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм» [9, с. 78].

У спеціальному підрозділі «Кому належить влада?» викладено два принципи проблеми державотворення. Перший – Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першоджерела революційного права, трудящого народу, вона передасть свої повноваження тому ж народові. Другий – Директорія вважала, що право управління й порядкування краєм (Україною – О. Г.) мало належати тим класам, які були основою громадського життя, які творили матеріальні та духовні цінності, кров'ю і життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу. «Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим – робітничому й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю».

У підрозділі «Вся влада трудовому народові», вказано, що «Директорія передає свої права і повноваження лише трудовому народові самостійної Української Народної Республіки». При цьому сформульовані відповідні пропозиції до усіх верств населення: – трудовому селянству від кожної губернії обрати своїх делегатів на Конгрес трудового народу України; – міському робітництву – вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на конгрес трудового народу України; – трудовій інтелігенції (освітянам, медикам, службовцям) так само вибрати своїх представників на конгрес трудового народу України. Земельна та промислова буржуазія, що довели господарство краю до повного занепаду, здійснювали терор і насильство, були позбавлені «участі в управлінні країною».

У «Декларації» також йшлося про встановлення робітничого контролю на «переходовому моменті, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу», боротьбу зі спекуляцією, проведення соціальних реформ, «яких досягла світова, особливо західноєвропейська трудова демократія». У сфері міжнародних відносин проголошувалась політика «цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав», у галузі внутрішньої політики висувалась мета досягнення національної згоди.

Декларація закликала інтелігенцію, політичні партії всі сили спрямувати на організацію волі народу здійснити великі завдання Республіки.

У «Декларації» констатовано, що частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з гетьманом ставилась до цієї боротьби з повною активністю, а частина нейтрально. «Директорія гадає, – вказано у «Декларації», – що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України».

Наголошувалося, що в галузі національних відносин Директорія ставить собі за мету національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що населяють Українську Землю.

У «Декларації» розкриті місце і роль Конгресу трудового народу в процесі подальшого державотворення. По-перше, акцентовано, що конгрес матиме всі верховні права і самостійно вирішувати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки. По-друге, визначено, що Конгрес трудового народу, як революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя має бути змінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, тобто Установчими Зборами.

Важливим кроком на шляху становлення вищих державних органів УНР стали вибори до Конгресу трудового народу України, які проводилися на основі «Інструкції про Вибори до Конгресу Трудового Народу України» від 5 січня 1919 р., затвердженої Директорією. Цей нормативно-правовий акт базувався на «Декларації Директорії УНР» від 26 грудня 1918 р. [12, с. 8].

Відповідно до «Інструкції»: 1) Конгрес Трудового Народу України складався з депутатів, які були обрані з трудового населення (селян, робітників, трудової інтелігенції); 2) позбавлення у виборчому праві осіб (душевнихворих, злочинців, нетрудових класів, військових української республіканської армії); 3) військовий ценз – 21 років; 4) керівні органи – Президія і Секретаріат.

Як орган надзвичайної влади, Директорія упродовж 13 листопада 1918 р. – 22 січня 1919 р. діяла одноосібно і зосереджувала у своїх руках всю повноту законодавчої і виконавчої влади. 12–15 січня 1919 р. на підставі «Інструкції» відбулися вибори до Трудового конгресу народів України. Делегати представляли Київську губернію (надано було 67 місць), Харківську (65), Волинську (61), Подільську (59), Полтавську (58), Чернігівську (54), Херсонську (52), Катеринославську (46), Холмську (19), Таврійську (18) губернії та ЗУНР, тобто Буковину, Галичину і Закарпаття (665 місць). Окремо обиралися делегати від Всеукраїнського залізничного з'їзду (10 осіб). Члени Трудового конгресу представляли не лише території, а й курії з 593 делегатів 337 обиралися від селян, 118 від робітників і 33 – від інтелігенції.

Перша і остання сесія Конгресу трудового народу України відбулася 23–25 січня 1919 р. в присутності майже 300 делегатів від УНР і понад 60-ти від ЗУНР, окрім внутрішніх завдань розглянуто питання злуки ЗУНР з УНР.

3 січня 1919 р. Українська Національна Рада на засіданні у Станиславові урочисто проголосила з'єднання ЗУНР з УНР «в одну водно цілу, суверенну Народну Республіку». Про це рішення Українська Національна Рада та Рада Державного Секретаріату 16 січня повідомили уряд УНР. 22 січня Директорія УНР видала з цієї нагоди окремий Універсал. «Іменем Української Народної Республіки Директорія сповіщає народ український про велику подію в історії нашої української нації. Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила таку злуку прийняти ... Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – ЗУНР (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна» [10, с. 249].

Акт Злуки схвалив і «Універсал Трудового Конгресу України», прийнятий 28 січня 1919 р. Універсал проголошував: «Через військові події в Україні Конгрес Трудового Народу України припиняє свої засідання». При цьому заявлено, що «вся вища влада на Україні ... має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України ..., акт з'єднання з якою затверджено на першому засіданні Конгресу 24 сього січня» [11, с. 250].

У прийнятих рішеннях конгрес цілком і повністю схвалив політику Директорії, обережно висловився проти «організації робітничої диктатури», тобто проти радянської влади на Україні. Прийнятий Універсал до українського народу впродовж майже року виконував функції тимчасової Конституції УНР. Отримавши на Конгресі трудового народу України доручення «на владу і оборону країни», Директорія здобувала право на легітимну, нічим не обмежену державну діяльність, тобто диктаторське владування.

Слід зазначити, що компетенція вищих органів влади, зокрема взаємовідносини Ради Народних Міністрів з Директорією і новим головою законодавчо не регулювалися, що негативно впливало на процес функціонування вищих органів УНР. Директорія призначала склад уряду, який

змінювався дуже часто. Очолювали його – В. Чехівський, С. Остапенко, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович, в сфері його повноважень перебували військові, морські, внутрішні, фінансові, судові, продовольчі, земельні, закордонні, освітні, шляхові, мистецькі, релігійні, єврейські, торговельні, промислові, поштові й телеграфні справи.

За нормативно-правовими актами Конгресу трудового народу України встановлювалися вищі державні інститути УНР: 1) Всенародний парламент Великої Соборної Української Республіки; 2) Директорія; 3) Рада Народних Міністрів.

Конгрес трудового народу намагався визначити і затвердити основи державного будівництва в Україні. На цьому шлях до парламентаризму, закладений ще ЦР, закінчується. Політичні умови не дали можливості Директорії здійснити на практиці проголошені у Декларації положення.

28 січня 1919 р. на останньому засіданні Конгресу трудового народу України прийнято «Універсал Трудового Народу України» та постанова «Про форми влади на Україні», чим здійснено спробу визначити та закріпити вищі органи влади УНР [7, арк. 25 зв.].

В умовах ускладнення воєнної обстановки, Конгрес визнав за необхідне припинити на деякий час свою роботу. При цьому в універсалі сформульовані принципи державної структури в Україні на період вимушеної перерви в його роботі. З урахуванням цього в універсалі сформульовані такі положення: вся влада на Україні, на час перерви засідань трудового Конгресу належить Директорії, котра доповнюється представником від Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першому засіданні Конгресу 24 січня 1919 р.; виконавча влада доручалася Раді Народних Міністрів, яка відповідала за свою роботу перед трудовим Конгресом, а на час перерви його засідань, перед Директорією УНР; влада на місцях здійснювалася представниками уряду республіки, які мали працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губернських трудових Рад, які складалися пропорційно із представників селянства і робітників [13].

Згідно із постановою «Про форми влади на Україні» Директорія визначалася вищою владою до наступної сесії Конгресу Трудового Народу України. Директорії надавалися такі повноваження: 1) законодавчі; 2) виконавчі; 3) установчі; 4) представницькі; 5) головнокомандування українськими військовими з'єднаннями [7, арк. 25 зв.].

Директорія отримала право приймати закони, які мали затверджуватися на найближчій сесії Конгресу. Закон установлював сесійну роботу Конгресу. В міжсесійний період мала працювати президія Конгресу, функції якої взагалі не були визначено.

Закон передбачав утворення при Директорії різних комісій із числа делегатів: оборони, культурно-просвітницької, земельної, бюджетної, закордонних справ, харчових справ, конституційно-адміністративної (для виборів у парламент). Кожна комісія повинна була наглядати за одним чи декілька міністерствами. У Законі відмічалася, що «комісії утворилися для полегшення законодавчої діяльності» [14, с. 15].

У зв'язку із наступом більшовицьких військ 5 лютого 1919 р. Директорія залишила Київ, а 12 листопада 1919 р. фактично припинила існування, оскільки відповідно до «Закону про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР» запроваджувалося одноосібне керівництво С. Петлюри всіма органами УНР [8].

Оцінюючи законодавчу діяльність Директорії в цілому, необхідно відзначити непослідовність і відсутність чіткої програми правового реформування, що і в державному будівництві. 14 лютого 1919 р. Директорія затвердила тимчасовий Закон «Про порядок внесення і затвердження законів в Українській Народній Республіці», у якому була зроблена ще одна спроба визначити правовий статус Директорії та уряду. Відповідно до нього, підготовка законопроектів покладалася на міністерства. Після схвалення Радою Народних Міністрів вони виносилися на затвердження Директорії [15, арк. 100–101 зв.].

У серпні 1919 р. Директорія повернулася до ідеї парламентаризму та загального виборчого права, що й проголошено у декларації 12 серпня 1919 р. 14 лютого 1920 р. уряд затвердив новий «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства УНР», який передбачав скликання не пізніше 1 травня 1920 р. парламенту під назвою «Державна Народна Рада». До скликання цього органу Директорія мала здійснювати свої повноваження через Раду Народних Міністрів. Однак цей закон не було затверджено С. Петлюрою, головою Директорії.

12 листопада 1920 р. С. Петлюрою затвердив закони «Про тимчасове верховне управління», «Порядок законодавства в УНР» і «Про Державну Народну владу УНР», у яких йшлося про поступовий перехід від парламентської – до президентсько-парламентської форми правління.

Першим із них підтверджено, що «... вся Верховна Влада безпосередньо належить Народові і виявляється через Парламент, скликаний на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права, без ріжниць пола, національності і віри ...» [16]. Закон до часу ухваленої народним представництвом повної Конституції встановлював три

гілки влади: Директорію, Державну Народну Раду і Раду Народних Міністрів. Вищим органом вважалася Директорія, що затверджувала ухвалені Державною Народною Радою закони. Законопроекти мали розроблятися Радою Народних Міністрів і вноситися у Президію Державної Народної Ради. Закони затверджував Голова Директорії. Вони оголошувалися у «Віснику Державних законів». Проте до часу прийняття цього закону Державної Народної Ради ще не існувало і положення про неї мало швидше абстрактне значення. У зв'язку з цим параграф 14 проголошував: «До скликання Державної Народної Ради всі права й обов'язки покладаються на Раду Народних Міністрів». Закон визначав права міністрів у сферах життя, що належали до компетенції відповідних міністерств. Визначено, що Раду Народних Міністрів, до складу якої входять всі міністри або керуючі міністерствами та Державний Секретар (з правом дорадчого голосу) формує її голова. Встановлено, що Рада Народних Міністрів за свою діяльність відповідає перед Державною Народною Радою.

12 листопада 1920 р. С. Петлюра затвердив «Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки», що визначав її структуру, повноваження та методи функціонування [16]. У ньому були розділи: про Державну Народну Раду та її склад, особисті права членів Державної Народної Ради, порядок скликання сесії та вибори президії, про її компетенцію. У цьому розділі згадувалося про Вищий Суд Республіки. Закон також мав розділи про порядок ведення справ, відкритість засідань, внутрішній устрій тощо. До закону долучався додаток, що визначав кількість квоти на представництво у різних політичних партій, в тому числі більшовиків, боротьбистів, РСДРП і неополітичних організацій.

Законом визначено, що до скликання парламенту законодавча влада в УНР належить Державній Народній Раді – тимчасовому органу народного представництва з широкою компетенцією (схвалення законів, бюджету; контроль за діяльністю уряду; розгляд і затвердження міжнародних угод; розглядати і приймати рішення з проблем розвитку економіки, культури, прав і соціального забезпечення громадян.

Характерно, що у підрозділі «Особисті права членів Державної Народної Ради» вказано, що: а) вони користуються всіма правами і виконують свої обов'язки тільки особисто; б) за свої погляди та міркування, висловлені при виконанні своїх обов'язків на засіданнях Державної Народної Ради кожен відповідає тільки перед нею; в) вони не можуть купувати, ані орендувати державного добра, працювати в державній установі, одержувати будь-яку державну концесію [16].

Реалізуючи реформу судової системи, Директорія фактично повернула систему судочинства на ті засади, визначені Центральною Радою. Правоохоронні й репресивні функції, на підпорядкованих Директорії землях, здійснювали загони народної міліції та Кіш охорони громадського ладу.

21 грудня 1918 р. Директорія ухвалила: «Суд на території Української Народної Республіки проводиться іменем УНР». 2 січня 1919 р. приймається Закон «Про скасування закону колишнього гетьманського уряду від 8 липня 1918 р. відносно утворення Державного Сенату», «Про відновлення діяльності Генерального Суду, під назвою «Найвищий Суд Української Народної Республіки» на підставі Закону Центральної Ради від 2 грудня 1917 р., «Про скасування призначень на посади в Державному Сенаті та про призначення первісного складу Найвищого Суду УНР» [17, арк. 9 зв.]. Згідно із Законом, скасовувався Державний Сенат, а особи, які займали у ньому визначені штатами посади, звільнялися, якщо вони не отримували нового призначення. Відновлювався Генеральний Суд, який перейменувався у Найвищий Суд. Він складався із трьох департаментів: цивільного, карного й адміністративного. Однак найвищий судовий орган не функціонував впродовж існування Директорії, оскільки вона постійно була змушена воювати зі своїми численними ворогами.

9 січня 1919 р. приймається Закон «Про тимчасові правила обрання присяжних засідателів». Вони призначались «з чергових списків, що їх складено на 1917 рік» [18, арк. 35]. 24 січня 1919 р. прийнято Закон «Про скасування закону колишнього гетьманського уряду від 8 липня 1918 р. «Про Судові Палати та Апеляційний Суд, про звільнення з посад в Судових Палатах» і «Про затвердження штатів Київського Апеляційного Суду». Слід зазначити, що в апеляційних судах, що відновлювалися, зберігалася діловодство, яке визначалося в «Учрежденных Судебных Установлений» Російської імперії [17].

З огляду на воєнний стан значну увагу приділено становленню військових судових інституцій. 22 листопада 1918 р. С. Петлюра підписав «Наказ про створення військових польових судів». Військові польові суди діяли у складі прокурора, двох старшин, двох козаків та секретаря. Цим наказом визначено компетенцію військових польових судів. Згідно із наказом від 20 грудня 1918 р. утворено такі військові польові суди: а) перший при коменданті м. Києва; б) другий при штабі Першої січної дивізії.

За цим нормативним актом склад військових польових судів був таким: голови – військового правника та двох дійсних і двох запасних членів. 26 січня 1919 р. на території УНР усі військові польові суди скасовані. Замість них утворено надзвичайні військові суди.

26 січня 1919 р. приймається Закон «Про надзвичайні військові суди». Згідно із цим Законом, на усій території держави проголошувався воєнний стан. Цей Закон, разом зі змінами, регулював підсудність судів, їх склад, права та обов'язки сторін, питання забезпечення їх діяльності. Відповідно до статті 9 Закону надзвичайним військовим судам передавалися всі військові і цивільні особи у випадках вчинення ними злочинів, про що оголошувалось окремим наказом по військовим частинам та людині [17, арк. 17 зв.].

Для розгляду справ, що не були підсудні надзвичайним військовим судам, поряд з цим у військових частинах утворювалися штабні суди. Правовою основою їх діяльності стали Закон «Про організацію військових судових інстанцій та їх компетенцію» від 21 травня 1918 р. та Закон «Про підсудність військовим судам» від 30 травня 1918 р., з деякими змінами, які були внесені відповідним Законом від 21 квітня 1920 р. [19, арк. 49].

Незважаючи на наявну законодавчу базу, судова система УНР в період Директорії не виконувала завдань, поставлених перед нею. Головна причина полягала у тому, що на території УНР велися безперервні бойові дії, які не давали можливості реалізувати на практиці законодавчо закріплені положення. Також ускладнювала законодавчу роботу відсутність достатньої кількості кваліфікованих спеціалістів, що суттєво вплинуло на якість законодавчої діяльності. Обставини воєнного часу також визначили значну каральну спрямованість законодавчих актів, суворість покарань.

У фінансовому законодавстві чітко простежується державна концепція регулювання фінансів. Так, 6 січня 1919 р. Директорія видає Закон «Про державну грошову одиницю». Основним платіжним засобом на території УНР була гривня, яка містила 8,712 часток золота. Російські грошові одиниці (керенки, кредитні білети) позбавлялись права бути засобом купівлі-продажу, встановлювався обмінний курс, а також визначався термін дії російських грошових одиниць [17, арк. 5].

Фінансову основу будь-якої держави становить державний бюджет. 24 січня 1919 р. вищий законодавчий орган видає постанову «Про зміну на час військового стану деяких артикулів комерційних правил для провадження державних видатків». Згідно з якою, усі видатки поділялися на дві групи: звичайні і військового фонду.

На військовий фонд призначалися бойові видатки, а також видатки призначені на інші види боротьби за незалежність УНР. Згідно із наказом міністра фінансів 1 лютого 1919 р. створено бюджетну комісію для з'ясування стану прибутків і видатків [20]. Від 26 січня 1919 р. видано Закон «Про зміну порядку нарахування пені за невчасний внесок до скарбу податків: поземельного з колишніх приватних землевласників, з нерухомого майна в містах та містечках, промислового, податку та на приріст прибутків». Згідно з яким, визначався розмір пені залежно від суми недоплати.

Незважаючи на законодавче закріплення основ фінансової політики, закони про національну грошову валюту, про оподаткування, про розпис державних видатків і взагалі фінансова реформа не дали очікуваних результатів.

Серед багатьох найважливіших питань державного будівництва перед Директорією УНР гостро постала проблема формування української армії, яка змогла б забезпечити захист здобутків української революції. 24 листопада 1918 р. С. Петлюра підписав «Наказ Армії УНР», параграфом першим якого проголошено створення республіканських Збройних Сил «для захисту всього трудового народу і для оборони Української Народної Самостійної Республіки». Для реалізації цього завдання 27 листопада 1918 р. прийнято Закон «Про мобілізацію». Але через відсутність військової структури установ і заходів для її проведення, мобілізація не мала успіху [21, арк. 1]. За цим Законом, на військову службу призивалися чоловіки 1893–1898 рр. народження та старшини – лікарі, військові урядовці – до 50 років.

Україна була аграрною країною, де частка сільського населення сягала 80 %, тому від того наскільки вдало буде розв'язане земельне питання залежала подальша доля Директорії, адже від його вирішення забезпечувало соціальний мир та консолідацію суспільства.

У питанні щодо регулювання земельних відносин Директорія дотримувалася принципу соціалізації землі, що було продовженням традицій земельної політики ЦР. 15 грудня 1918 р. проголошено «Розпорядження Директорії УНР про землю», яке передавало Директорії верховне порядкування земельним фондом держави. Основи майбутнього земельного законодавства закладено у «Декларації» Директорії від 26 грудня 1918 р., в якій проголошена радикальну земельну реформу. Для проведення якої утворювалися народні земельні управи.

8 січня 1919 р. видається Закон «Про землю УНР», в основу якого покладено виправлений закон ЦР від 18 січня 1918 р. Згідно із яким, на місцеві і центральні органи адміністрації покладалося: а) утворення запасного земельного фонду з земель сільськогосподарського призначення; б) забезпечення громадянам їх прав користування землею та переслідування самовільного захоплення землі; в) охорона природних багатств землі від виснаження і вживання заходів до зростання цих багатств; г) сприяння розвитку гуртового хліборобства і сільськогосподарських промислів.

18 січня 1919 р. прийнято Закон «Про додаткове наділення землею козаків Української Народної Армії». Відносно до положень цього закону всі військовослужбовці діючої армії Директорії, крім 5–6 десятин, отримували додаткову ділянку в 1–2 десятини, а також могли отримати з Державної скарбниці «безповоротну позику в розмірі 2000 грн. та процентну позику на 5 років ще на суму 2000 грн.» [22]. Зрадники та дезертири були позбавлені усіх цих пільг.

Незважаючи на проведену роботу з метою розв'язання земельного питання, підготовлені та затверджені основні земельні акти – Земельний Закон, Закон про додаткове наділення землею військовослужбовців [23, арк. 10], а також загальний план проведення земельної реформи – мали декларативний характер і приймалися для послаблення соціальної напруги.

Період Директорії можна визнати найскладнішим періодом становлення УНР. У той час, коли Директорія прийшла до влади, на території України зберігали чинність закони колишньої Російської імперії й Тимчасового уряду, законодавство ЦР та Гетьманщини. До цього переліку слід додати й законотворчість радянської влади. Таким чином, основною проблемою, з якою одразу ж довелося зіткнутися Директорії, стала проблема колізій з цими попередніми системами законодавства.

За принципами організації і формування органів вищої державної влади Директорія зразка 1920 р. фактично мало чим відрізнялася від Гетьманату 1918 р. Система державного управління Директорії трансформувалася із соціалістичних «трудових рад» в авторитарне правління з ознаками перетворення його в президентську республіку. Особливість системи державного управління полягала в тому, що, попри задекларованість «трудового принципу» чи принципу загального виборчого права, визначальними завжди залишалися авторитарні методи правління. Постійні побіжні заходи і дії диктували відповідні воєнному часу методи державного правління Директорії і не давали можливості створити сталу його систему.

Однак усе зроблене Директорією УНР в плані конституційного процесу свідчить про значні якісні зрушення і в сутності самої форми української державності. Від фактично більшовицьких соціально-економічних гасел і «трудового принципу» пройдено шлях до ствердження ліберально-демократичних ідей: на рівні з іншими формами власності зберігалася приватна власність, легітимізувалися загальне виборче право і гарантії прав людини.

Така трансформація поглядів проходила, зокрема, і під впливом консервативних ідей. Так, серед інших принципів державного устрою закладалася унітарність та авторитаризм. При збереженні цієї тенденції поєднання соціального радикалізму УНР і консерватизму Гетьманату в період Директорії цілком можливим було створення такої національної ідеї, яка змогла б згуртувати навколо себе всі соціальні верстви тогочасного суспільства.

Державотворчі процеси Директорії як колективного органу УНР внаслідок воєнних баталій, стихійного селянсько-повстанського руху, більшовицької «червоної» та «білої» денікінської інтервенції, воєнного і політичного відкритого тиску з боку Антанти та білої Польщі до літа 1920 року поступово були зведені нанівець.

Отже, прихід Директорії до влади не приніс миру в Україну. Всупереч логічному продовженню розвитку державотворчого процесу, Директорія не скликала ЦР, не запровадила в життя Конституцію УНР і не відновила попереднього законодавства. Звичайно, це зумовлено не лише об'єктивними чинниками. Невизначеність в питаннях щодо подальшого політичного і соціально-економічного розвитку УНР в умовах вкрай несприятливої зовнішньополітичної ситуації ставила під сумнів подальше існування УНР.

Хоча Українська держава не змогла утвердитися, її існування у таких складних умовах, плідна державотворча та законодавча діяльність суттєво вплинули на подальшу долю української національної державності. Період Директорії – це ще один історичний етап у правовому будівництві незалежної держави. Відсутність чіткої політичної і правової програми, війна, економічна розруха, відсутність єдності в уряді, недостатній рівень професіоналізму, зовнішня та внутрішня інтервенції, прорахунки й протистояння українських політичних сил – це ті чинники, які призвели до краху УНР доби Директорії. Аналіз законодавчої діяльності УНР свідчить, що особливо негативно на неї вплинула відсутність чіткої процедури підготовки й прийняття законопроектів. Багато з них мали декларативний характер, містили загальні принципи.

Це був черговий етап розвитку українського суспільства і держави, без нього утворення незалежної України було б неможливим, тому не можна не погодитися з І. Лисяком-Рудницьким

щодо того, що українська революція «не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерно політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все подальше українське життя» [1, с. 461]. Поряд з поразкою цей час для українського народу був періодом і певних досягнень. Українська революція 1917–1920 рр. сприяла накопиченню досвіду в боротьбі за незалежність. Зросла національна свідомість, значна частина українського народу впевнилася у власних силах.

Список використаних джерел

1. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття // Історичне есе. К., 1994. Т. 2. 200 с.
2. Донцов Д. За яку революцію (1917–1957 рр.). Торонто: Ліга визволення України, 1957. 78 с.
3. Гай-Нижник П., Лейберов О. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918–1919 рр.). Ніжин, 2013. 214 с.
4. Стахів М. Україна в добу Директорії УН. У 7 томах. Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1962. Т. 1. 272. с. 6. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 687 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1065. Оп. 1. Од. зб. 2 «а».
8. Відродження. 26 грудня 1918.
9. Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. Харків, 1996. 165 с.
10. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. К.: «Книга пам'яті України», 1997. 416 с.
12. Муzyченко П. П. Історія господарства і права України. К.: «Знання», КОО, 2003. 500 с.
13. Універсал Трудового Конгресу України // Сучасність. 1983. Том 1.
14. Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. Теоретико-методологічний аспект. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 260 с.
15. ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 285»а».
16. Збірник нормативно-правових актів з питань громадянства України (1915–2000 рр.). К., 2000. 384 с.
17. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Од. зб. 53.
18. Там само. Ф. 118. Оп. 2. Од. зб. 88. Арк. 35.
19. Там само. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 4.
20. Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. 1919. Вип. 3. 23 січня.
21. ЦДАВО України. Ф. 2537. Оп.2. Од. зб. 8.
22. Там само. Ф. 1429. Оп. 4. Од. зб. 4.
23. Там само. Ф. 1429. Оп. 5. Од. зб. 6.

References

1. Lysiak-Rudnytskyi I. Ukrainiska revoliutsiia z perspektyvy sороkalittia [Ukrainian Revolution from the Perspective of the Fortieth]. Istorychne ese. K., 1994. T. 2. 200 s.
2. Dontsov D. Za yaku revoliutsiui (1917–1957 rr.) [For what revolution (1917–1957)]. Toronto: Liha vyzvolennia Ukrainy, 1957. 78 s.
3. Hai-Nyzhnyk P., Leiberov O. UNR u period Dyrektorii: poshuk modeli derzhavnoho ustroiu (kinets 1918–1919 rr.) [UPR in the period of the Directorate: the search for a model of the state system (the end of 1918–1919)]. Nizhyn, 2013. 214 s.
4. Stakhiv M. Ukraina v dobu Dyrektorii UN [Ukraine during the day of the Directorate of the UN]. U 7 tomakh. Toronto: Naukove tovarystvo im. Shevchenka, 1962. T. 1. 272. s. 6. Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 pp. [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920]: Dok. i materialy. U 2-kh tomakh, 3-kh chastynakh. Tom 1 / Uporiad.: V. Verstiuk (kerivnyk) ta in. K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2006. 687 s.
7. TsDAVOU. F. 1065. Op. 1. Od. zb. 2»а».
8. Vidrozhennia. 26 hrudnia 1918.
9. Radchenko L.O. Suchasna istoriografiiia natsionalno-demokratychnoi revoliutsii v Ukraini 1917–1920 rr. [Contemporary Historiography of the National-Democratic Revolution in Ukraine 1917–1920]. Kharkiv, 1996. 165 s.
10. Soldatenko V.F. Ukrainiska revoliutsiia: konseptsiia ta istoriografiiia [Ukrainian Revolution: Concept and Historiography]. K.: «Knyha pamiati Ukrainy», 1997. 416 s.
12. Muzychenko P. P. Istoryia gosudarstva i prava Ukrainy [History of State and Law of Ukraine]. K.: «Znannia», KOO, 2003. 500 s.
13. Universal Trudovoho Konhresu Ukrainy [Universal of the Labor Congress of Ukraine]. Suchasnist. 1983. Tom 1.
14. Myronenko O. M. Vytoky ukrainskoho revoliutsiinoho konstytutsionalizmu 1917–1920 rr. Teoretyko-metodolohichniy aspekt [Origins of Ukrainian Revolutionary Constitutionalism 1917–1920. Theoretical and Methodological Aspect]. K.: Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2002. 260 s.
15. TsDAVOU. F. 1065. Op. 1. Spr. 285»а».
16. Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv z pytan hromadianstva Ukrainy (1915–2000 rr.). K., 2000. 384 s.
17. TsDAVOU. F. 1075. Op.2. Od. zb. 53.
18. TsDAVOU. F. 118. Op.2. Od. zb. 88. Ark. 35.
19. TsDAVOU. F. 1429. Op. 2. Spr. 4.
20. Visnyk Derzhavnykh Zakoniv dlia vsikh zemel UNR. 1919. Vyp. 3. 23 sichnia.
21. TsDAVOU. F. 2537. Op.2. Od. zb. 8.
22. TsDAVOU. F. 1429. Op. 4. Od. zb. 4.
23. TsDAVOU. F. 1429. Op. 5. Od. zb. 6.

Oleksandr Grybenko

STATE-PROCESSING PROCESSES IN LEGISLATIVE ACTS OF THE DIRECTORY OF THE UNR: HISTORICAL ASPECT

The author in this scientific article investigates the legal framework on the status of development and activity of the highest authorities for the day of the Directory of the UPR.

Key words: «Declaration», «Instruction», Directory, Council of People's Ministers, General Court of Ukraine.

УДК 94(477.54–25)»1921/1928»:332.814.012.32

Тетяна Чаговець

ПРИВАТНИЙ СЕКТОР ЖИТЛА У ХАРКОВІ В РОКИ НЕП (1921–1928 РР.)

У цій публікації розглянуто умови розвитку приватного сектору в Україні в роки НЕП на прикладі Харкова. Методологія дослідження передбачає використання аналітичного підходу, відповідно до якого, оцінка фактичного матеріалу здійснювалася одночасно у двох площинах – з боку офіційних структур (виявлення цілей влади у ставленні до населення та дій стосовно житла, що впливали із вказаних цілей) та з боку населення (опис реакції громадян на нову політику відносно житла та їх заходів щодо ігнорування чи обходу встановлених регулятором заборон у сфері житлової політики). З'ясовано, що основна мета житлової політики влади у роки НЕП (1921–1928 рр.) передбачала збереження та відновлення житлового фонду. Виявлено протиріччя між відносно м'якою політикою офіційної влади із заохочення індивідуального будівництва та заходами із планомірного скорочення такого будівництва, яке здійснювалося переважно «нетрудовими елементами» і не відповідало комуністичній концепції колективного проживання.

Ключові слова: НЕП, нова житлова політика, демуніципалізація, приватне житло, «нахалівки».

Актуальність теми дослідження пов'язана з тим, що особливості житлової політики радянської влади у провідних містах України в період НЕП в СРСР ще недостатньо повно досліджені у вітчизняній науці.

Відразу після відновлення радянської влади в Україні була змінена форма власності на житло: воно повністю виводилося із Цивільного кодексу, усі угоди з нерухомістю заборонялися, а володіння та розпорядження житлом мало здійснюватися в межах державних структур [1].

Розпочалася низка заходів, спрямована на примусове ущільнення, адміністративне виселення, вилучення житлової площі тощо, що призвело до невпевненості більшості населення у забезпеченні житлом, відсутності зацікавленості у збереженні його в належному вигляді; до того ж, повна відсутність коштів і, як наслідок, абсолютне руйнування житлового фонду.

Цей негативний досвід був настільки суттєвим, що навіть для НЕП в житловій галузі виявилось необхідним і доцільним надати населенню самостійність та ініціативу в користуванні приміщеннями [2, с. 15].

Повноцінний аналіз розвитку приватного сектору житла у Харкові в роки НЕП (1921–1928 рр.) може бути реалізований на підставі поєднання дослідницьких підходів не лише історії України, але й інших суспільствознавчих дисциплін, які вивчають минуле нашої країни – політології, історії держави і права тощо.

Метою публікації є окреслення базових засад політики радянської влади у житловій сфері періоду НЕП відносно приватного сектора житла у Харкові.

Юридично «Житловий закон УСРР» прийнятий постановою Ради Народних Комісарів (далі – РНК) 1 листопада 1921 р. [3]. У житлове господарство поверталася приватна ініціатива, особисті кошти і приватна власність у формі денационалізації будівель. Однак приватна ініціатива не була залишена без контролю радянською владою, тож адміністративні методи, що не дали результату, були замінені на економічні: «Замість адміністративного тиску – економічне регулювання шляхом досить високої квартирної плати і прогресивно зростаючого податку на надлишки займаної площі – ось це шлях, який дасть значно більші результати, ніж адміністративні переселення й ущільнення» [2, с. 17].

Звичайно, що основна мета нової житлової політики спрямовувалася на збереження та відновлення житлового фонду. Для цього радянська влада робила такі кроки: наказувала комунальним відділам, оцінивши свої реальні можливості у здійсненні господарського обслуговування будинків, укласти списки будівель, які можна демуніципалізувати. У декреті, зокрема, зазначалося: «Зобов'язати Комунальні Відділи в двомісячний термін переглянути списки муніципалізованих будинків і подати в Народний Комісаріат Внутрішніх Справ затверджені списки тих будівель, які... можуть бути передані колективам й окремим особам ...» [4, с. 12]; 2) видала декрет РНК від 8 серпня 1921р. «Про управління будинками», що надавав право виконкомам здавати житло у довгострокове користування колективам мешканців муніципалізованих будинків на умовах їх утримання [5]; 3) оприлюднила декрет РНК від 28 грудня 1921р. «Про умови демуніципалізації будинків», який дозволяв за згодою Головного управління комунального господарства НКВС повертати у власність колишнім власникам житлові будови за умови виконання ними упродовж року повного ремонту [6]; 4) дозволила також оплатне вилучення

немуніципалізованих будівель їх власниками – про це йшлося в декреті «Про надання власникам немуніципалізованих будівель права оплатного відчуження нерухомого майна» [7]; 5) видала постанову «Про дозвіл угод з нерухомістю» [8], якою визнавалася приватна власність на житлові будинки.

Наслідком цих заходів стало перекидання тягаря експлуатаційно-ремонтних робіт на мешканців, при цьому фактичне управління житлом залишалося, як і раніше, за державою. Передусім, у приватні руки передавалися помешкання, непридатні для використання: «Невеликі будинки, які не можуть бути використані для комунальних і загальнодержавних потреб» [9, с. 22]. Такі будинки у великих містах, зокрема, у Харкові, мали містити не більше 5 квартир, а в провінції – не більше двох із загальною площею до 25 квадратних сажнів, що відповідало 113,8 м² [9, с. 22].

Будинки поверталися колишнім власникам за умови виконання у них упродовж року капітального ремонту, про що власник давав розписку комунальному відділові. Крім цього, укладався акт про стан будинку. Якщо впродовж року власник не робив необхідного ремонту, то будинок постановою виконкому передавався у довготермінове користування іншому мешканцеві, а власника притягували до відповідальності [9, с. 22]. Власник, якому повертався будинок, набував права здавати інші приміщення самостійно, але при цьому житловий відділ мав постійно контролювати цей процес, щоб господар «не дер сім шкур з квартирантів» [9, с. 23].

Приватні приміщення, що не були зараховані до комунального житлового фонду, могли здаватися у найм їх власниками, без ордерів житлового відділу, але з обов'язковим дотриманням установлених норм користування площею (16 квадратних аршин на людину, що становить 11,2 м²) та реєстрацією актів здачі у житловому відділі. Акт здачі мав містити ім'я, по батькові та прізвище наймача, розмір корисної площі, розмір квартирної плати та терміни її сплати, а також відомості про стан приміщення згідно із положенням НКВС і Наркомату юстиції від 4 травня 1921р. [10, с. 64].

У разі знаходження житловим відділом вільних приміщень, не поставлених на облік, це житло вилучалося, а власників будинків притягували до відповідальності за порушення «Положення про управління будинками» від 8 серпня 1921 р. [10, с. 65]. Власник також мав право продати свій будинок, але влада суворо стежила за тим, щоб у одного громадянина не було більше однієї будівлі. Для цього покупець і продавець мали надати посвідчення до місцевого комунального відділу: продавець про те, що володіння, яке продається, дійсно належить йому, а також про те, що за останні 3 роки ні від його імені, ні від імені його дружини або малолітніх дітей не проводився продаж у цій або іншій місцевості з особистим підписом [8]. Покупець – про те, що ні він, ні його дружина, ні його неповнолітні діти не володіють у цій місцевості жодними будівлями, і підпис, що ні в кого з зазначених осіб немає володінь в інших місцевостях і вони ніколи не купували житло [8].

Якщо ж з'ясувалося, що ці умови були порушені, угода вважалася недійсною і винні у порушенні зазначених правил притягувалися до відповідальності [9, с. 23]. Це здійснювалося для недопущення накопичення житла в одних руках і неможливості «вироснування» в надрах соціалістичної держави великих приватновласницьких елементів.

Окрім того, приватні будинки з 1921 р. обкладалися 10 % натуральним житловим податком, щоб «притиснути» так звані «нетрудові елементи», які активізувалися в період НЕП та нової житлової політики. Право місцевих органів вилучати з розпорядження комунального фонду 10 % житлової площі у відношенні до будинків приватновласницьких (немуніципалізованих) ґрунтувалося на інструкції «Про порядок відведення і здачі житлових приміщень»: до складу комунального житлового фонду входили 10 % житлової площі приватновласницьких будинків, виключаючи будинки з кількістю кімнат менше 10, а також у приміщеннях, щойно зведених приватними особами або колективами на міській землі на підставі постанови РНК від 8 серпня 1921 р. Умовна частина житлової площі (не менше 30 % залишку понад особистої потреби самих забудовників та їх сімей) [10, с. 64].

Деякі непмани пропонували замінити натуральне оподаткування: передачу в комунальний фонд 10 % житлової площі – грошовою платою. Циркуляр Головного управління комунального господарства НКВС попереджав комунальні відділи, що яких би розмірів ця плата не сягала, на ці кошти неможливо негайно створити потрібну для розміщення робітників і службовців площу, тому слід встановити двотижневий термін для здачі 10 % площі в комунальний житловий фонд і встановити за цим суворий контроль, виявити у цьому питанні достатню наполегливість і твердість [11, с.21].

Звичайно, що орендарі намагалися приховати вільну площу від комунальних відділів і не боялися розірвання договору оренди, адже вкладали у ремонт свої кошти і хотіли їх повернути з прибутком. Зазначений циркуляр зобов'язував орендарів, які не виконують умов договору, вважати його розірваним, але обов'язково в судовому, а не в адміністративному порядку, оскільки можливість такого розірвання договору робила нестійким і невизначеним становище орендарів і спонукала їх утримуватися від витрат на ремонт [11, с. 21].

Радянська влада не випадково побоювалася залякати приватного власника: у Харкові до 25 серпня 1922 р. надійшло 3266 заяв від приватних осіб, які бажали отримати свої володіння назад, тобто 50,8 % усіх домоволодінь, що підлягали денационалізації. Крім цього, приватновласницькі будинки обкладалися аналогічною квартплатою, що й муниципалізовані та націоналізовані. До суми квартплати включалася вартість експлуатації, амортизація будівель, погашення відсотків на витрачений у будівництві капітал тощо. При цьому житловий закон зобов'язував домовласників під страхом законної відповідальності стягувати з робітників і службовців, які живуть у приватних будинках, квартирну плату не вище встановлених законом нормативів, а також дотримуватися норм користування житловою площею [12, арк. 19–21].

Класовим принципом пронизані житловий закон, інструкції і циркуляри щодо його впровадження у життя. НКВС постійно попереджало, що класовий принцип у житловій справі має бути головним. Так, у циркулярі «Про спостереження за впровадженням у життя житлового закону» комунальні відділи попереджали: щоб виключити випадки, коли колишньому домовласникові, який утікав із білогвардійцями, тепер повертають домоволодіння, потрібно кожен акт про денационалізацію домобудівництва розглядати місцевою комісією зі спостереження за впровадженням у життя житлового закону і обов'язково списки будинків, що підлягають денационалізації, публікувати в місцевій пресі [13, с. 13].

Крім цього, перевага при відчуженні домоволодіння надавалася житловим кооперативам або особам, які займали приміщення в цей час і мали на нього види. Така передача мала свої назви: за трудовим принципом або за принципом трудового зв'язку. Водночас, якщо на час оголошення денационалізації відбувався конфлікт між формальними правами колишнього власника, з одного боку, і претензіями за лінією «трудового принципу», – з іншого, радянське законодавство вирішувало, зазвичай, питання на користь особи, яка шукала будинок за трудовим зв'язком, а не на користь формального власника [14, с. 18].

Після широко проведеної демуніципалізації будинків, радянська влада зіткнулася з тим, що нові домовласники почали подавати позови до судів про виселення мешканців, здебільшого робітників і дрібних службовців. Приводи до виселення висувалися різноманітні, від вкрай необхідного ремонту – до безцеремонної претензії щодо оплати приміщень за тарифікацією власника. Суди були змушені ці позови задовольняти і виносити постанови про виселення [15, с. 15].

У Харкові, у зв'язку із житловою кризою, помешкання користувалися значним попитом, бо під час НЕП багато заробітчан підшукували собі оселю. Житло було різне за комфортабельністю, і, звичайно, господарі намагалися підбирати вигідних для себе наймачів, зазвичай, серед пристойних і заможних громадян. Найбільш елітне житло знаходилося в центрі міста.

Звичайно, господарі передусім хотіли його привести до ладу. Тому, щоб відновити житло, у будинках, зданих в оренду, крім квартирної плати, стягувалися додаткові збори. Робітників і службовців обкладали ними нарівні із непманами, що мешкали у цьому ж будинку. При цьому додаткове оподаткування здійснювалося не пропорційно займаній площі, а «подушно», тому густо заселена квартира робітника обкладалася в кілька разів більше, ніж таких же розмірів квартира непмана, який мешкав один.

Деякі підприємства відмовлялися утримувати будинки-комуни для робітників, тому це житло переходило в руки «буржуазних елементів», які організовували у них житлові товариства і виселяли робітників у гірші будинки. Для стороннього робітника неможливо було отримати приміщення, бо за нього необхідно було внести «вхідні» гроші [15, с. 15]. Таким чином, приміщення у центрі міста переходили у користування непманів, які володіли значними коштами. Водночас те житло, яке орендували робітники, вони намагалися звільнити всіма можливими засобами, примушуючи «невигідних» мешканців до виселення. Спостерігалось повсюдне явище: переміщення робітників у гірші приміщення, а «буржуазних елементів» – у кращі. «Створюючи благоустрій квартир для заможних людей, приватний капітал і вільна гра економічних сил жене бідних у підвали, сірі, темні кути й комірочки, – це явище повсюдне і постійне» [15, с. 16]. Радянська влада боролася з цим. Вводився контроль за використанням житлової площі, що мав перешкоджати зловживанням непманів [11, с. 22]. При здачі будинків в оренду встановлювали знижку з орендної плати, як за будинок, так і за земельну ділянку під ним, якщо приміщення надавалися робітникам [11, с. 21].

У Харкові розширений пленум міськради спільно з представниками завкомів, місткомів, партійних і червоноармійських організацій ухвалив рішення про заборону стягнення відступних при здачі кімнат у найм, а також отримання плати за комунальні послуги понад встановлені норми [16, с. 35].

Влада розуміла, що житлову кризу без будівництва нових будинків не вирішити, але на початку НЕП органи комунального господарства не мали такої можливості. Житлова політика

пізніше спрямовувалася на планомірне скорочення індивідуального житлового будівництва, бо воно зводилося переважно «нетрудовими елементами» і не відповідало концепції колективного проживання. Із огляду на цю необхідність, РНК ухвалила рішення надати комунальним відділам право дозволу кооперативним об'єднанням й окремим громадянам на забудову тих міських ділянок, які не можуть бути найближчим часом забудовані на кошти місцевих виконкомів [9, с. 24].

Сучасник писав: «Потрібно усвідомити, що приватна (індивідуальна) забудова визнається своєчасною тільки в нинішніх умовах, коли держава, промисловість, місцеві органи та кооперація не можуть виділити достатньо коштів для зведення в містах житлової площі, достатньої для задоволення посиленого зростання кількості населення. І як засіб боротьби з житловою кризою, індивідуальна забудова визнається як можлива й така, що потребує заохочення. Але тут треба зазначити, що ідеологічно вона залишається по інший бік сучасного ладу, як спадщина буржуазного індивідуалістичного правопорядку, ще сильного і, можливо, надовго прижитого у селянській масі, але яка підлягає викоріненню і заміні формами колективного володіння та користування в містах, що ми і знаходимо в житловій кооперації» [17, с. 47].

У пресі тривала дискусія про залучення приватного капіталу в будівництво, зокрема стосовно того, у якій формі і як дозволено йому існувати [18, с. 83–85; 19, с. 46–47]. Сходилися в одному: потрібно індивідуальне будівництво обмежити певними рамками: «Нагальна потреба регулювання приватного житлового будівництва шляхом видання деяких норм – де і за яких умов і що (землянки, сурогатні будинки, дерев'яні хатинки, мазанки тощо) не можна будувати» [17, с. 49].

Справа в тому, що упродовж 1923–1926 рр. переважало приватне будівництво, що мало виключно споживчий характер, середній розмір житлового приміщення ледь сягав 40 м². Індивідуальне будівництво становило в ці роки 66,2 %, державне – 25,8 %, житлово-кооперативне – 8 % [20, с. 78].

Із усіх зведених індивідуальних будинків на частку кам'яних припадало тільки 3,3 %, інші будівлі зводилися із неякісного матеріалу [20, с. 78]. Не був винятком і Харків: «Якщо в старих межах місто забудовано досить таки щільно багатопверховими будівлями, то в нових маємо здебільшого одноповерхові дерев'яні будинки й пусири» [21 с. 112].

1926 р. Харківське окружне статистичне бюро почало друкувати статистичні дані про населення, житлові умови та бюджет дрібних володінь. Харківське статистичне бюро впродовж 1924–1925 рр. обстежувало економічний стан і бюджет дрібних володінь міста [22]. Це була перша робота державної статистики у житловому питанні в Україні. Згідно із цим обстеженням, Харків поділявся на три зони. Перша зона – це такі райони, як: Катеринославсько-Благовіщенський, Нагірний, Гончарівка, Нетеченсько-Воскресенський, Старомосковський. У цих районах кількість робітників серед населення було відносно найменша, загальна щільність мешканців значна, але мало місце найкраще забезпечення житловою площею.

До другої зони належали такі райони: Піски, Москалівка, Іскринський, Холодна гора та Заїківка. Тут мешкало більше робітників, ніж у центральних районах (порівняно із загальною кількістю населення), переважали одноповерхові будинки і була менша забезпеченість населення житловою площею, тобто більша фізична густота.

Третя зона – це околиці: Новоселівка, Качанівка, Лиса гора, Паровозобудівельній, Урал, Сабурова дача, Павлова дача, Чугуївка, Панасівка та Журавлівка. У цих районах абсолютною більшістю мешканців були робітники. Майже всі будинки виявилися одноповерховими, а фізична щільність населення – найбільшою [22, с. 6]. Як бачимо, у центральній частині Харкова приватникам належало лише 4 % будівель, а на Журавлівці – уже 82,4 %, на Лисій горі – 95,7 %, на Основі – 98,7 %, на Дудуколівці (район Немишлі) – 98,8 % [22, с. 44].

Для саме такої ситуації в містах УСРР і Харкові зокрема існувало декілька причин. На початку 1920-х рр., коли на зарплату не можна було прогодувати сім'ю, пересічні громадяни їхали в передмістя, де проблеми харчування і житла вирішувалися простіше і коштували дешевше. Незручністю було лише довго їхати до місця служби в силу погано розвинутого на той час транспорту [23, с. 163]. Квадратний метр будівництва житла міського типу обходився приблизно у 100 карбованців (далі – крб.) золотом, а такий же метр селищного типу міг становити 40 і навіть менше крб. [24, с. 71]. На той час і за таких умов можна було допускати і меншу квадратуру на особу. Схожа ситуація була й на околицях Харкова. «Архітектура будівель виникає поволі, під час будівництва, часто змінюється і тому набуває випадкового характеру. Таке будівництво не потребує значних коштів, а більше залежить від господаря та його родини, тому переважно сім'ї і виконують третину всіх будівельних робіт» [22, с. 45].

Згідно зі статистичними даними, на 15 березня 1923 р. близько 60 % усього населення міст України проживало у приватних житлових будинках [19, с. 46]. Причому під час війни та революції будівництво в центральних районах зовсім припинялося, а на околицях, навпаки, майже не зупинялося. Отже, упродовж 1921–1923 рр. кількість будівель у Харкові зросла тільки на 608 одиниць

[25, с. 240]. Із них на околицях побудовано 373 володіння, що становило 3 % від загальної кількості навколишніх володінь [22, с.45]. Таким чином, темпи будівництва житла були дуже повільні.

Щодо масштабів приватної забудови можна дійти висновків за кількістю дозволів, виданих комунальними органами на будівництво. Кількість виданих Харківським міськвідкомгоспом дозволів на зведення приватних осель 1923 р. становила 474, у 1924 р. (до 1 жовтня) – 599. Насправді зведено близько 100 будинків [12, арк. 25]. Для порівняння, у Києві 1923 р. надійшло 150 заяв на будівництво, оформлено тільки 8 [12, арк. 25]. Частина будівель була зведена без будь-якого дозволу. Такі самовільні будівлі у Харкові називали «нахалівками» [25, с. 240]. Ось як описувалися ці самовільні споруди в комунальній пресі: «Вдень самовільники облюбували місце, а з настанням сутінків закипала робота, стукали сокири, миготіли лампи – робота тривала всю ніч, а до ранку на пустирі красувався маленький двоокий будиночок» [18, с. 83]. Іноді робота тривала кілька діб, і вдень на місце самовільних будівель з'являлася міліція і категорично забороняла роботи, тож самовільники її припиняли вдень, а вночі знову відновлювалася жвава робота. Жодні вмовляння і попередження не діяли. Закінчувалася справа тим, що в районах нахалівської забудови з'являлася пожежна команда, яка, не дивлячись на прохання та погрози, приступала до зносу халупок» [18, с. 84]. Влада боролася із «нахалівками», але мляво, розуміючи, що, зносячи, самочинно збудоване убоге приватне житло, вона буде змушена брати на себе турботу про безхатченків. Але були випадки, коли житло такого типу в Харкові використовувалося для збагачення.

«Міськрадо, рятуй!» – під таким заголовком у харківській пресі була описана схема житлового шахрайства. Реалізовувалася вона так: передусім домовласник-забудовник отримував на вигідному місці ділянку землі, потім зводив фундамент, а то й просто на землі виганяв дерев'яні стінки й обмазував їх глиною, і все, а далі шукав квартирантів, які були переконані, що допомагають забудовникові добудуватися, а собі розв'язати квартирне питання. Такі квартиранти давали забудовникові в рахунок майбутньої квартплати від 500 – до 1000 крб. із розрахунку по 50–70 крб. на місяць, щоб той доробив будинок за ці кошти: вставив вікна, двері тощо. Зведені у такий спосіб будинки були звичайнісінькими селянськими глиняними хатами, з тією різницею, що у них була дерев'яна долівка і криті вони були залізом, а не соломкою.

Найнявши за таку платню будівлю, квартирант не міг навіть уявити, що за півроку забудовник почне його по-різному виживати, а якщо не вдасться – звернеться до суду та використає надане йому законом право на виселення квартирантів. Нові квартиранти вже платили 1200–1500 крб., із розрахунку 75–100 крб. на місяць. І такі спекуляції забудовників були постійними [26, с. 42].

Зрозуміло, що цей тип житла не тільки не відповідав уявленням про реорганізацію побуту на соціалістичних засадах, але навіть був перешкодою до здійснення звичайного міського благоустрою.

Починаючи із 1928 р., ухвалено рішення збільшити кредитування індивідуальних забудовників із робітників і службовців, але за дотримання обов'язкової умови – здійснення будівництва на колективних засадах: «... поставити використання кредитів у формах, що сприяють організації як власне будівництва, так і ведення будинкового господарства індивідуальних забудовників на колективних засадах» [27].

Із цього часу індивідуальне будівництво робітників суворо контролювалося не тільки адміністрацією підприємств, через яких здійснювалося фінансування, але й державою в цілому. Нагляд і контроль були покладені на НКВС, якому доручалося упорядкувати індивідуальне житлове будівництво, посилити технічний нагляд за ним і розробити заходи з його нормування в масштабах усієї країни [27].

Індивідуальне житлове будівництво було неоднорідним. У звітних статистичних документах воно диференціювалося на таке, що здійснювалося: а) «трудящими масами»; б) «нетрудовими елементами». Із метою розв'язання житлової кризи, індивідуальне будівництво, здійснюване «нетрудовими елементами», вимушено отримувало з боку влади підтримку і протекціонізм. Але, починаючи з 1928 р., у зв'язку з курсом на індустріалізацію, держава бере під контроль індивідуальне будівництво і вводить такі обмеження: 1) індивідуальні споруди мали знаходитися поза об'єктами індустріалізації, щоб не перешкоджати великомасштабному будівництву; 2) забудовниками могли бути лише робітники, а будівництво могло здійснюватися на колективних засадах, тобто під контролем заводської адміністрації або правління житлового кооперативу.

Таким чином, із листопада 1921 р. в житлове господарство УСРР відповідно до змін у радянському законодавстві повернено приватну ініціативу, особисті кошти і приватна власність у формі денационалізації будівель. При цьому основна мета нової житлової політики спрямовувалася на збереження та відновлення житлового фонду. Наслідком цих заходів стало перекидання тягаря експлуатаційно-ремонтних робіт на мешканців, при цьому фактичне управління житлом залишалося, як і раніше, за державою. Будинки поверталися колишнім власникам за умови виконання у них упродовж року капітального ремонту. Приватні приміщення, що не були

зараховані до комунального житлового фонду, могли здаватися в найм їх власниками без ордерів житлового відділу, але з обов'язковим дотриманням установлених норм користування площею.

Після широко проведеної демуніципалізації будинків радянська влада зіткнулася з тим, що нові домовласники почали подавати позови до судів про виселення мешканців, здебільшого робітників і дрібних службовців. Водночас в Харкові в зв'язку із житловою кризою помешкання користувалися величезним попитом, бо під час НЕП багато заробітчани підшукували собі оселю.

Радянська влада розуміла, що житлову кризу без будівництва нових будинків не вирішити, однак на початку НЕП органи комунального господарства не мали такої можливості. Житлова політика пізніше була спрямована на планомірне скорочення індивідуального житлового будівництва, бо воно зводилося переважно «нетрудовими елементами» і не відповідало концепції колективного проживання.

Починаючи з 1928 р., індивідуальне будівництво робітників Харкова суворо контролювалося не тільки адміністрацією підприємств, через яких здійснювалося фінансування, але й державою в цілому. Нагляд і контроль були покладені на НКВС, якому доручалося упорядкувати індивідуальне житлове будівництво, посилити технічний нагляд за ним і розробити заходи з його нормування в масштабах усієї країни. Означена тема безсумнівно має ряд перспектив для подальших досліджень. Зокрема, досить продуктивним, на нашу думку, міг би стати порівняльний аналіз стану й динаміки розвитку приватного сектора житла у Харкові (роки НЕП) з іншими великими містами України (Київ, Одеса тощо).

Список використаних джерел

1. Об отмене права частной собственности на недвижимость в городах: Декрет Всероссийского Центрального исполнительного комитета советов рабочих, солдатских, крестьянских и казачьих депутатов 1918 г. // Собрание узаконений. Москва, 1918. 31 авг. (№ 62.). Отд. 1. Ст. 674.
2. Шейнис Д. И. Жилищные перспективы // Коммунальное дело. 1924. № 6. С. 15–19.
3. Жилищный закон: Постановление СНК УССР от 1 нояб. 1921 г. // Собрание узаконений. 1921. № 22. Ст. 641.
4. Инструкция о порядке проведения в жизнь «Нового Жилищного закона УССР» // Коммунальное хозяйство на Украине. 1922. № 2. С. 12–17.
5. Об управлении домами: Постановление СНК от 8 авг. 1921 г. // Известия ВЦИК. 1921. 12 авг.
6. Об условиях демунципализации домов: Постановление СНК от 28 дек. 1921 г. // Справочник коммунального работника на 1924 г. / сост.: Б. Б. Веселовский, А. М. Гибшман. Москва, 1924. С. 87.
7. Декрет о предоставлении собственникам немунципализованных строений права возмездного отчуждения недвижимого имущества // Собрание узаконений. 1921. № 60. Ст. 410.
8. О разрешении сделок с домовою недвижимостью: Постановление СНК от 15 окт. 1921 г. // Собрание узаконений. 1921. № 21. Ст. 600.
9. Катаев В. Новая жилищная политика. Москва: Красная новь, 1922. 32 с.
10. Инструкция о порядке отвода и сдачи жилых помещений // Коммунальное дело. 1921. № 1. С. 64–65.
11. О коммунальной жилищной политике: Циркуляр № 335 от 29/X 1922 г. // Коммунальное дело. 1922. № 3. С. 20–22.
12. Доклад о положении жилищного вопроса на Украине. Жилкооперация // Центральный державный архив громадських організацій України. Ф. 1. Оп. 20. Стр. 2054, 45 л.
13. О наблюдении за проведением в жизнь жилищного закона: Циркуляр Губкоммунотделом от 8 апр. 1922 г. № 5.304.036 // Коммунальное хозяйство на Украине. 1922. № 3. С. 13.
14. О продлении срока и повышении норм оценки для денационализации домостроений: Инструкция Наркомвнудел и Наркомюста по применению постановления ВУЦИК и Совнаркома от 16 дек. 1925 г. // Денационализация домостроений. Харьков, 1926. 32 с.
15. Шейнис Д. Новая жилищная политика и извращения НЭПа // Коммунальное дело. 1922. № 2. С. 14–20.
16. Хроника коммунальной жизни. Организация и общие вопросы // Коммунальное дело. 1925. № 9 (33). С. 35–36.
17. Позднеев А. Индивидуальная застройка // Коммунальное дело. 1926. № 21–22. С. 41–51.
18. Жилищное дело и строительство. Частное строительство // Коммунальное дело. 1926. № 21–22. С. 83–85.
19. Жилищное дело. О частновладельческих домостроениях // Коммунальное дело. 1925. № 9 (33). С. 46–47.
20. Козеренко Н. Коммунальное и жилищное хозяйство в Советском Союзе / под ред. Г. С. Михайлова. Москва: Власть Советов, 1931. 86 с.
21. Кейлін М. Г. Вартість та технічний стан націоналізованого фонду будов міста Харкова // Господарство України. 1930. № 3. С. 108–118.
22. Коваленко І. З. Місто Харків: населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь. Вип. III. Харків: Харків. Округове бюро, 1926. 92 с.
23. Чаговець Т. В. Громадський транспорт столичного Харкова (20-х – поч. 30-х рр. XX ст.) // Збірник наук. праць педагогічного ун-ту. Сер.: «Історія та географія». Вип. 36. Харків. 2009. С. 160–163.
24. Кузнецов А. Снабжение Харькова и его окрестностей электрической энергией // Коммунальное хозяйство на Украине. 1922. № 3. С. 71–72.
25. Калініченко В. В. Населення. Життя та побут харків'ян // Історія міста Харкова XX століття. Харків, 2004. С. 235–244.
26. Шатилівський. Миськрадо, рятуй! (Харків) // Житлова кооперація України. 1931. № 6–7. С. 41–43.
27. О политике и практике жилищного строительства в городах и рабочих поселках // Собрание узаконений и распоряжений РСФСР. 1929. № 10, Отд. 1. Ст. 111. С. 130.

References

1. Ob otmene prava chastnoj sobstvennosti na nedvizhimost' v gorodah: Dekret Vserossijskogo Central'nogo ispolnitel'nogo komiteta sovetov rabochih, soldatskih, krest'janskih i kazach'ih deputatov 1918 g. [On the Abolition of the Right of Private Ownership of Real Estate in Cities: Decree of the All-Russian Central Executive Committee of the

Soviets of Workers, Soldiers, Peasants and Cossack Deputies of 1918]. SU. Moscow, 1918, Aug. 31 (No. 62.), Otd. 1, Art. 674. 2. Shejnis D. I. Zhilishhnye perspektivy [Housing Prospects]. Kommunalnoe Delo, 1924, No. 6, pp. 15–19. 3. Zhilishhnyj zakon: Postanovlenie SNK USSR ot 1 nojab. 1921 g. [Housing Law: Decree of the Council of People's Commissars of the USSR dated November 1, 1921], 1921, SU, No. 22, Art. 641. 4. Instrukcija o porjadke provedenija v zhizn' «Novogo Zhilishhnogo zakona USSR» [Instruction on the Procedure for Implementation of the New Housing Law of the USSR]. Kommunal'noe hozjajstvo na Ukraine, 1922, No. 2, pp. 12–17. 5. Ob upravlenii domami: Postanovlenie SNK ot 8 avg. 1921 g. [On the Management of Houses: Decree of the Council of People's Commissars dated August, 8 1921]. Izvestija VCIK. 1921. 12 avg. 6. Ob uslovijah demunicipalizacii domov: Postanovlenie SNK ot 28 dek. 1921 g. [On the Conditions of Demunicipalization of Houses: Decree of the Council of People's Commissars dated December 28, 1921]. Spravochnik kommunal'nogo rabotnika na 1924 g. Comp. by: B.B. Veselovsky, A. M. Gibshman, Moscow, 1924, pp. 87. 7. Dekret o predostavlenii sobstvennikam nemunicipalizirovannyh stroenij prava vozmeznogo otchuzhdenija nedvizhimogo imushhestva. [Decree on the Provision to Owners of Non-Municipal Buildings of the Right to Alienation of Immovable Property for Compensation]. SU, 1921, No. 60, Art. 410. 8. O razreshenii sdelok s domovoj nedvizhimost'ju: Postanovlenie SNK ot 15 okt. 1921 g. [On Authorizations of Transactions with House Property: Resolution of the Council of People's Commissars dated October 15, 1921]. SU, 1921, No. 21, Art. 600. 9. Kataev V. Novaja zhilishhnaja politika. [New Housing Policy], Moscow, Krasnaya Nov, 1922, 32 p. 10. Instrukcija o porjadke otvoda i sdachi zhilyh pomeshhenij. [Instruction on the Procedure for the Withdrawal and Letting of Residential Premises]. Kommunalnoe Delo, 1921, No. 1, pp. 64–65. 11. O kommunal'noj zhilishhnoj politike: Cirkuljar № 335 ot 29/H 1922 g. [On Municipal Housing Policy: Circular No. 335 dated 29/X 1922]. Kommunalnoe Delo, 1922, No. 3, pp. 20–22. 12. Doklad o polozhenii zhilishhnogo voprosa na Ukraine. Zhilkooperacija. [Report on the Housing Situation in Ukraine. Residential Cooperation]. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, F. 1. Op. 20. Documents of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) (1918–1941), File No. 2054, 45 sheets. 13. O nabljudenii za provedeniem v zhizn' zhilishhnogo zakona: Cirkuljar Gubkommunotdelom ot 8 apr. 1922 g. № 5.304.036 [On Monitoring of the Implementation of the Housing Law: Circular of the Provincial Municipal Department dated April 8, 1922, No. 5.304.036]. Community Facilities in Ukraine, 1922, No. 3, pp. 13. 14. O prodlenii sroka i povyshenii norm ocenki dlja denacionalizacii domostroenij: Instrukcija Narkomvudel i Narkomjusta po primeneniju postanovlenija VUCIK i Sovnarkoma ot 16 dek. 1925 g. [On Prolongation of the Term and Raising the Evaluation Norms for the Denationalization of House-Building: Instruction of the People's Commissariat of Internal Affairs and the People's Commissariat of Justice on the Application of the resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars dated December 16, 1925]. Denationalization of House-Building, Kharkiv, 1926, 32 p. 15. Sheinis D. Novaja zhilishhnaja politika i izvrashhenija NJePa [New Housing Policy and Perversions of the New Economic Policy (NEP)]. Kommunalnoe Delo, 1922, No. 2, pp. 14–20. 16. Hronika kommunal'noj zhizni. Organizacija i obshhie voprosy [Chronicle of Municipal Life. Organization and General Issues]. Kommunalnoe Delo, 1925, No. 9(33), pp. 35–36. 17. Pozdneev A. Individual'naja zastrojka [Individual Development]. Kommunalnoe Delo, No. 21–22, pp. 41–51. 18. Zhilishhnoe delo i stroitel'stvo. Chastnoe stroitel'stvo [Housing and Construction. Private Construction]. Kommunalnoe Delo, 1926, No. 21–22, pp. 83–85. 19. Zhilishhnoe delo. O chastnovladel'cheskih domostroenijah. [Housing. On Private-Owned House-Buildings]. Kommunalnoe Delo, 1925, No. 9(33), pp. 46–47. 20. Kozerenko N. Kommunal'noe i zhilishhnoe hozjajstvo v Sovetskom Sojuze. [Community Facilities and Housing in the Soviet Union] / Ed. by H.S. Mikhailov, Vlast Sovetov, Moscow, 86 p. 21. Keilin M. H. Vartist ta tekhnichni stan natsionalizovanoho fondu budov mista Kharkova [The Cost and Technical Condition of the Nationalized Stock of Buildings of Kharkiv]. Hospodarstvo Ukrainy. 1930, No. 3, pp. 108–118. 22. Kovalenko I. Z. Misto Kharkiv: naseleennia, zhytlovi umovy, biudzheth dribnykh volodin. Vyp. III. [Kharkiv: Population, Housing Conditions, Budget of Small Properties, Is. III.]. Kharkiv, District Bureau, Kharkiv, 92 p. 23. Chahovets T. V. Hromadskyi transport stolychnoho Kharkova (20-kh – poch. 30-kh rr. XX st.) [Public Transport of the Capital City of Kharkov (20's – early 30's of the 20th century)]. Collection of Scientific Papers of Pedagogical University. Series: History and Geography, Kharkiv, Is. 36, pp. 160–163. 24. Kuznecov A. Snabzhenie Har'kova i ego okrestnostej jelektricheskoi jenergiej [Electricity Supply of Kharkiv and its Surroundings]. Kommunal'noe hozjajstvo na Ukraine, No. 3, pp. 71–72. 25. Kalinichenko V. V. Naseleennia. Zhyttia ta pobut kharkivian [Population. Life of the Inhabitants of Kharkiv. History of Kharkiv of the 20th century, Kharkiv, pp. 235–244. 26. Shatylyvskiy. Miskrado, riatui! (Kharkiv). [Shatylyvskiy. City Council, Save! (Kharkiv)]. Zhytlova kooperatsiia Ukrainy, 1931, No. 6–7, pp. 41–43. 27. O politike i praktike zhilishhnogo stroitel'stva v gorodah i rabochih poselkakh [On the Policy and Practice of Housing Construction in Cities and Workers' Settlements]. Sobranie zakononij i rasporyazhenij RSFSR, 1929, No. 10, Otd. 1, Art. 111, pp. 130.

Tetyana Chagovets

PRIVATE HOUSING SECTOR IN KHARKIV IN THE PERIOD OF THE NEP (1921–1928)

This publication discusses the conditions for the development of the private sector in Ukraine in the period of the New Economic Policy (NEP) through the example of Kharkiv. The research methodology involves the use of an analytical approach, according to which the assessment of the actual material was carried out in parallel at two levels – in terms of the official structures (the identification of the goals of authorities in relation to the population and actions related to housing arising from the stated purposes) and in terms of the population (a description of the reaction of citizens on a new housing

policy and their measures to ignore or circumvent the housing policy bans set by the regulator). It was clarified that the main purpose of the housing policy of the authorities during the years of the NEP (1921–1928) was to preserve and restore the housing stock. At the same time, the state clearly set the goal of consolidating capital and efforts of citizens to restore the housing stock. It was established that the construction of private housing contradicted the concept of the Bolsheviks on the socialization of life. A discrepancy was found between the relatively soft policy of the official government to encourage individual construction and measures for the systematic reduction of such construction, which was carried out mainly by «nonlabor elements» and did not correspond to the communist concept of collective residence. Since 1928, individual construction of the population of Kharkiv was severely controlled not only administration of the enterprises through which financing, but also the state in general was carried out. Supervision and control provided ordering of individual housing construction, strengthening of technical supervision of it and development of actions for its rationing in scales of the whole country.

Key words: NEP, new housing policy, de municipalization, private housing, unauthorised construction.

УДК 94:614.842.83.054 (477) «1932–1934»

Михайло Харламов

ДЕСЯТИДЕННІ ПОЖЕЖНІ СЕМІНАРИ ДЛЯ БРИГАДИРІВ КОЛГОСПНИХ ПОЖЕЖНИХ КОМАНД УСРР (1932–1934 РР.)

Метою дослідження є розгляд основних аспектів роботи однодекадних пожежних освітніх семінарів для начальників сільських пожежних команд на території УСРР у 1932–1934 рр. У науковому дослідженні характеризуються загальні питання організації пожежно-технічних семінарів для сільських керівників пожежної охорони. Також розглядаються малодосліджені питання змісту освітніх програм семінарів із підвищення кваліфікації пожежних працівників колгоспів України. У статті використовувалися проблемно-хронологічний та історико-системний методи дослідження, що дозволили об'єктивно підійти до аналізу окреслених наукових питань. Ця наукова стаття базується на архівних джерелах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України.

Ключові слова: пожежні семінари, підвищення кваліфікації, навчальна програма, пожежні дисципліни, пожежні команди.

Дослідження історії пожежної освіти у 1930-х рр. в Україні майже не розглядалася українськими науковцями. Окремі питання цього напрямку вивчали А. Томіленко [1], Л. Богун [3], П. Ключ, В. Палюх, В. Пустомельник [4], М. Харламов [5], однак проблеми організації десятиденних освітніх курсів для пожежних не вивчалися. При цьому, слід зауважити, що розгляд окремих аспектів вогнеборчої справи в Україні у 1930-х рр. є присутнім в українській та радянській історіографії. Вказана наукова проблематика, на наш погляд, безумовно, має науково актуальний характер, оскільки жодних наукових досліджень із зазначеної тематики не існує.

Метою статті є аналіз характерних особливостей створення та діяльності десятиденних пожежних семінарів для керівників колгоспних пожежних команд УСРР у 1932–1934 рр.

На початку 1932 р., відчуваючи кадровий «пожежний» голод у сфері сільського господарства, Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр) запропонувала українським колгоспним спілкам організувати та провести на місцях десятиденні пожежні семінари для бригадирів сільських пожежних команд. Їх планувалося провести декілька, у різних, пристосованих у пожежному аспекті, колгоспах українських округ, щоб охопити якомога більше сільської території кваліфікованими пожежними кадрами. Викладачами мали стати районні пожежні інспектори, яких на час проведення семінарів звільняли від виконання основних обов'язків. Їм не платили зарплатню за викладання, а залишали ставку районного інспектора. За відсутності пожежного районного інспектора або через його недосвідченість, учителями на семінарах могли бути інші досвідчені та авторитетні пожежні працівники районів. Витрати на проведення семінарів покладалися на колгоспи, які відряджали осіб для навчання, а у райвиконкомах був працівник, який відповідав за організацію і проведення пожежних міні-курсів [2, арк. 7].

Пожежні семінари мали на меті: ознайомити бригадирів колгоспних пожежних бригад з основними аспектами пожежної справи, з метою кращої організації та керівництва колгоспними командами вогнеборців. На пожежні семінари запрошувалися старшини або заступники старшин

колгоспних пожежних бригад, або начальники загонів, або рядові пожежні, що за своїми здібностями могли бути призначені на згадані посади. Пожежні мали бути старше 18 років, знати 4 арифметичні дії з цілими числами, вміти читати, висловлювати усно і письмово свої думки. Навчання тривало 9 робочих днів, з одним вихідним, уроки йшли 7 год. вдень, ввечері дві години давалося на самопідготовку. Усього семінаристи працювали 63 навчальні години, з них 20 годин були практичними. Вони вивчали виключно «пожежні» дисципліни [2, арк. 1].

Майбутні начальники колгоспних пожежних команд вивчали пожежну профілактику (10 год.), а саме: несправності приборів опалення, освітлення, їх різновиди, правила використання; правила безпечного запалення вогню; особливості підпалів та боротьбу з ними; види сільськогосподарської техніки та двигунів; протипожежні заходи на території молочення хлібу; правила зберігання та розливу горючих рідин; протипожежні заходи, у приміщеннях, де демонструвалися кінофільми; протипожежні заходи у столових, хлібопекарнях, майстернях, машинних відділах, млинах, олійницях, зерносовищах; боротьбу з пожежами від сажі [2, арк. 1].

Десять годин відводилося на вивчення тактики ліквідації пожеж. Учні мали знати – «Загальні правила гасіння пожеж, ступінь небезпеки та розповсюдження пожежі, загальне керівництво на пожежі, розстановку пожежних сил, взаємовідносини та управління гасінням пожежі при одночасному прибутті декількох команд або професійної та добровільної пожежної дружини, локалізацію пожежі, несення варту на пожежищі після локалізації пожежі, повалення димарів, особливості гасіння пожеж у селищах, хатах, школах, аптеках, дитячих яслах, кінотеатрах, льохах з горючою рідиною, пожежогасіння соломи, посівних площ, сажі у димарях, простінків, стін та стель тощо» [2, арк. 8]. Розділ пожежної механіки аналізувався наступним чином: учасники десятиденного семінару розбиралися із ручними пожежними насосами (різними типами, будовою, доглядом за ними, ремонтом, призначенням частин насосу тощо); гідропультами, принципами їх будови, особливостями роботи з ними; механічними насосами (мотопомпами, коловоротними та відцентрованими насосами); пожежними шлангами та їх складовими, з доглядом та ремонтом за ними; вогнегасниками, їх різновидами та принципами роботи; протипожежним рятувальним, протидимовим, тягловим приладдям; гайками, брендспойтами, мундштуками; пожежними ходами та їх призначенням (автомобільним, трубним, трубно-бочковим, багровим, бочковим) [2, арк. 2]. На жаль, для пожежної механіки виділяли усього 8 год.

Вивчали також водопостачання та будівельну справу «...пожежне водопостачання, водогони, джерела сільського водопостачання, їх використання; специфіку будування запасних водоймищ та водозбірних споруд, будування під'їздів до річок, ставків та колодязів, особливості використання води як засобу пожежогасіння; будування стаєнь, кошар, корівників, свинарників, кузень, зерносовищ, майстерень, прибори опалення та правила їх використання» [2, арк. 3].

Отримані теоретичні знання пожежні використовували на практичних заняттях. Відпрацьовували дії вартового під час несення служби під час сполоху, несли варту службу, робили виїзди на пожежі та розбирали типові ситуації, виконували обов'язки різних категорій пожежних на пожежі згідно з інструкцією, гасили штучні пожежі, ув'язували та пригвинчували пожежні гайки, прокладали шланги ремонтували їх, відпрацьовували вправи у протидимових та інших апаратах, розбирали, збирали та заряджали вогнегасники, розбирали, збирали та ремонтували пожежні насоси [2, арк. 2]. При цьому пожежні мали знати і деякі теоретичні дані: «Типи пожежних організацій, положення та інструкції про організацію пожежної охорони колгоспах, нормальний статут для пожежних дружин в радгоспах, колгоспах та МТС УСРР, організацію колгоспних пожежних бригад» [2, арк. 3]. Але все ж таки часу на вивчення предметів не вистачало.

З українських округ рапортували як про відкриття та успішне проведення семінарів: з Волині [2, арк. 12], Сумщини [2, арк. 18], Кіровоградщини [2, арк. 23, 110], Черкащини [2, арк. 24], Київщини [2, арк. 25], Чернігівщини [2, арк. 47], Херсонщини [2, арк. 74], Донеччини [2, арк. 75], Полтавщини [2, арк. 94, 109], Луганщини [2, арк. 107], Миколаївщини [2, арк. 119, 124].

Однак були і проблеми із відкриттям однодекадних міні-курсів у деяких регіонах України. Зокрема, із Роздільнянського [2, арк. 87] та Цебриківського районів [2, арк. 90] Одеської округи, Ляховецького району Шепетівської округи [2, арк. 89], Великоолександрівського району Херсонської округи [2, арк. 91], Печенізького району Харківської округи [2, арк. 92], Василівського району Запорізької округи [2, арк. 93], Оболонського району Київської округи [2, арк. 94], Канівського району Черкаської округи [2, арк. 116] надходили листи до Укрколгоспцентру про неможливість проведення пожежних семінарів через відсутність кваліфікованих викладачів, коштів та часу. Представники згаданих районів просили допомоги ув центру для проведення необхідного заходу.

Проведення занять на курсі-семінарі було своєрідним, викладачі могли вести різні предмети, що відображалось на якості знань, часу для їх закріплення бракувало, контролю за знаннями не проводилося. Однак за умов «кадрового голоду», і такі семінари були корисними для поліпшення протипожежної охорони села. Слід сказати, що робота курсів була організовано дещо хаотично, на

місцях організатори могли вносити власні корективи в освітній та робочий процес. Зокрема, своєрідною була робота пожежного семінару Хорольської районної колгоспної спілки Полтавської округи, який охопив 63 особи пожежних. Його робота відрізнялася від роботи семінару на Глухівщині. Робочий день розпочинався у 6.00 год. і тривав до 8.30 год. потрібно було поспішати та вмитися, з 8.30 год. – до 9.00 год. були ранкові настанови та перевірка особового складу, з 10.00 год. – до 16.00 год. були заняття. З 16.00 год. – масова робота у клубі Хорольської пожежної команди за участю пожежних. З 18.00 год. – до 21.00 год. учні повторювали отримані знання та читали такі книги: Требезов Н. П. «Пожежна тактика», Казанський С. Л. «Охорона зерносховищ від пожеж», Корольов А. Е. «Пожежна охорона промислових підприємств» [2, арк. 105].

Заняття проходили також за оригінальною методикою. Кожен день присвячувався окремій проблемі, без розподілу навчальних годин. У перший день упродовж 7 год. усі вивчали статут пожежних дружин 1931 р. та брошуру «Противопожежна охорона колгоспів та МТС»; на другий та третій день продовжували вивчати літературу, аналізували приладдя пожежної машини «Червоний факел»; четвертий день – присвячувався вивченню вогнегасника «Богатир № 3», його складових частин, застосування та зарядці вогнегасника; п'ятий день – вивчення пожежних бочок та тяглогового пожежного реманенту, зберіганню та розташуванню пожежного майна; шостий день – вихідний. На сьомий день семінаристи вивчали організацію пожежних бригад, розрахунки їх на загоны трубників, сокирників, охоронців та водопостачальників, аналізували обов'язки пожежних у загонах, отримували інформацію про стихійні лиха, вибухи та особливості несення варті. Останні два дні семінару майбутні бригадири пожежних колгоспних бригад виїжджали на навчальні пожежі із Хорольською пожежною командою, відпрацьовували практичні навички, збирали, розбирали та чистили пожежне приладдя [2, арк. 106].

Предмети могли змінюватися та доповнюватися на семінарах, як, наприклад, це було у Новобузькому районі Миколаївської округи. Вони виключно проводили лекції із предметів, не проводячи практичних занять. Так їм викладалася «... пожежні механіка, тактика, профілактика, практика, водопостачання, вогнетривке будівництво – 22 години (викладач Ковальчук), математика, діловодство і рахівництво – 21 година (викладач Гончаренко), організація праці в колгоспах – 2 години (викладач Гарбман), машинознавство – 4 години (викладач Рядченко), Іпозітологія (кінські хвороби) – 4 години (викладач Гнідий), суспільствознавство – 7 годин (викладач Бутенко), хімічна оборона – 2 години (викладач Каверин), праця пожежних команд в умовах ПВО – 4 години (викладач Нікулін), електротехніка – 2 години (викладач Куделін)» [2, арк. 125]. Не зрозумілим було рішення надати мінімальну кількість годин електротехніці, машинознавству, при цьому виділити на опрацювання математики та діловодство 21 год.

Таким чином, організація пожежних десятиденних семінарах була строкатою, своєрідною, подекуди хаотичною, однак, слід відмітити її масовість. Короткотермінові пожежні семінари у 1930-х рр. мали достатньо проблем у своєму розвитку, однак вони сприяли швидкому підвищенню кваліфікації сільських пожежних працівників, що позитивно впливало на зменшення динаміки кількості пожеж.

Список використаних джерел

1. Томіленко А. Г. Підготовка кадрів у галузі пожежної безпеки в Україні у 20–30-х роках ХХ століття // Гуманітарний вісник Черкаського державний технологічний університет. 2016. Вип. 25 (9). С. 75–83.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 559. Оп. 1. Спр. 2369. 138 арк.
3. Богун Л. В. Вищі навчальні заклади ДСНС України: історія створення, особливості розвитку та етапи становлення: дис. канд. іст. наук. Черкаси, 2016. 254 с.
4. Клюс П. П., Палюх В. Г., Пустомельник В. П. Кузница огнеборцев: Очерк истории Харьковского института противопожарной безопасности. К 70-летию со дня основания. Харьков: Фолио, 1998. 272 с.
5. Харламов М. Борьба с пожарами на территории Харьковщины у першій половині 1930-х років // The scientific heritage. 2018. № 26. Том 3. С. 7–12.

References

1. Tomilenko A.H. Pidhotovka kadriv u haluzi pozhezhnoi bezpeky v Ukraini u 20–30-kh rokakh XX stolittia. [Training of personnel in the field of fire safety in Ukraine in the 20–30th years of the XX century]. Humanitarnyi visnyk ChDTU, 2016. Vyp. 25 (9), s. 75–83.
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. F. 559. Op. 1. Spr. 2369. 138 ark.
3. Bohun L.V. Vyshchi navchalni zaklady DSNS Ukrainy: istoriia stvorennia, osoblyvosti rozvytku ta etapy stanovlennia [Higher educational establishments of the DNS of Ukraine: history of creation, peculiarities of development and stages of formation]: Dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. Istorii Ukrainy, 2016. 254 s.
4. Klyus P.P., Palyukh V. G., Pustomel'nik V.P. Kuznitsa ogneboritsev: Ocherk istorii Khar'kovskogo instituta protivopozharnoy bezopasnosti. K 70-letiyu so dnya osnovaniya [Forge firefighters: Essay on the history of the Kharkov Institute of Fire Safety. To the 70th anniversary of its foundation]. Khar'kov: Folio, 1998. 272 s.
5. Kharlamov M. Borotba z pozhezhamy na terytorii Kharkivshchyny u pershii polovyni 1930-kh rokiv [Fighting the fires on the territory of the Kharkiv region in the first half of the 1930's]. The scientific heritage. Tom 3. № 26. 2018. S. 7–12.

Mykhailo Kharlamov

THE WORK OF TEN-DAY FIRE SEMINARS FOR BRIGADIERS OF COLLECTIVE-FARM FIRE TEAMS OF UKRAINE IN 1932–1934.

The purpose of the study is to consider the main aspects of the work of one-decade fire educational seminars for the heads of rural fire brigades on the territory of the Ukrainian SSR in 1932–1934. The scientific research describes the general issues of the creation and operation of fire and technical seminars for rural firefighters of the Ukrainian republic. Also reviewed are low-researched issues of the content of educational programs of training seminars for firefighters of Ukrainian collective farms. In the beginning of 1932, having felt the humanitarian «fire» hunger in the field of agriculture, the All-Ukrainian Union of Agricultural Collectives (Ukrkholgosptsentr) offered Ukrainian collective farm unions to organize and conduct on the ground ten-day fire workshops for the brigades of village fire brigades. They were planned to hold a few, in different, firefighting, kolkhozes of the Ukrainian districts, in order to cover as many rural areas as possible by qualified firefighters. The district fire inspectors, who at the time of the seminars were dismissed from performing their main duties, were to become teachers. They were not paid salaries for teaching, but left the rate of the district inspector. In the absence of a fire district inspector or because of his inexperience, other experienced and authoritative district fire brigades could have been present at the seminars by teachers. The cost of conducting seminars was relied on collective farms that sent people to study, and in the district executive committees there was a man who was responsible for the organization and conduct of fire mini-courses.

The article used the problem-chronological and historical-systematic methods of research, which allowed to objectively approach the analysis of the identified scientific issues. This scientific article is based on archival sources of the Central State Archives of Supreme Authorities and Governments.

Key words: fire brigade, fire seminars, advanced training, training program, fire fighting disciplines, fire brigades.

УДК 94 (477) «1941/1944»

Михайло Куницький

**ПІЛЬГОВИЙ РЕЖИМ ОПОДАТКУВАННЯ
В РАЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.)**

Використавши широке коло архівних документів та проаналізувавши спеціальну історичну літературу, автор публікації з'ясовує систему податкових пільг, які встановлювалися при організації збору податкових платежів у Райхскомісаріаті «Україна» – найбільшому за розмірами й чисельністю населення німецькому окупаційному адміністративно-територіальному утворенні. При цьому здійснюється реконструкція тих пільг, які надавалися місцевому населенню при зборі податкових платежів, які здійснювалися окупаційною адміністрацією Райхскомісаріаті «Україна» у сфері налагодження системи податкового тиску, спрямованого на українське суспільство.

Автор публікації встановив, що німецькою окупаційною адміністрацією розроблено систему пільг в податковій структурі, яка діяла в межах Райхскомісаріаті «Україна». Ця система передбачала надання певних пільг та інших матеріальних преференцій в оподаткуванні місцевого соціуму. Звісно, що пільговий податковий режим встановлювався лише для окремих категорій платників. Він визначався такими параметрами, як: вік, стан здоров'я, національність платників податків, службове становище працівника. Пільги в оподаткуванні стосувалися й підприємств, підпорядкованих місцевим урядам. Але при цьому, податкові зобов'язання не скасовувалися, а перекладалися на територіальну громаду в цілому, фактично вводячи цим самим колективну відповідальність за сплату податків і зборів.

Ключові слова: податки, збори, нормативно-правові акти, окупаційна адміністрація, окупаційна політика.

Гітлерівська окупація перетворила українське суспільство на суб'єкт тотальної економічної експлуатації, а податкова політика в Райхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ) спрямовувалася на реалізацію стратегічного завдання створення «життєвого простору» для німецького народу. Інші цілі окупаційну адміністрацію РКУ не цікавили. Тому актуальність теми дослідження, на наш погляд, не може викликати заперечень.

Заявлена проблема в історичній науці вивчена лише частково. У комплексному та системному вимірах вона так і не знайшла свого відображення в історіографії. Відомі лише окремі публікації

О. Перехреста [1], Н. Глушенюк [2], О. Гончаренка [3–4], В. Орлика та Л. Маренець [5], О. Потильчака [6–10], які мають інший предмет дослідження, а тому ця проблема в них практично не вирішена.

Система податкових платежів, яка функціонувала в РКУ, передбачала надання певних пільг в оподаткуванні місцевого населення. Практика застосування їх надання засвідчує, що влада не скасовувала податкового обов'язку, а лише звільняла від сплати податку чи його частин. Це звільнення проявлялося у двох варіантах: повному – коли платник цілком звільнявся від сплати, і частковому – коли платник податку сплачував лише його частину; або ж йому надавалося відтермінування сплати податку. При цьому, пільговий податковий режим встановлювався лише для окремих категорій платників. Здебільшого, пільги надавалися непрацездатним членам суспільства або особам, які мали певні «заслуги» перед окупаційною владою, етнічним німцям.

Правове регулювання надання податкових пільг здійснювалося на двох рівнях: принципові виключення для визначених категорій платників вводилися податковими законами, а визначення конкретних суб'єктів, які могли отримати пільги закріплювалося у підзаконних актах. При цьому, групи наданих пільг мали як стабільні, так і короткотермінові, тимчасові параметри.

До форм податкових пільг, які надавалися окупаційною владою, слід віднести: неоподаткований мінімум об'єкта податку (наприклад, оподаткуванню не підлягала заробітна плата нижча ніж 150 карбованців (далі – крб.), звільнення від сплати податку окремих осіб чи категорій працівників, перенесення термінів сплати. Звісно, що при цьому окупаційною владою враховувалися вікові параметри, рівень працездатності осіб, їх матеріальний стан. Водночас, німецьке керівництво визначало загальний рівень грошових надходжень від сплати певних видів податків, а місцева влада могла на власний розсуд надавати, чи навпаки – відмовляти особам у наданні податкових пільг. Тому, різнобій у підходах до цього питання спостерігається в усіх генеральних округах РКУ. В будь-якому випадку увесь розмір податків та зборів мав бути виконаний.

До однієї із основних податкових пільг стало звільнення від оподаткування працівників, які одержували низьку заробітну плату. Так, у Полтаві в січні 1942 р. особи, із заробітною платою менше ніж 150 крб. звільнялися від сплати прибуткового податку. Не підлягали оподаткуванню: заробітні плати, отримані як одноразові премії і винагороди «за особливі успіхи і заслуги»; кошти, виплачені за службові відрядження; допомога при тимчасовій непрацездатності, при звільненні; кошти виплачені робітникам і службовцям за амортизацію належних їм інструментів. Для осіб, які мали 4-х і більше утриманців розмір прибуткового податку зменшувався на 30 % [11].

Із лютого 1942 р. неоподаткований розмір заробітної плати збільшувався до 200 крб. Те ж саме стосувалося й порядку нарахування прибуткового податку [12].

На Кіровоградщині, яка входила до складу генеральної округи «Миколаїв», встановлювалося правило, у відповідності з яким, оподаткуванню підлягало усе населення віком від 16 – до 65 років, яке мало «будь-які прибутки». Від сплати податків звільнялися тільки німці, діти до 16 років, особи старші 65 років, інваліди та «явні каліки».

Розмір податку для кожного господарства встановлював староста сільської управи, в залежності від складу та матеріального стану кожної окремої сім'ї, виходячи із доведеної суми податку для сільської управи. «Дозволяю старостам сільських управ диференціювати податок по декількох ступенях, в залежності від матеріального стану сім'ї з кожного члена сім'ї, який підлягає оподаткуванню», – зазначалося в наказі керівника одного із районів Кіровоградщини у вересні 1943 р. [13, арк. 168]. Таким чином, місцева влада мала право надати певні преференції визначеним нею особам, а на інших, фактично на власний розсуд, навпаки – накласти підвищені податкові зобов'язання.

У гебітскомісаріаті «Коростишів» генеральної округи «Житомир» суб'єктами оподаткування визнавалися особи віком від 15 років. Верхня вікова межа платників податків при цьому не зазначалася. Виняток зроблено лише для повністю непрацездатних осіб, які визнавалися інвалідами. Заяви про звільнення від податків вони подавали до районних управ [14, арк. 19]. Аналогічно і в Полтаві усі пільговики мали подавати заяву до міської управи, яка й приймала відповідне рішення. Встановлювався двотижневий термін подачі заяви, після отримання відповідного платіжного повідомлення. До пільгових категорій населення (податку на будівлі), окрім інвалідів та престарілих осіб відносилися власники зруйнованих житлових, промислових та господарських будівель, які не використовувалися за призначенням. Податкові пільги встановлювалися і для родин, які з різних причин та життєвих обставин у 1941 р. втратили годувальників [15]. Непрацездатні особи (каліки чи важкохворі) також могли звільнитися від сплати окремих податків. Так, згідно із ухвалою Вінницької обласної управи від 30 вересня 1941 р. ці особи звільнялися від сплати так званого «національного одноразового податку». Ще однією пільговою категорією стали «батьки, вдови та дружини українців страчені або заслани більшовиками з

політичних причин». Цим же рішенням обласної управи від сплати поземельного податку звільнялися індивідуальні господарства, які користувалися земельною площею меншою від 0,15 га. До пільгових категорій населення, які звільнялися від сплати цього виду податку належали особи, непрацездатні за віком або інвалідністю, якщо в їх сім'ї були відсутні працездатні родичі [16, арк. 1].

Отже, працівники органів місцевого управління мали право на власний розсуд визначати пільгові категорії населення. Щоправда, від цього страждали інші члени суспільства, адже обсяг податкових платежів та натуральних поставок не зменшувався, а перекладався на всю територіальну громаду. Право отримувати пільги в оподаткуванні поширювалося і на підприємства, які перебували у підпорядкуванні органів місцевого управління. Так, згідно із розпорядженням Полтавської міської управи від 1 серпня 1942 р. від сплати податків та орендної плати звільнялися крамниці, комісійні магазини, дитячі садки, їдальні, які підпорядковувалися відділу соціальної опіки та добродійності [17, арк. 3].

Однією із пільг стало звільнення частини місцевих мешканців від сплати подушного податку та податку на земельні громади. Здебільшого ця норма застосовувалася до осіб, близькі родичі яких виїхали на роботу до Німеччини. Механізм надання пільги стосувався клопотання відповідної сільської управи до органу місцевого управління районного рівня. Але ці пільги встановлювалися виключно за рішенням відповідного гебітскомісаріату. У результаті чого особи звільнялися від сплати сум розміром від 30 – до 50 крб. та 100 крб. Управлінський апарат німецьких установ працював таким чином, що без рішення його керівників місцева влада не могла зняти податкові нарахування навіть із тих осіб, які вже виїхали на роботу до Німеччини і не могли сплатити його із причини своєї фактичної відсутності. У окремих випадках, особи, які вважали, що їм також потрібно надати пільги, зверталися до сільської управи, а її працівники у свою чергу із відповідним клопотанням до районної управи [18, арк. 1, 28, 40].

Остаточне право на звільнення осіб від сплати певних видів податків належало до компетенції районних управ. Так, у відповідності із ухвалою Котелевської районної управи генеральної округи «Київ» від 10 липня 1943 р. звільнялися від сплати «одноразової данини» 69 осіб. Підставами для цього були: перебування одного із членів сім'ї на роботі в Німеччині – 36 осіб, «син в німецькій армії» – 8 осіб, «поліцаї» – 6 осіб, працівники заготівельних організацій – 1 особа, потерпілі від військових дій – 3 особи, хворі та непрацездатні – 8 осіб. Підставою для прийняття рішення зі звільнення від сплати податку для однієї жінки стала смерть дочки. Від сплати податку звільнялося декілька осіб, родичі яких були заарештовані поліцією або знаходилися у таборах. Цілком очевидно, що підставами для звільнення став факт неплатоспроможності цих осіб, а не перебування їх родичів в місцях ув'язнення. Відповідно до наступного списку від сплати податку звільнялися ще 67 осіб на тих же умовах. Ще одним розпорядженням від 20 липня 1943 р. районна управа звільнила від сплати податку 43 особи. Декілька осіб із них перебували у концтаборах [19, арк. 1–4]. Отже, підставами для звільнення від сплати податку були не лише непрацездатність та каліцтво, а й певні «заслуги» перед окупаційною владою, яка й дозволяла надавати їм податкові преференції.

Українці, переселені із інших районів, наприклад, із тих, у яких утворювалися німецькі поселення – звільнялися від сплати податку на будівлі та обов'язкового страхування [20, арк. 24].

Для впорядкування порядку податкових нарахувань, районні управи проводили реєстрацію усіх осіб, які мали статус інвалідів [21, арк. 1]. Тогочасними нормативними приписами передбачався особливий порядок звернень до владних інституцій осіб, які вважали що їм невірно нараховані податки. Ці приписи містяться безпосередньо в нормативних актах, які й передбачали порядок стягнення податків та зборів. Так, у відповідності до ухвали Вінницької обласної управи від 30 вересня 1941 р. про стягнення одноразових податків, особи отримували можливість звернення до органів, які нараховували їм відповідні платежі – фінансових відділів районних та міських управ, а на рішення останніх – до фінансового відділу обласної управи. Для подачі заяви до першої інстанції встановлювався 10-ти денний термін з дня оголошення відповідними управами списків платників, а до другої інстанції – 7-ми денний термін з дня оголошення платникові податків рішення районної чи міської управи [16, арк. 1, 3].

За встановленими військовою адміністрацією правилами, право на звільнення від сплати окремих видів податків надавалося місцевим управам, зокрема, органам, які займалися їх збором. Керівники цих органів мали право надавати можливість відтермінування сплати податків на час до 6-ти місяців та на суму в 1000 крб. Могли вони й звільнити платників податків суму в розмірі 500 крб. В усіх інших випадках потрібно було отримати дозвіл VII відділу фельдкомендатури [22].

Отже, податкова система створена в межах РКУ передбачала надання певних пільг в оподаткуванні місцевого соціуму. Пільговий податковий режим встановлювався лише для окремих категорій платників. Він визначався такими параметрами, як вік, стан здоров'я, національність платників податків, службове становище працівника. Пільги в оподаткуванні стосувалися й

підприємств, підпорядкованих місцевим управам. Але при цьому, податкові зобов'язання не скасовувалися, а перекладалися на територіальну громаду у цілому, фактично запроваджувалася колективна відповідальність за сплату податків і зборів.

Список використаних джерел

1. Перехрест О. Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Український селянин: Збірник наукових праць. Черкаси, 2003. Вип. 7. С. 154–158.
2. Глушенок Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. Миколаїв, 2004. Т. 32. Вип. 19. С. 53–57.
3. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 600 с.
4. Гончаренко О. Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: фінансово-правовий аспект (1941–1944 рр.) // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л. В. К., 2011. С. 426–432.
5. Орлик В., Маренець Л. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні // Архіви України. № 1–3. 2005. С. 233–240.
6. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви. К.: УДПУ ім. М.П.Драгоманова. 1997. 29 с.
7. Потильчак О.В. Новий порядок в окупованій Україні (1941–1944) // Пам'ять століть. 1999. № 1. С. 97–104.
8. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. ... канд. іст. наук. К., 1999. 205 с.
9. Потильчак О. До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941–1944 рр.) // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 125–128.
10. Потильчак О. Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Український селянин. Збірник наукових праць. 2002. Вип. 5. С. 141–143.
11. Голос Полтавщини. 15 січня 1942.
12. Голос Полтавщини. 19 лютого 1942.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 13.
14. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 262.
15. Голос Полтавщини. 9 листопада 1941.
16. Держархів Вінницької обл. Ф.Р-1311. Оп. 1. Спр. 274.
17. Держархів Полтавської обл. Ф.Р-2303. Оп. 1. Спр. 1.
18. Держархів Житомирської обл. Ф.Р-1233. Оп. 1. Спр. 55.
19. Держархів Полтавської обл. Ф.Р-2959. Оп. 1. Спр. 12.
20. Держархів Херсонської обл. Ф.Р-1609. Оп. 1. Спр. 1.
21. Держархів Вінницької обл. Ф.Р-1357. Оп. 1. Спр. 11.
22. Голос Полтавщини. 19 лютого 1942.

References

1. Perekhrest O.H. Systemy opodatkuвання ta oboviazkovykh postavok silskohospodarskoi produktsii yak formy ekonomichnoho pohrabuvannia selianstva Ukrainy za natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Taxation and mandatory supplies of agricultural products as a form of economic robbery of the peasantry of Ukraine for the Nazi occupation (1941–1944)]. Ukrainyski selianyn: Zbirnyk naukovykh prats. Cherkasy, 2003. Vyp. 7. S. 154–158.
2. Hlushenok N. Podatkova polityka nimetskoї vlady na okupovanii terytorii Pivdnia Ukrainy u 1941–1943 rr. [Tax policy of the German authorities in the occupied territory of the South of Ukraine in 1941–1943]. Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. Istorychni nauky. Mykolaiv, 2004. T. 32. Vyp. 19. S. 53–57.
3. Honcharenko O.M. Funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: upravlinsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941–1944 rr.) [Functioning of the occupational administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: administrative and administrative and organizational-legal aspects (1941–1944)]: monohrafiia. K.: NPU imeni M.P.Drahomanova, 2011. 600 s.
4. Honcharenko O. Problemy funktsionuvannia tsyvilnoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: finansovo-pravovyi aspekt (1941–1944 rr.) [Problems of functioning of the civil administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: financial and legal aspect (1941–1944)]. Ukraina u Druhii svitovii viini: dzherela ta interpretatsii (do 65-richchia Velykoi Peremohy). Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii / Vidpovidalnyi redaktor: Lehasova L.V. K., 2011. S. 426–432.
5. Orlyk V., Marenets L. Do pytannia fiskalnoi polityky natsystiv v okupovanii Ukraini [On the Fiscal Policy of Nazis in Occupied Ukraine]. Arkhivy Ukrainy. № 1–3. 2005. S. 233–240.
6. Potylchak O. Ekonomichnyi kolaboratsionizm v Ukraini v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944): prychny i proiavy [Economic Collaboration in Ukraine during the Nazi Occupation (1941–1944): Causes and Manifestations]. K.: UDPU im. M.P.Drahomanova. 1997. 29 s.
7. Potylchak O.V. Novyi poriadok v okupovanii Ukraini (1941–1944) [New Order in Occupied Ukraine (1941–1944)]. Pamiat stolit. 1999. № 1. S. 97–104.
8. Potylchak O.V. Ekspluatatsiia trudovykh resursiv Ukrainy hitlerivskoiu Nimechchynoiu u roky okupatsii [Exploitation of labor resources of Ukraine by Hitler's Germany during the occupation]: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. K., 1999. 205 s.
9. Potylchak O. Do pytannia pro sotsialnu polityku fashystskoi Nimechchyny shchodo selianstva Ukrainy v roky okupatsii (1941–1944 rr.) [On the social policy of fascist Germany regarding the peasantry of Ukraine during the years of occupation (1941–1944)]. Ukrainyski selianyn. 2001. Vyp. 2. S. 125–128.
10. Potylchak O. Trudova ekspluatatsiia ukrainskoho selianstva u roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Labor exploitation of the Ukrainian peasantry during the Nazi occupation (1941–1944)]. Ukrainyski selianyn. Zbirnyk naukovykh prats. 2002. Vyp. 5. S. 141–143.
11. Holos Poltavshchyny. 15 sichnia 1942.
12. Holos Poltavshchyny. 19 liutoho 1942.
13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). F. 4620. Op. 5. Spr. 13.
14. TsDAVO Ukrainy. F. 4620. Op. 3. Spr. 262.
15. Holos Poltavshchyny. 9 lystopada 1941.
16. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F.R-1311. Op. 1. Spr. 274.
17. Derzharkhiv Poltavskoi obl. F.R-2303. Op. 1. Spr. 1.
18. Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl. F.R-1233. Op. 1. Spr. 55.
19. Derzharkhiv Poltavskoi obl. F.R-2959. Op. 1. Spr. 12.

20. Derzharkhiv Khersonskoi obl. F.R-1609. Op. 1. Spr. 1. 21. Derzharkhiv Vinnytskoi obl. F.R-1357. Op. 1. Spr. 11. 22. Holos Poltavshchyny. 19 liutoho 1942.

Mykhaylo Kunytskyy

THE PREFERENTIAL REGIME OF TAXATION OF THE LOCAL SOCIETY IN THE REICHSKOMMISARIAT «UKRAINE» (1941–1944)

Using a wide group of archival documents and analyzing special historical literature, the author of the publication establishes a system of tax incentives that was introduced when creating a system for collecting tax payments in the Reich Commission «Ukraine» – the largest for the size and the number of people occupying an administrative-territorial formation. At the same time, the system of privileges that are provided to the local population in the collection of tax payments conducted by the administration of the RKU in relation to the local society is reconstructed. The author of the publication states that the occupational administration of the CGS has developed a system of means and mechanisms for collecting taxes. It had to ensure the collection of tax payments. This system meant the provision of certain benefits and other material preferences in the taxation of local society. But a preferential tax regime was established only for certain categories of taxpayers. It was set for such parameters as age, health status, nationality of taxpayers, employee status of employees. Benefits in taxation were granted to enterprises that belonged to local governments. But at the same time, tax liabilities were shifted to the local society as a whole. Thus, a collective responsibility for paying taxes and fees was introduced.

Key words: taxes, levies, regulations, occupation administration, occupation policy.

УДК 94 (477.52): 324 «1990»

Богдан Філатов

ВИБОРИ ДО СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ 1990 Р.: НОВИЙ ЕТАП У ВИБОРЧІЙ ПРАКТИЦІ

У статті розглянуто виборчу кампанію 1990 р. до Сумської обласної ради народних депутатів. Проаналізовано зміни у структурі обласної Ради, проаналізовано кількісний та якісний склад депутатського корпусу. Досліджено особливості проведення виборів до Сумської обласної ради на територіальних виборчих округах.

Ключові слова: виборча кампанія, КПУ, група «Вибір», Сумська обласна рада, опозиція, демократизація.

У 1989 р. в СРСР проведено перші альтернативні конкурентні вибори до Верховної Ради СРСР. Вибори сприяли розгортанню демократичного руху, консолідації опозиції в єдину платформу. У березні 1990 р. схожим чином відбулися вибори до Сумської обласної ради народних депутатів. Якщо до цього вибори в області проходили на безальтернативній основі, то цього разу вперше у представників Комуністичної партії України (далі – КПУ) з'явилися цілком реальні конкурент з опозиції. Таким чином, березневі вибори депутатів облради символізували новий період у виборчій практиці.

Виборчу кампанію 1990 р. до Верховної Ради УРСР розглядали в контексті загальнополітичного процесу О. Бойко, О. Гарань, С. Кульчицький, В. Литвин та ін. Основна увага авторів концентрувалася на процесі розгортання виборчих перегонів, програмах політичних опонентів – партійного апарату і національно-демократичних сил, підсумках виборів до Верховної Ради УРСР. Водночас автори майже не розглядали специфіки проведення виборів на регіональному рівні. Специфіка проведення виборів до Сумської обласної ради народних депутатів не стала окремим предметом наукового дослідження, тому дана тема залишається актуальною. Вибори депутатів до Сумської облради проаналізовано у наукових доробках А. Баламута [1].

Джерельну базу статті склали матеріали Державного архіву Сумської області [2–3] та обласної періодичної преси, здебільшого матеріали газети «Ленінська правда», яка видавалася Сумським обкомом КПУ, тому до інформації, що подається в газеті треба відноситися критично.

Мета дослідження – проаналізувати процес виборчої кампанії до Сумської обласної ради народних депутатів 1990 р. та з'ясувати його характерні особливості.

Наприкінці 1988 р. в СРСР прийнятий закон «Про вибори народних депутатів», у відповідності до якого створювалися умови для висунення необмеженої кількості депутатів на одне депутатське крісло. Закон, хоча і не кардинальним чином, але змінив ситуацію під час проведення виборів до Сумської обласної ради. Якщо раніше вибори проходили за схожим сценарієм для СРСР, коли висувався один кандидат від КПРС на безальтернативній основі, що гарантувало отримання

депутатського мандату, то березневі вибори 1990 р., стали першими місцевими виборами, які пройшли на альтернативній основі. Фактично, березневі вибори 1990 р. стали новим етапом у виборчій практиці для СРСР [15, с. 106]. Відповідно до закону УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» на виборах народних депутатів 4 березня 1990 р. до Сумської обласної ради діяло 175 виборчих округів [5]. Головою обласної виборчої комісії призначено К. Чумаченко. Реєстрація кандидатів у народні депутати розпочалася 4 січня 1990 р., а вже 6 січня виборчі комісії завершили приймання протоколів на висунення народних депутатів. 3 лютого 1990 р. закінч завершено реєстрацію кандидатів у народні депутати до Сумської обласної ради [8, с. 1]. Усього на 175 мандатів у народні депутати до Сумської обласної ради претендував 781 кандидат, 8 з них висунуто органами самоорганізації за місцем їх проживання. 642 особи зареєстровано кандидатами у народні депутати обласного рівня [2, арк. 1–3].

Згідно із даними секретаря виконкому обласної ради народних депутатів І. Бакуми, у середньому на виборчому окрузі на один депутатський мандат до Сумської обласної ради – 4 кандидати. Зі 175 виборчих округів лише на 18 зареєстровано по 1 кандидату. В Шостинському виборчому окрузі № 64 зареєстровано 14 кандидатів у депутати, ще по 27 округів від 6 – до 10 кандидатів, на 83 округів від 3 – до 5 кандидатів у депутати, на 46 округів – по 2 кандидати [6, с. 1].

Показово, що на цих виборах суттєво змінився якісний склад претендентів, зокрема, серед кандидатів 84,6 % (543 осіб) раніше не були депутатами. Члени КПРС – 75,2 % (483 осіб), комсомольці – 28, жінки – 77 [7, с. 1]. Відбулися зміни і у соціальному зрізі потенційних кандидатів у депутати. За словами дослідника О. Бойка: «Перебудова значно підвищила роль, статус та активність інтелігенції у громадському житті, а нові юридичні норми функціонування національного парламенту різко підвищили вимоги до професіоналізму народних обранців. За цих обставин відсоток інженерно-технічної інтелігенції, працівників науки, освіти, охорони здоров'я у депутатському корпусі помітно зріс, а от робітників та колгоспників – зменшився». Ця тенденція чітко прослідковується на Сумщині, де лише 20,9 % кандидатів у народні депутати до Сумської обласної ради були робітники та колгоспники [7, с. 1].

Щодо агітаційної роботи з електоратом, то виборцям бракувало інформації про кандидатів. На інформаційних вітринах вивішували лише списки кандидатів у депутати. Не вистачало агітаційної різноманітності. Претенденти на депутатський мандат не дуже охоче займалися агітаційними справами. Так, від кандидатів у депутати, представників КПРС, працювали агітатори на підприємствах [11, с. 1]. Під час березневих виборів активно функціонував неформальний клуб виборців, який кожні вихідні вивішував свої стенди у сквері Т. Шевченка, що знаходиться на центральній вулиці міста. Людей притягувала інформація на листівках, яка подавалася в неофіційній обстановці [6, с. 1]. Аналіз передвиборних програм кандидатів у народні депутати Сумської обласної ради показує, що вони були схожі між собою. Акцент робився на поглибленні перебудовних процесів, покращенні екологічної ситуації, прискоренні темпів будівництва житла, вирішенні соціально-економічних проблем регіону. Протистояння опозиції і представників КПУ на виборчих округах майже не спостерігалось. Лише у Шостці перший секретар Шостинського міського партії С. Кушнірова відкрито виступила проти одного із лідерів Сумської крайової організації Народного Руху України (далі – НРУ) Л. Коваленка [16, с. 2]. Для забезпечення рівних можливостей усіх кандидатів, обласна виборча комісія відкрила рахунок № 142647 в обласній конторі Житлосоцбанку СРСР. Згідно із законом УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР», трудові колективи області надсилали гроші на цей рахунок для проведення передвиборної агітаційно-пропагандистської роботи. Використання у рамках агітації багатотиражних газет, гучномовців, розмножувальної техніки, агітаційних машин, іншої техніки – можливе лише за умови, що інші кандидати певного виборчого округу мають схожі можливості. Окрім того, використання агітаційного комплексу засобів необхідно було погодити із окружною виборчою комісією. Кандидати могли передати техніку виборчій комісії, для використання її для всіх кандидатів виборчого округу. Виборча комісія випускала листівки з біографіями кандидатів [7, с. 1].

Існували окремі випадки порушення кандидатами до Сумської обласної ради умов передвиборної боротьби. Обласна виборча комісія отримала 17 листів та звернень з питань порушень організації та проведення виборів органи місцевої влади Сумської області [2, арк. 2].

У першому турі обрано депутатів на 75 виборчих округах [9, с. 1]. Явка виборців склала 90 % (953004 із числа зареєстрованих виборців). На 88 округів, де зареєстровано від 3-х і більше кандидатів на 18 березня заплановано 2 тур. Ще на 12 виборчих округа, де балотувалося 1–2 кандидати, через відсутність необхідної кількості голосів назначено повторні вибори на 22 квітня 1990 р. На виборчому окрузі № 5, через те, що кандидат зняв свою кандидатуру, вибори визнано недійсними [16, с. 1]. 4,4 % бюлетенів за результатами проведення першого туру виявилися недійсними [12, с. 1]. У першому турі на виборах до Сумської обласної ради обрано лише 4

безпартійних депутатів, усі інші були представниками КПРС [11]. Результати свідчать про те, що опозиційні сили, ще не мали великого авторитету серед населення на Сумщині.

18 березня 1990 р. на 88 виборчих округах відбувся 2 тур виборів депутатів до Сумської обласної ради [13, с. 1]. Явка виборців помітно знизилася і склала лише 77,6 % (441426 виборців). Низька явка пояснювалася незадовільною соціально-економічною ситуацією в Сумській області. Опозиційні до КПРС сили закликали до страйкування виборчого процесу. На виборчому окрузі № 21 явка виборців склала лише 55 % від зареєстрованої кількості виборців. Схожі цифри зафіксовано на виборчих округах № 24 та № 62 – 57,6 % та 61,4 % відповідно [2, арк. 4–5].

Реєстрація кандидатів на повторні вибори проходила до 24 березня. 22 квітня відбулися повторні вибори народних депутатів до облради. Вакантними залишалися 12 депутатських мандатів обласного рівня [4, с. 2]. За підсумками виборів 85,6 % (138 осіб) – обрані депутати вперше. 83,5 % (136 депутатів) – члени КПРС, 1,71 % – входили до ВЛКСМ. До складу обраних депутатів входили 23,3 % працівників АПК, 22,1 % – промисловості і транспорту. 13,5 % – представники освіти, а 9,2 % – працівники медицини. 42,9 % – представники сільського господарства (керівники колгоспів, радгоспів, спеціалісти народного господарства). 87,7 % обраних депутатів мали вищу освіту, 9 кандидатів наук. Серед 175 обраних депутатів, лише 12 жінок. У національному складі серед обранців переважали українці – 139 депутатів, 19 росіян, 1 білорус, вірмен – 1, євреї – 3. За віком – лише 8 депутатів, які не досягли 30 років [2, арк. 1–3].

Аналіз виборчої кампанії 1990 р. до Сумської обласної ради народних депутатів, дозволяє виділити такі характерні риси та особливості виборчого процесу. Висунення кандидатів на більшості виборчих округів відбувалося на альтернативній основі. Порівняно із попередніми виборами збільшилася кількість кандидатів у депутати. Усі претенденти в народні депутати мали приблизно рівні умови в своїй агітаційній діяльності. Завдяки неформальному клубу виборців населення Сумщини мало змогу ознайомитися із політичними програмами кандидатів. Вибори виявили багато нових політичних лідерів, здебільшого представників опозиції. Зокрема, Л. Коваленко, В. Осадчий, В. Казбан.

В умовах демократизації радянського суспільства та поширення гласності, в Сумській обласній раді народних депутатів утворилася опозиційна група «Вибір», що сформувалася із представників різних політичних сил. Група «Вибір» об'єднувала в своєму складі членів НРУ, соціал-демократичної партії України, і в цілому налічувала 42 народних депутати (24 % від загальної кількості народних депутатів) [3, арк. 219]. Депутатську групу «Вибір» очолив О. Самардак. На противагу групі «Вибір» створено депутатську групу «Більшовик». На підставі взаємної згоди депутатами вирішено утворити групу «Суверенітет», з числа прогресивно налаштованих народних депутатів [17, с. 1].

5–6 квітня 1990 р. відкрилася перша сесія оновленої Сумської обласної ради народних депутатів. У сесії брали участь 163 депутати. На сесії обрали керівний апарат. Головою обрано В. Шевченка, з нього проголосувало 103 депутати, проти – 57. Вибори голови облради проходили фактично на безальтернативній основі. Претендентами на посаду були: головний фахівець ВО «Хімпром» В. Борзунов, заступник директора Сумського науково-виробничого об'єднання «Насосенергомаш» та перший секретар Сумської обласної організації КПУ В. Шевченко [1, с. 94]. Заступником став – В. Москаленко. Також створено президію обласної ради. Головою виконкому облради на безальтернативній основі обрано А. Бондаренко. До виконавчого комітету Сумської обласної ради народних депутатів обрано 15 осіб. Заступниками призначені О. Лаврик та А. Петрусенко [10, с. 1].

Керуючись законом «Про обласну Раду народних депутатів Української РСР», Сумська обласна рада народних депутатів вирішила утворити такі постійні комісії: мандатну в складі 5 членів; планово-бюджетну та з питань удосконалення управління економікою області – 5 членів; з промисловості, товарів народного споживання, транспорту та зв'язку – 13 членів; з будівництва, архітектури і промисловості будівельних матеріалів – 11 членів; з АПК та продовольчого забезпечення – 12 членів; з науки, народної освіти й культури – 11 членів; у справах молоді – 8 членів; з охорони здоров'я, праці жінок, материнства і дитинства, фізичної культури та соціального забезпечення – 11 членів; з торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування населення – 8 членів; з економіки та раціонального використання природних ресурсів – 11 членів; з соціальної законності та охорони громадського порядку – 6 членів. Постійні комісії обиралися у складі секретаря, голови комісії, заступника голови комісії і членів комісії. До роботи в постійних комісіях залучено 101 депутата, що складало 70 % депутатського корпусу [14].

Отже, березневі вибори мали не цілком демократичний характер, КПРС продовжувала використовувати адміністративний ресурс у передвиборній кампанії. Хоча вибори і закінчилися в цілому перемогою представників КПРС, але засвідчили перехід на новий рівень у виборчій практиці. Було помітно, що КПРС на Сумщині поступово втрачала свою домінуючу роль у

суспільстві. Особливістю виборів до Сумської облради було те, що висунення кандидатів в депутати відбувалося на альтернативній основі, кандидати в депутати від КПРС на більшості виборчих округів отримали реальну конкуренцію від представників опозиції. На деяких виборчих округах перемогу здобули представники від опозиційних сил. Під час виборчої кампанії в середовищі опозиційних сил виявлено нових політичних лідерів. Представники КПРС, які потрапили до облради, були налаштовані здебільшого прогресивно до змін в суспільстві.

Список використаних джерел

1. Баламут А. М. Сумська обласна рада народних депутатів: від командно-адміністративної системи управління до місцевого самоврядування (1989–1991 рр.) // Сумська старовина. 2012. № 38–39. С. 91–99.
2. Держархів Сумської обл. Ф. Р-2196. Оп. 9б. Спр. 723. Арк. 283. 3. Державний архів Сумської області. Ф. Р-2196. Оп. 9б. Спр. 72. Арк. 258. 4. Завтра повторні вибори // Червоний промінь. 1990. №17. С. 2. 5. Закон УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8305-11> (дата звернення: 01.09.2018).
6. Мироненко В. Вибори // Ленінська правда. 1990. № 19. С. 1. 7. Мироненко В. Вирішальний етап // Ленінська правда. 1990. № 32. С. 1. 8. Мироненко В. Завершено висування кандидатів // Ленінська правда. 1990. № 3. С. 1. 9. Мироненко В. Завтра – повторне голосування // Ленінська правда. 1990. № 55. С. 1. 10. На першій сесії обласної ради // Ленінська правда. 1990. № 68. С. 1. 11. Небожина Г. Ідуть агітатори в сім'ї // Ленінська правда. 1990. № 13. С. 1. 12. Обрано 75 депутатів // Червоний промінь. 1990. № 11. С. 2. 13. Повідомлення обласної виборчої комісії про підсумки виборів депутатів Сумської обласної ради народних депутатів // Ленінська правда. 1990. 8 березня. С. 1. 14. Риси́ч Й., Литовченко Л. Вибори: від формалізму до демократизму (досвід України в 70–90-і роки ХХ ст.) // Вісник Тернопільського державного технічного університету. 1996. № 1. С. 101–111. 15. Розглянуто організаційні питання // Ленінська правда. 1990. № 70. С. 1–2. 16. Сіряченко В. Якій партії довіритись? // Ленінська правда. 1991. № 28. С. 1.

References

1. Balamut A.M. Sumska oblasna rada narodnykh deputativ: vid komandno-administratyvnoi systemy upravlinnia do mistsevoho samovriaduvannia (1989–1991 rr.) [Sumy Regional Council of People's Deputies: From the Command-Administrative System of Management to Local Self-Government (1989–1991)]. Sumska starovyna. 2012. №38–39. S. 91–99.
2. Derzharkhiv Sumskoi obl. F. R-2196. Op. 9b. Spr. 723. Ark. 283. 3. Derzharkhiv Sumskoi obl. F. R-2196. Op. 9b. Spr. 72. Ark. 258. 4. Zavtra povtorni vybory [Tomorrow repeated selections]. Chervoniy promin. 1990. №17. S. 2. 5. Zakon URSR «Pro vybory deputativ mistsevykh Rad narodnykh deputativ Ukrainiskoi RSR» [Law of the USSR «On the election of deputies of local Soviets of People's Deputies of the Ukrainian SSR»]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8305-11>. 6. Myronenko V. Vybory [Selections]. Leninska pravda. 1990. №19. S. 1. 7. Myronenko V. Vyrishalniy etap [The decisive stage]. Leninska pravda. 1990. №32. S. 1. 8. Myronenko V. Zaversheno vysuvannia kandydativ [The nomination of candidates was completed]. Leninska pravda. 1990. №3. S. 1. 9. Myronenko V. Zavtra – povtorne holosuvannia [Tomorrow – repeat voting]. Leninska pravda. 1990. №55. S. 1. 10. Na pershii sesii oblasnoi rady [At the first session of the regional council]. Leninska pravda. 1990. №68. S. 1. 11. Nebozhyna H. Idut ahitatory v simi [Go campaigners in the family]. Leninska pravda. 1990. №13. S. 1. 12. Obrano 75 deputativ [Selected 75 deputies]. Chervoniy promin. 1990. №11. S. 2. 13. Povidomlennia oblasnoi vyborchoi komisii pro pidsumky vyboriv deputativ Sumskoi oblasnoi rady narodnykh deputativ [The report of the oblast election commission on the results of the elections of deputies of the Sumy Regional Council of People's Deputies]. Leninska pravda. 1990. 8 bereznia. S. 1. 14. Rysich Y., Lytovchenko L. Vybory: vid formalizmu do demokratyzmu (dosvid Ukrainy v 70–90-i roky XX st.) [Elections: from formalism to democracy (the experience of Ukraine in the 70-90-ies of the XX century)]. Visnyk TDTU. 1996. №1. S. 101–111. 15. Rozghlianuto orhanizatsiini pytannia [Organizational issues are considered]. Leninska pravda. 1990. №70. S. 1–2. 16. Siriachenko V. Yakii partii dovirytyts? [What party to trust?]. Leninska pravda. 1991. №28. S. 1.

Bohdan Filatov

ELECTIONS TO THE SUMY REGIONAL COUNCIL OF THE PEOPLE'S MEMBERS 1990: A NEW EVOLUTION IN ELECTION PRACTICE

The article examines the course of the 1990 election campaign to the Sumy Regional Council of People's Deputies. The changes in the structure of the regional council are analyzed, the quantitative and qualitative composition of the deputy corps is analyzed. The features of the elections to the Sumy Regional Council in territorial election districts were investigated.

Key words: election campaign, CPU, group «Choice», Sumy regional council, opposition, democratization.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94: [94(470+571):614.885] «1899–1913»

Вадим Ореховський

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто міжнародну діяльність Російського Товариства Червоного Хреста в 1899–1913 рр. Автором охарактеризовано основні форми допомоги, яку надавало Товариство постраждалому населенню інших країн, здійснено оцінку результатів роботи Російського Червоного Хреста у цій галузі.

Ключові слова: Російська імперія, громадські медично-санітарні організації, Російське Товариство Червоного Хреста, допомога пораненим і хворим, благодійність.

XIX ст. посідає особливе місце в історії людства. Важливі зміни, які відбулися у політичній та соціально-економічній сферах життя європейських держав заклали основу того, що сьогодні носить назву «західної цивілізації» та «західних цінностей». Невід'ємною складовою цього поступального руху став стрімкий стрибок у розвитку військового мистецтва і вдосконалення зброї. Різко зросла кількість жертв збройних конфліктів. Це, а також відсталість більшості країн Європи в організації сучасного медично-санітарного господарства, спонукали створити широкомасштабну громадську організацію, яка б допомагала військово-санітарному відомству.

Організації подібного роду почали виникати у Європі в 60-х рр. XIX ст. У 1867 р. таке товариство виникло в Російській імперії. Воно отримало назву Товариства опікування хворими та пораненими воїнами, а пізніше перейменовано на Російське Товариство Червоного Хреста (далі – РТЧХ).

Крім виконання свого головного завдання – допомоги власній армії і мирному населенню, товариство надавало підтримку червонохресним закладам інших країн.

За час свого існування товариство накопичило неоціненний досвід у цій галузі. Останній може стати не тільки предметом для дослідження фахівців-істориків. Він є затребуваним і у сьогоденних реаліях, наповнених цілою низкою політичних, економічних та соціальних проблем. Вирішуючи їх, людство змушене використовувати досвід діяльності попередників і, в тому числі, благодійних організацій минулого. Це надає дослідженню проблеми, обраної автором, як науковій актуальності, так і суто практичного значення.

Серед наукового доробку, присвяченого цій темі, необхідно, передусім, відзначити тринадцяти томне дослідження «Англо-бурська війна 1899–1902 рр. очима російських підданих», присвячене участі російських військових та цивільних осіб (в тому числі і представників РТЧХ) у першому масштабному військовому конфлікті ХХ ст. [1–2]. Відомості щодо діяльності медичного персоналу Червоного Хреста на далекому африканському континенті містить робота А. Постернака «Нариси з історії общин сестер милосердя» [13]. Питань міжнародної діяльності РТЧХ торкалися у своїх публікаціях О. Козловцева [8–9], А. Крилова [10], Т. Малишева [11] та А. Шепелєва [18].

Таким чином, останні роки стали свідченням кількісного зростання робіт, присвячених цій проблематиці. Проте, ще багато питань історії товариства продовжує залишатися поза увагою вчених. Висвітлення їх є одним із важливих завдань історичної науки.

Метою публікації є висвітлення міжнародної діяльності Товариства Червоного Хреста (далі – ТЧХ) впродовж 1899–1913 рр.

На основі положень, вироблених низкою міжнародних конференцій, у разі війни, ТЧХ нейтральних держав зобов'язувався допомагати аналогічним структурам воюючих країн. РТЧХ також дотримувалося цих принципів.

Англо-бурська війна (1899–1902 рр.) стала однією із найбільш значних міжнародних подій на початку ХХ ст. Вона завдала відчутного удару престижу могутньої Британської імперії, що, у свою чергу вплинуло і на міждержавні відносини у Європі.

Бури були нащадками європейських переселенців-протестантів, головним чином голландців, які рятувалися втечею від переслідувань доби Реформації. Колонізовані ними території (Трансваальська та Помаранчева республіки), багаті алмазами та золотом, швидко привернули до себе увагу Великої Британії.

Війна розпочалася у жовтні 1899 р. і спочатку проходила для англійців досить невдало: в ряді битв вони зазнали поразок. Англії прийшлося значно збільшити чисельність свого військового контингенту, який майже удесятеро перевищував чисельність бурських загонів. Після низки військових невдач, бури з середини 1900 р. перейшли до партизанської війни, яка продовжувалася ще два роки. Лише 31 травня 1902 р. у Преторії підписано угоду про перехід незалежних голландських республік під англійське володарювання [17, с.137].

Війна дорого коштувала бурам і англійцям. Бури втратили вбитими 4 тис. і пораненими 20 тис. чоловік. Ще більше – 26 тис. – загинуло у концентраційних таборах. Упродовж війни в англійській армії вбито 5774 осіб (у тому числі 5256 солдатів та 518 офіцерів), поранено – 23 тис. Окрім того, багато військових померли від епідемій [3, с.113–114; 17, с.137].

Війна викликала бурхливу реакцію світової спільноти. Міністр закордонних справ Російської імперії В. Ламздорф у службовій записці зазначав: «Війна з Бурами...здавалося, повинна була залишатись у рамках окремого епізодичного явища англійської колоніальної політики, вироста до розмірів події світового інтересу.

З часу отримання перших же звісток про успіхи зброї Трансваальців, всі симпатії і співчуття громадськості як у Континентальній Європі так і в Америці явно виражалися на користь бурів...» [15, с.159]. Повною мірою це стосувалося і громадської думки Росії. У церквах збирали пожертвування на користь бурів. До Південної Африки надсилали ікони, альбоми, платівки із записами російських віршів та пісень на честь бурів. Вулицям міст давали імена бурських героїв. Так, лише до міської управи Харкова надійшли пропозиції назвати вулиці: Трансваальська, Жуберівська та Крюгерівська (П. Жубер – військовий та політичний діяч, а П.Крюгер – президент Трансвалю) [3, с.120].

Центром організації допомоги бурським республікам став Голландський комітет для надання допомоги пораненим бурам. Він знаходився у Санкт-Петербурзі. Головою комітету був пастор голландської общини Санкт-Петербургу Х. Гіллот. Комітет звернувся до російської громадськості із декількома закликами. У жовтні 1899 р. він закликав до збору коштів на користь поранених бурів, Через місяць, у новому зверненні, проголошувалося, що зібрано 70 тис. карбованців (далі – крб.) і ці пожертви скеровані на організацію санітарного загону (1-го голландського) під назвою: «Російсько-голландський похідний лазарет». У третьому, в грудні, – що загальна сума пожертвувань вже перевищила 100 тис. крб. і госпіталь забезпечений усіма необхідними коштами. Восени 1899 р. лікарі та сестри загону відправилися до Південної Африки: голландські – із Амстердаму, російські – із Санкт-Петербургу [3, с.120].

Цікавим було те, що у сестер загону червоний хрест був нашитий на задній частині головної хустки. Дехто із персоналу знайшов дотепне пояснення такій формі: «... щоб англійці по нас не стріляли, коли ми станемо тікати...». Однак, як зауважувала сестра загону С. Із'єдінова, «... насправді цей хрест, що мотилася на потилиці, досить кумедний зблизька, здалеку, за своїм малим розміром, зовсім губився і при роботі у полі приходилося розраховувати, звичайно, вже не на нього, а на загальний вигляд костюму» [6, с. 4].

У грудні загін прибув до столиці Трансваалю – Преторії. Крім організації польового госпіталю біля станції Моддерспруйт, загін виділив персонал і для санітарного потягу [1, с. 343].

Умови роботи персоналу були надзвичайно важкими. Денна спека у +40⁰ змінювалася нічним холодом у -7⁰. Громіздкі лазарети страждали відсутністю мобільності, а оскільки лінія фронту часто змінювалася, госпіталі опинялися там, де їх допомога були не потрібною. Так сталося у Ньюкастлі, де лазарет спочатку певний час перебував у бездіяльності, а пізніше, коли змінилася дислокація військ, був змушений прийняти таку кількість поранених яка викликала надзвичайне напруження сил персоналу. В іншому місці, після переміщення загону до містечка Попларс, за словами тієї ж С. Із'єдінової «... вибір лікарем фан-Леєрсумом будинку для влаштування перев'язочного пункту був настільки вдалим, що на ньому розірвало першу ж англійську бомбу» [6, с. 1444; 13, с. 144].

Активну участь у наданні медико-санітарної допомоги взяв і РТЧХ. Головне його управління на засіданні обговорило питання про відправлення санітарних загонів до обох воюючих сторін. Однак, під час засідання виявилися деякі розбіжності, про які не забули згадати навіть у супровідних паперах, які відправили російському імператору Миколі II: «... більшість постановила надати допомогу (обом) ворогуючим сторонам у Південній Африці, і деякі члени Головного управління висловили припущення, що Російському Червоному Хресту не слід було би надавати допомогу Великобританії, оскільки під час російсько-турецької війни (1877–1878 рр.) англійський Червоний Хрест не приймав участі у наданні допомоги пораненим та хворим воїнам російської армії» [1, с. 349].

На пропозицію допомоги з боку РТЧХ, Англія відповіла відмовою, заявивши, що сил та засобів Англійського Червоного Хреста вистачить для надання ефективної допомоги англійському збройному контингенту в Африці. Правда, заради справедливості, слід зауважити, що англійці

переоцінили власні можливості і недооцінили масштабів та напруження бойових дій. Так, для армії, чисельність якої досягла згодом 220 тис. осіб передбачено всього лише 5 тис. ліжок, що було явно недостатньо [16, с. 9]. Пізніше це визнала і англійська влада. Гучного розголосу набула заява одного із членів англійського парламенту про незадовільну організацію медичної допомоги військовим британського контингенту. Говорилося про поганий стан госпіталів, нестачу матраців та нош, що збільшувало страждання солдатів та офіцерів. Заступник військового міністру змушений був визнати справедливість цих звинувачень, однак намагався пояснити їх «... неможливістю організувати у військовий час і в настільки віддаленій країні санітарну допомогу, що відповідала би потребам...» [2, с. 221].

На відміну від Англії, уряд Трансваалю із вдячністю погодився прийняти допомогу з боку Росії та інших держав. РТЧХ відправило до Південно-Африканської Республіки санітарний загін із госпіталем на 25 ліжок. Загін РТЧХ складався із головного уповноваженого М. Кускова (він же головний лікар), 5 лікарів, 2 агентів із адміністративної та господарської частини, 4 фельдшерів, 9 сестер милосердя та 12 санітарів [12, с. 36; 14, с. 24]. Крім цього, до Трансваалю відправлено більше 14 тонн різних вантажів (медикаменти, хірургічні інструменти, перев'язочні засоби, намети, продовольство) [2, с. 16].

У листопаді 1899 р. особовий склад загону залишив Санкт-Петербургу і прибув до Трансваалю у січні 1900 р. Тут членів загону урочисто прийняли президент республіки та статс-секретар. Після цього, медична комісія, до підпорядкування якої передано загін РТЧХ, вирішила відправити його на східну ділянку фронту, де передбачено влаштувати два госпіталі: в Ньюкастлі та Фолькхрусті. З цих тилових медичних закладів планувалося відправляти мобільні загоны безпосередньо на передову. У Фолькхрусті у розпорядження загону передано урядовий госпіталь на 23 місця. Останній, згодом, набув значної популярності у місцевого населення: сюди приходило до 30 осіб щодень. Через деякий час кількість ліжок у госпіталі прийшлося збільшити до 50, розташувавши їх у прилеглих будівлях [2, с. 258].

Значно важче було організувати медичну допомогу в Ньюкастлі. Не вистачало приміщень. Головноуповноважений загону М. Кусков пізніше згадував: «Тут і відношення громади було іншим, і отримання різних необхідних речей супроводжувалось значними труднощами; так, засоби перевезення (платформи та мули) були доставлені тільки через два місяці, а до того поранених приходилось носити ношами» [2, с. 258].

У червні 1900 р загін у повному складі переведено до містечка Ватерфал-Бовені, де відкрито лазарет на 20 ліжок. За рахунок медичного персоналу вдалося відправити на лінію передової ще один мобільний загін, а також забезпечити лікарями, сестрами милосердя та фельдшерами санітарний поїзд [1, с. 344]. Діяли також і тимчасові амбулаторії у Чарльстоні, Амерсфорзі та Ермело. Стаціонарно у цих закладах лікувалися майже 1100 осіб, амбулаторну допомогу отримали більше ніж 5700 осіб. Витрати на діяльність загону склали близько 113 тис крб. У липні 1900 р. загін отримав наказ повернутися до Росії й у вересні прибув до Санкт-Петербургу. Все майно загону, що складалося із 7 нампетів, 19 ліжок, 35 ящиків із медикаментами, перев'язочним матеріалом та інструментами, 26 нош були залишені у дар Трансваальському Товариству Червоного Хреста [12, с. 36–37; 14, с. 24].

Допомога РТЧХ Македонії (1903–1905 рр.). Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та Сан-Стефанська мирна угода, за якою Македонія стала частиною незалежної Болгарії, викликала серед македонців небувалий суспільний підйом. Однак рішення Берлінського конгресу залишили Македонію у складі Туреччини. За умовами рішень цього ж конгресу османський уряд зобов'язувався запровадити у Македонії особливий адміністративний устрій. Проте, програма реформ під назвою «Статуту вілайетів Румелії» так і не була затверджена султаном Абдулхамідом. Невирішеність «македонського питання» не могло не викликати перманентного партизанського руху серед місцевого населення [5, с. 92; 7, с. 89–90]. Партизанська боротьба у Македонії вилилася у масове Ілїнденське повстання 1903 р., приводом до якого стала різанина християнського населення вілайетів Салоніки та Бітоля, влаштована турками. Початок повстання призначено на Іллін день – 20 липня [5, с. 94].

Бойові дії тривали до листопада 1903 р. Повстанці звільнили частину території країни із містом Крушево [5, с. 94]. Хоча жодної збройної допомоги повстанці не отримали, тим не менше події 1903 р. викликали відгук в усій Європі. Слов'янське благодійне товариство у Санкт-Петербурзі виділило на допомогу населення Македонії 10 тис. крб. РТЧХ збирало пожертви на потреби македонців. Упродовж 1903–1905 рр. до каси РТЧХ надійшло майже 58 тис. крб., які були розділені серед македонських біженців через посередництво російських консулів у Македонії [5, с. 94; 12, с. 37].

Допомога іноземним товариствам Червоного Хреста під час стихійних лих. У 1909 р. РТЧХ асигнувало з власних коштів 100 тис. лір Італійському Червоному Хресту для надання допомоги

постраждалому від землетрусу населенню Калабрії та Сицилії та 25 тис. франків Французькому Червоному Хресту на потреби жителів Парижу, які стали жертвами повені [12, с. 37].

У 1911 р. РТЧХ перерахувало 10 тис. лір Червоному Хресту Чорногорії для боротьби з епідемією холери, а постраждале від пожежі населення Стамбулу отримало 10 тис. франків [12, с.37–38].

Балканські війни (1912–1913 рр.). На початку ХХ ст. балканський півострів перетворився на один із основних об'єктів боротьби великих держав. Крім Антанти та Центральних держав у змагання за лідерство у цьому регіоні включилися і балканські держави (Сербія, Чорногорія, Болгарія та Греція). Реалізації цих планів сприяло ослаблення Османської імперії. Сигналом якого стала поразка останньої у війні з Італією (1911–1912 рр.), в результаті якої Туреччина втратила свої останні володіння у Північній Африці.

Влітку 1912 р. Чорногорія Болгарія та Сербія почали безпосередню підготовку до війни із Османською імперією, яка і розпочалася у вересні 1912 р. (Перша Балканська війна). Бойові дії проходили на території Албанії, Македонії та Фракії. Туреччина зазнала поразки і втратила усі свої землі на Балканах [7, с. 97].

Однак, поки у Стамбулі панував політичний хаос, союз між балканськими державами припинив своє існування. Причиною стали протиріччя між переможцями через поділ османської спадщини. Болгарія, яка отримала найбільші територіальні приєднання, була готова до війни із колишніми союзниками, незадоволеними таким станом справ. Друга Балканська війна (1912–1913 рр.) завершилася Бухарестським миром, що значно зменшив претензій офіційної Софії. Запанував недовгий спокій.

У цих умовах російська дипломатія, що традиційно опікувалася балканськими країнами та захищала свої геополітичні інтереси у регіоні, була втягнута у цілу низку міжнародних криз. Не бажаючи втручатися у хід бойових дій, російська сторона намагалася дипломатичними методами не допустити переростання локального військового конфлікту у світову війну. Однак, події на Балканах викликали новий спалах співчуття до «братів-слов'ян» серед російської громадськості. Одним із варіантів підтримки стала активізація діяльності громадських благодійних організацій із надання допомоги балканським країнам. Це стосувалося і РТЧХ.

У 18 вересня 1912 р. Головним управлінням РТЧХ скликано мобілізаційна рада. Її голова О. Гучков запропонував обговорити питання про можливість надання допомоги з боку товариства слов'янським державам [4, с. VII]. До речі, з усіх країн, що були учасниками бойових дій, найбільшу допомогу отримала Болгарія. Пояснювалося це не тільки історичними традиціями довгих та тісних взаємовідносин останньої із Росією, але й тим, що людські втрати болгарської армії серед країн-учасниць були чи не найбільшими. Із загальної кількості вбитих та тих, які померли від ран – 142 тис. – частка Болгарії складала майже 45 тис. осіб. Більших втрат зазнала лише Туреччина [17, с.136].

Отже, сюди відправлено 14 медичних та господарських закладів (з них – 1 госпіталь та 7 лазаретів). У них нараховувалося більше 900 ліжок. Крім того, у Болгарії діяли санітарний транспорт у складі 30 спеціально обладнаних підвод для перевезення поранених та хворих і передовий склад для забезпечення медичних закладів необхідними матеріалами. Діяльністю цих установ керували уповноважений, генерал-майор П. Тиртов та його заступник, А. Врангель [4, с. XXVII; 12, с.38].

Головне управління РТЧХ вирішило надати допомогу і Сербії. Тут розгорнули свою діяльність госпіталь на 200 ліжок та 5 лазаретів на 50 ліжок [12, с. 38]. Особливо схвальних відгуків заслуговує діяльність Іверської общини Червоного Хреста, що сформувала госпіталь на 200 ліжок, який при необхідності міг розгорнутися і на 400 ліжок. До складу загону увійшли 5 лікарів, 16 сестер милосердя та 35 санітарів. Поряд із штатними сестрами, допомогу надавали і 5 запасних сестер воєнного часу, які з цією метою екстерном закінчили курси та здали іспити. Після прибуття загону до Белграду він розпочав свою діяльність у місцевих лікарнях. Через декілька днів йому відвели окреме приміщення. Весь необхідний інвентар та обладнання загін привіз із собою. Це дозволило за чотири дні повністю розгорнути госпіталь та розпочати роботу [8, с. 149–150].

Отримали допомогу від РТЧХ й інші учасники бойових дій: до Чорногорії відправлено 2 лазарети по 50 ліжок, до Греції – 2 лазарети по 50 ліжок і до Туреччини – 1 лазарет на 50 ліжок. Після прибуття на місце, усі ці заклади підпорядковано місцевим товариствам Червоного Хреста та Товариству Червоного Півмісяця [12, с. 38].

Спочатку у відправлених загонах нараховувалося 1250 лікарняних ліжок, але із зростанням кількості поранених, їх чисельність перевищила 2 тис. місць. Робота медичних та господарських формувань РТЧХ забезпечувалася персоналом у складі 66 лікарів, 2 фармацевтів, 142 сестер милосердя, 234 санітарів та 18 завідувачів господарством [12, с. 38–39].

Витрати на формування усіх цих структур склали майже 274 тис. крб. Крім того, головним складом РТЧХ відпущено медикаментів, одягу, харчів та іншого медичного майна на суму більше ніж 318 тис. крб. Загалом, на утримання усіх формувань РТЧХ у згаданих державах витрачено більше 1 млн крб. [4, с. LXVIII; 12, с. 38–39].

Таким чином, упродовж 1899–1913 рр. рр. допомога постраждалому населенню інших країн залишалася одним із важливих завдань у діяльності РТЧХ. Участь товариства проявилася у наступних формах: відрядженні спеціальних медико-хірургічних загонів, які складалися із найбільш досвідчених лікарів та медсестер; наданні безпосередньої матеріальної та фінансової допомоги іноземним товариствам Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.

Список використаних джерел

1. Англо-бурская война 1899–1902 годов глазами российских подданных: В 13 т. Т. 8. М.: Издатель И. Б. Белый, 2012. 478 с.
2. Англо-бурская война 1899–1902 годов глазами российских подданных. Т. 9. М.: Издатель И. Б. Белый, 2012. 466 с.
3. Давидсон А., Филатова И. Россия и Южная Африка: три века связей. М.: Изд. дом Гос. Ун-та-Высшей школы экономики, 2010. 331 с.
4. Деятельность Российского Общества Красного Креста на Балканском театре военных действий в 1912–13 гг. Литературно-статистический очерк. С.-Пб., 1914. XC+64 с. С. VII.
5. Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М.: Вече, 2000. 416 с.
6. Изъединова С. В. Несколько месяцев у буров: воспоминания сестры милосердия. СПб: Типография А. С. Суворина, 1903. IV+321 с.+IV.
7. История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / под ред. Э. Исханоглу; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. с турецкого В. Б. Феоновой под. ред. М. С. Мейера. Т. 1: История Османского государства и общества. М.: Вост. лит., 2006. XXXII+602 с.
8. Козловцева Е. Н. Деятельность московских общин сестер милосердия во второй половине XIX – начале XX веков // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия «История. История Русской Православной Церкви». 2004. № 3. С. 137–159.
9. Козловцева Е. Н. Московские общины сестер милосердия в XIX – начале XX веков. М.: Изд-во «Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет», 2010. 208 с.
10. Крылов А. Русские врачи в Абиссинии. URL: http://www.newafrica.ru/digest/06.1002_ethi.html. (дата звернення: 01.08.2018).
11. Малышева Т. А. Возникновение Общества Красного Креста как первый историко-правовой этап в становлении централизованного оказания гуманитарной помощи // Вестник Саратовской государственной академии права. 2011. № 4(80). С.199–202.
12. Очерк возникновения и деятельности Российского Общества Красного Креста. С.-Пб.: Государственная типография, 1913. 63 с.
13. Постернак А. В. Очерки по истории общин сестер милосердия. М.: Изд-во «Свято-Димитриевское училище сестер милосердия», 2001. 304 с.
14. Российское Общество Красного Креста. Исторический обзор деятельности. СПб.: Лештуковская паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1902. 143 с.
15. Россия и Африка. Документы и материалы. XVIII в. – 1960 г.: В. 2.т. / под ред. Р. Р. Вяткиной, А. Б. Давидсона, Г. В. Цыпкина. Т. 1. XVIII в. – 1917 г. М.: ИВИ РАН, 1999. 290 с.
16. Смоляров И. Санитарная служба английской армии в мировую войну 1914–18 гг. М.:Воениздат,1940. 240 с.
17. Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв. (Историко-статистическое исследование). М.: Соцэкгиз, 1960. 565 с.
18. Шепелева А. Ю. Добровольческое движение из поволжских губерний в Сербию в сербо-черногорско-турецкую войну 1876 г. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2011. Т. 13. № 3(2). С. 370–373.

References

1. Anglo-burskaya voina 1899–1902 godov glazami rossiiskikh poddannykh [The Anglo-Boer War of 1899–1902 in the Eyes of Russian Citizens]: V 13 t. T.8. M.: Izdatel' I.B.Belyi, 2012. 478 s.
2. Anglo-burskaya voina 1899–1902 godov glazami rossiiskikh poddannykh [The Anglo-Boer War of 1899–1902 in the Eyes of Russian Citizens], T.9. M.: Izdatel' I.B.Belyi, 2012. 466 s.
3. Davidson A., Filatova I. Rossiya i Yuzhnaya Afrika: tri veka svyazei [Russia and South Africa: Three Centuries of Relationships]. M.: Izd. dom Gos. Un-ta – Vyssei shkoly ekonomiki, 2010. 331 s.
4. Deyatel'nost' Rossiiskogo Obshchestva Krasnogo Kresta na Balkanskom teatre voennykh deistvii v 1912–13 gg. Literaturno-statisticheskii ocherk [Activities of the Russian Red Cross Society in the Balkan theater of military operations in 1912–13. Literary and statistical essay]. SPb., 1914. XC + 64 s. S.VII.
5. Zadokhin A.G., Nizovskii A.Yu. Porokhovoii pogreb Evropy [The powder cellar of Europe]. M.: Veche, 2000. 416 s.
6. Izedinova S.V. Neskol'ko mesyatsev u burov: vospominaniya sestry miloserdiya [Some months at the Boers: memories of the sister of mercy]. SPb: Tipografiya A.S.Suvorina, 1903. IV+321 s. +IV.
7. Istoriya Osmanskogo gosudarstva, obshchestva i tsivilizatsii [The history of the Ottoman state, society and civilization]: V 2 t. / pod red. E.Iskhanoglu; Issled. Tsentr islamskoi istorii, iskusstva i kul'tury (IRCICA); per. s turetskogo V.B.Feonovoi pod. red. M.S.Meiera. T.1: Istoriya Osmanskogo gosudarstva i obshchestva. M.: Vost. lit., 2006. XXXII+602 s.
8. Kozlovitseva E.N. Deyatel'nost' moskovskikh obshchin sester miloserdiya vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vekov [The activities of the Moscow communities of sisters of mercy in the second half of the XIX – early XX centuries]. Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya «Istoriya. Istoriya Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi». 2004. № 3. S.137–159.
9. Kozlovitseva E.N. Moskovskie obshchiny sester miloserdiya v XIX – nachale XX vekov [Moscow communities of sisters of mercy in the nineteenth and early twentieth centuries]. M.: Izd-vo «Pravoslavnyi Svyato-Tikhonovskii gumanitarnyi universitet», 2010. 208 s.
10. Krylov A. Russkie vrachi v Abissinii [Russian doctors in Abyssinia]. URL: http://www.newafrica.ru/digest/06.1002_ethi.html.
11. Malysheva T.A. Vozniknovenie Obshchestva Krasnogo Kresta

как pervyi istoriko-pravovoi etap v stanovlenii tseentralizovannogo okazaniya gumanitarnoi pomoshchi [The emergence of the Red Cross Society as the first historical and legal stage in the development of the centralized provision of humanitarian aid]. Vestnik Saratovskoi gosudarstvennoi akademii prava. 2011. № 4(80). S.199–202. 12. Ocherk vozniknoveniya i deyatel'nosti Rossiiskogo Obshchestva Krasnogo Kresta [Essay on the emergence and activities of the Russian Red Cross Society]. SPb.: Gosudarstvennaya tipografiya, 1913. 63 s. 13. Posternak A.V. Ocherki po istorii obshchin sester miloserdia [Essays on the history of the communities of sisters of mercy]. M.: Izd-vo «Svyato-Dimitrievskoe uchilishche sester miloserdia», 2001. 304 s. 14. Rossiiskoe Obshchestvo Krasnogo Kresta. Istoricheskii obzor deyatel'nosti [Russian Red Cross Society. Historical overview of the activities]. SPb.: Leshtukovskaya parovaya skoropechatnya P.O.Yablonskogo, 1902. 143 s. 15. Rossiya i Afrika. Dokumenty i materialy. XVIII v. – 1960 g. [Russia and Africa. Documents and materials. XVIII century – 1960]: V. 2.t. / pod red. R.R.Vyatkinoi, A.B.Davidsona, G.V.Tsyapkina. T. 1. XVIII v. – 1917 g. M.: IVI RAN, 1999. 290 s. 16. Smolyarov I. Sanitarnaya sluzhba angliiskoi armii v mirovuyu voinu 1914–18 gg. [Sanitary Service of the English Army in World War 1914–18]. M.: Voenizdat, 1940. 240 s. 17. Urlanis B.Ts. Voyny i narodonaselenie Evropy: lyudskie poteri vooruzhennykh sil evropeiskikh stran v voynakh XVII – XX vv. (Istoriko-statisticheskoe issledovanie) [Wars and population of Europe: human losses of the armed forces of European countries in the wars of the XVII–XX centuries. (Historical and statistical study)]. M.: Sotsekgiz, 1960. 565 s. 18. Shepeleva A.Yu. Dobrovol'cheskoe dvizhenie iz povolzhskikh gubernii v Serbiyu v serbo-chernogorsko-turetskuyu voinu 1876 g. [Volunteer movement from the Volga provinces to Serbia in the Serbo-Montenegrin-Turkish war of 1876]. Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk. 2011. T.13. №3(2). S.370–373.

Wadym Orehowskyi

INTERNATIONAL ACTIVITY SOCIETY OF RED CROSS IS IN OF END OF XIX WAS BEGUN BY XX CENTURIES

In the article author investigates the question of international activity of Russian Society of Red Cross in 1899–1913. The author is describing the basic forms of help that Society gave to eleemosynary organizations of other countries, the estimation of job of Russian Red Cross performances is carried out in this industry.

Key words: the Russian empire, public medical organizations, Russian Society of Red Cross, help to by the victim of and patients, charity.

УДК 94(478)

Олександр Шама

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НА ШПАЛЬТАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ «СОЮЗУ ШЛЯХТИ ЗАГРОДОВОЇ»

У статті проаналізований погляд на походження України і українців, пропонований періодичними виданнями «Союзу шляхти загородової» («Związek szlachty zagrodowej»). Очевидно, що це спрощений, навіть схематизований виклад, розрахований на неосвіченого або малоосвіченого жителя галичанського села 1930-х рр., у якому окрема відповідність історичним фактам і хронології сусидить з явними неточностями і вигадками.

Ключові слова: шляхта загорова (ходачкова), Червенська земля, русифікація, українізація, колонізація, ревіндикація.

Складні проблеми суспільно-політичного і економічного життя, що нуртували міжвоєнною Польщею (1918–1939 рр.), її уряди частково намагалися вирішити через діяльність численних громадських, культурно-освітніх і політичних організацій і товариств. З середини 1930-х рр. до них долучився «Союз шляхти загородової» («Związek szlachty zagrodowej»), діяльність якого спрямовувалася на загородову (інакше дрібну, дрібнопомісну, загонову, ходачкову) [12, с. 648] шляхту, що із часів давньої Польщі XIV–XVIII ст. заселяла переважно прикордонні області на сході і південному сході держави, утворюючи особливий суспільний прошарок, землеволодіння і привілеї якого обумовлювалося військовою службою. Оскільки у часи бездержавності (1796–1918 рр.), як сказано в урядовому «Меморандумі в справі шляхти загородової на сході Польщі» (1938 р.), загорова шляхта в силу комплексу причин втратила своє військове і політичне значення, були зведені нанівець і пов'язані із ними соціальні і економічні привілеї, що, з точки зору місця в суспільній ієрархії, зрівняло її з селянством; одночасно тривав процес рутенізації (rutenizacja) або зрушення (zruszczenie) загородової шляхти (провідну роль, у якому відігравали Православна і Греко-Католицька Церква), внаслідок якого вона перестала усвідомлювати свою належність до польської нації. Із зародженням білоруського і українського націоналізму ситуація ще більш ускладнилась [1, с. 9–10]. Нарахувавши понад 1 млн загородових шляхтичів на сході Польщі (слід

зазначити, що переписи населення у Польщі 1921 і 1931 рр. вже давно піддаються критиці) [10, с. 243], уряд в умовах загострення відносин із СРСР стурбувався їх політичною позицією і прийняв програму реполонізації, тобто «відродження польськості» цих нащадків давнього «прикордонного рицарства» [1, с. 16; 6, с. 228], ключова роль у реалізації якої якраз і відводилася «Союзу шляхти загородової» (далі – СШЗ). Серед цілого комплексу завдань, поставлених новій організації [9, с. 825–826; 13, с. 226–229], важливе місце займав особливим чином скомпонований виклад історичних подій від «сивої давнини», покликаний переконати в масі своїй незаможних і малоосвічених селян сходу Польщі, оголошених шляхтичами, у їх споконвічній належності до «польської католицької цивілізації». Той факт, що переважна їх частина була належна до Греко-Католицької Церкви, що перебував на чолі українського національного руху, і вже кілька поколінь спілкувалася українською мовою [5, с. 85; 12, с. 648], потребував тлумачення, тому на сторінках періодичних видань СШЗ історія України викладалася так, щоб у читача не залишилося сумніву в своїй польськості. Розгляд цієї проблематики тим більш цікавий, що усі ці перипетії власне розпочалися з історії: у 1929 р. вийшла праця сенатора (у 1930–1939 рр.) й історика-любителя В. Пульнарівича (1889–1941 рр.) «Біля джерел Стрия, Сану і Дністра (Історія турківського повіту)» [7], що, як стверджував А. Хойновський (вслід за В. Побуг-Маліновським) [9, с. 823], стала «мимовільним імпульсом для початку акції т.зв. загородової шляхти» [13, с. 227]. У 1937 р., коли утворення СШЗ стало доконаним фактом, сенатор видав другу свою працю «Польське рицарство Підкарпаття (Давні діяння і теперішні обов'язки загородової шляхти на Підкарпатті)» [8].

Входячи до політичного табору пілсудчиків [2; 6, с. 228–229], В. Пульнарівич в концептуальному плані обмежився розбудовою поглядів вождя на Україну, свого «стратегічного союзника». «Просуваючись вглиб України, – говорив Ю. Пілсудський у 1920 р., — але тільки до кордонів 1772 р., цим самим ми не визнаємо поділу (Польщі) і проголошуючи самостійність (samostijność) на цих землях, ми ніби виправляємо помилки наших предків. Ми хочемо дати (Україні) можливість самовизначення і самоуправління самого народу. ... Я поставив на карту ..., щоб щось зробити для Польщі на майбутнє, хоч таким чином послабити можливості майбутньої, могутньої Росії і, якщо вдасться, допомогти (у) створенні України, що стане перепоною між нами і Росією, і на довгі... роки не буде нам загрозою... Однак, питання в тому, чи ця Україна виникне, чи має вона достатньо сил і людей, щоб створити себе і організувати, оскільки ми не можемо сидіти тут вічно... Кордонів (17)72 року відродити я не можу, як хотів колись, Польща не хоче цих окраїн (kresów), Польща не хоче поносити жертви... Тому іншого виходу немає — як спробувати створити самостійну (samostijną) Україну. Петлюра не відіграє тут жодної ролі, є тільки знаряддям, нічим іншим. І якщо не вдасться нічого зробити, ми залишимо цей хаос власній долі. Нехай руйнується, пропадає, знищується, послаблюється, з'їдається... В такому стані також не буде нам загрозою на довгі роки!» [3–4]. Таким чином, «начальник польської держави» дивився на Україну прагматично – як на буфер між Польщею і Росією, і як на засіб послаблення грізного східного сусіди (це стало основою для виникнення концепції прометеїзму) [11, с. 29]. Натомість, ні історія, ні внутрішній устрій «стратегічного партнера» його абсолютно не цікавить. Навесні того ж 1920 р. Ю. Пілсудський сказав своєму соратнику Л. Василевському: «Щодо України, то Україні радянській ми протиставляємо Україну Петлюри і не будемо дискутувати, яка є істинною, оскільки могли б робити це без кінця» [4]. Такий підхід, власне, і утвердився у «таборі пілсудчиків», натомість все, що відбувається в Україні «Дозбручанській», або Русі Червоній, стосується тільки Польщі, оскільки це споконвіку польська земля і загорова шляхта, як доводить у своїй праці В. Пульнарівич, «не дивлячись на віросповідання, становила з Річчю Посполитою нероздільну цілість і Польщу обіймала вірною любов'ю» [7, с. 137]. Обґрунтуванням цих постулатів і зайняті, власне, періодичні видання СШЗ середини – другої половини 1930-х рр.

«Доводиться часто чути, що Східна Малопольща – це українська земля, що з давніх-давен живуть тут українці, а поляки – загарбники, які прийшли сюди для того, щоб переслідувати і гнобити українське населення. Чуємо також, що польської шляхти тут немає, що є тільки руські бояри, що селянами є тільки українці, одним словом, що все тут українське» [17, с. 102]. Зрозуміло, що подібне уявлення аж ніяк не могло влаштувати правлячий табір (obóz rządzący) пілсудчиків, оскільки, це прямо кликало за собою прагнення «різних «українських» політиканів» влаштувати собі «власну «українську державу» на землях, які ніколи Україною не були [18, с. 1]. Це тим більш небезпечно в часи, «коли зважуються долі світу, змінюються границі наших сусідів і загрожує війна», коли «необхідна внутрішня солідарність і рішуча бойова позиція» [23, с. 4]. З цієї причини преса СШЗ немалу увагу приділяла розвінчання історичних поглядів «українських політиканів» і, відповідно, викладу «правильної», з точки зору пілсудчиків, «історії Східної Малопольщі». Виконання цих завдань публіцисти сперли на дві підвалини. Перша – переконаність у повній фаховій неспроможності української історіографії, що, на їх думку, являє собою «галасливу рекламу», створену «навколо української справи нашими русинами, які вважають себе за найбільш

расових «українців», і яка спирається «на нагромодження брехні, історичних фальсифікацій, перекручування фактів і цілковите нехтування реальності» [24, с. 3]. Друга – твердження, вслід за Ю. Пілсудським і В. Пульнарівічем, про повну непричетність Східної Галичини (Малопольщі) до України, яка знаходиться за Збручем, над Бугом і Дніпром, під Києвом і Харковом. Це повинні зрозуміти ті що, «шукають «України» тут (перед Збручем, – авт.), де її ніколи не було, немає і не буде» [23, с. 4].

Що стосується власне України, то її історичне буття у публіцистів СШЗ не викликає сумніву і вони навіть «бажають Україні свободи» [19, с. 14]. Більше того, на їх переконання, Польща брала безпосередню участь у виникненні української державності, оскільки генерал Е. Шмігли-Ридз, «як командувач армії у війні з більшовицькою Росією», здобув Київ, «помагаючи отаману Петлюрі в боротьбі з радянською Росією за свободу України» [16, с. 94]. З цієї причини, зазначає «Побудка», на українських землях «український уряд» цілком може виникнути, от тільки «землі ті тепер перебувають під більшовицьким ярмом» [19, с. 14].

Історію України, тобто «землі над Дніпром», «Побудка» представляє читачам [24, с. 3], посилаючись на видану у 1939 р. працю К. Скуревіча «Територія України у світлі картографії» [63] (цікаво, що сучасні польські видання Інтернет охоче відтворюють як саму працю, так і її виклад у «Побудці») [25–31]. Так-от, виявляється, що на старих картах «до середини XVI ст. назви «Україна» взагалі немає», натомість там, «де пізніше з'явилась назва «Україна»... видніються білі плями, що означають порожні території», які згодом, вже «за польських часів», названо «Дикі Поля». Пустку там спричинили «набіги татар і їх тривале панування над тими землями», внаслідок чого місцева «руська людність» масово переселилась на Захід, у межі Речі Посполитої. Очевидно, такий стан тривав би ще невідомо як довго, але Польща, починаючи з XV ст., розпочала на Сході «цивілізаційну і господарську працю» і спочатку «заселила і загосподарювала» Волинь і Поділля, масово осаджуючи там польську людність (серед неї численну дрібну шляхту із Мазовії, Сандомирщини і навіть з Червенської землі), а потім взялась за Україну. Сеймова Конституція із 1590 р. постановила: «Дикі Поля», з яких жодної, «ні публічної, ні приватної користі немає», щоб вони «порожніми не лежали і якусь користь давали», королю Сигізмунду III вільно роздавати «у вічне володіння особам шляхетського стану, заслужених польському королю і Речі Посполитій» (зادля справедливості слід зазначити, що постановлення цього сейму стосується «пустинь, що лежать за Білою Церквою», а саме окремих місцевостей на р. Дніпро, Рось і Неучша «біля границі московської», які одержують «троє осіб, як свідчать їх привілеї») [32, с. 318; 33, с. 20]. Після цього «розпочалась мандрівка людності з цілої Речі Посполитої на Схід», причому «йшла не тільки шляхта, але і маса польських селян, заохочених... набагато кориснішими умовами життя, ніж у інших частинах держави». Тоді ж, стверджує «Побудка», вирушило «заселяти пустині» і «руське населення, що раніше відійшло на захід під татарським натиском». Зрештою, в ті часи «згадана вже назва «Україна» для земель над Дніпром і Бугом не означала нічого більше, як тільки частину земель Речі Посполитої, так само як назви Мазовія, Поділля, Покуття тощо». Крім того, як свідчать карти Г. Левассера де Боплана (XVII ст.), назви тамтешніх місцевостей були польські – лише пізніше їх зрущено (*ruszczono*). Таким чином, підсумовує «Побудка», «спираючись на найсумлінніші дослідження найдавніших карт і інших джерел», слід ствердити, що Україна до XVI ст. представляла «пустиню» (*pustynię*), розташовану на пограниччі між Польщею, Московією і Семиграддям, а назва «Україна» «згідно з історичною правдою» стосується лише територій над Бугом і Дніпром. Це підтверджує і дослідження українського вченого І. Зілинського, який писав, що межі поширення української мови «більш-менш збігаються з історичною границею України, розташованої на схід від Верхнього Бугу і дальшого Дністра» [24, с. 3].

Ось це і все, що повинен знати про Україну читач «Побудки», у якого після засвоєння цього і багатьох інших подібних історичних екскурсів не залишиться сумніву, що «розташована на захід від України Червенська Земля має окрему історію; становила вона від п'ятівських часів суттєву і невід'ємну частину польської території» [24, с. 3]. Викладові цієї «окремої історії» Східної Малопольщі «Побудка» і «Календар загородової шляхти» присвятили немало рядків. Слід також взяти до уваги, що на сторінках видань СШЗ поняття «Червенські гради (земля)» трактується розширено, охоплюючи всю Східну Галичину (Малопольщу) [34, с. 4] (тобто Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства) і частину Холмщини [21, с. 2]. З такого пункту бачення, наприклад, Львів «зріс на прадавній Червенській землі П'ятів і Ягеллонів» [20, с. 2]. Часто «Червенська земля» ототожнюється з «Червоною Руссю» [34, с. 4].

Вихідним пунктом всіх «історичних реконструкцій» публіцистів СШЗ є повідомлення «ченця з Печерської лаври в Києві» (тобто «руського хроніста Нестора»), який «залишив найдавніший документ, що відноситься до минувшини Східної Малопольщі і Червенських gradів» [21, с. 2], в якому під роком 6489 (981) записано: «Иде Володимерь к ляхомъ и зая грады их, Перемышль, Червень и ины грады, иже суть и до сего дне подъ Русью» [34, с. 4; 36, с. 38]. Хоча і визнається

той факт, що документів, які засвідчили б «як було на тих землях раніше», не існує, тим не менше, висновок з цього літописного повідомлення робиться безапеляційний: оскільки князь Володимир зайняв «гради ляхів», отже, «при колісці діянь польського і руського народу наші землі (тобто Червенські – авт.) належали Польщі... вже за першого владаря Мешка I», і тут, «в Червенській землі ми (тобто ляхи – авт.) завжди були автохтонами, міцно зрослися з нею і не утворювали... якоїсь тонкої суспільної верстви, але цілісне суспільство, сильне чисельністю і... культурою» [20, с. 3; 21, с. 2; 34, с. 4] (принагідно автор статті ставить у приклад українцям чехів: хоча невдовзі після Володимирового загарбання, в 990 р., чеський князь Болеслав II забрав у того ж Мешка Краків, однак «чехи не наполягають на цьому і не стверджують, що Краків це їх місто, а краківська земля це чеська земля») [34, с. 4]. Таким чином, загородовій шляхті Підкарпаття слід міцно запам'ятати: «Червенська земля – так в давнині називали зокрема Східну Малопольщу і так тепер її знову називаємо – в незапам'ятні часи населяли поляки. Русини, тобто нинішні українці, жили більшими скупченнями далі на схід, над Дніпром. Це власне вони, як говорить перше в історії самими русинами записане повідомлення, в 981 р. напали на приналежну Польщі Червенську землю і, користуючись численними клопотами і війнами, в які Польща була втягнена, загарбали ці землі і приєднали до свого князівства» [17, с. 102].

Утім, «польська матір» не полишала «відірвані землі» напризволяще: «за допомогою меча» королі Болеслав Хоробрий у 1018 р., Болеслав Сміливий у 1070 р. і Казимир Справедливий у 1188 р. «відвойовували власність народу польського» і «давали Градам Червенським польські гарнізони». Та і «польські сини» прагнули повернутись на батьківщину – «місцева людність постійно піднімала бунти проти руських князів»: одного разу «бояри, що походили з місцевих, частково вже зручених ляхів, вигнали з Галича князя Володимира II і звернулись по допомогу до Польщі». Нічого тут дивного для автора статті немає, оскільки імена бояр – Віслав, Жирослав, Владислав, Доброслав – для нього беззаперечно польські, що свідчить про «споконвічну польськість» Червенської землі [17, с. 104–105]. Взагалі, панування руських князів «спиралось спочатку тільки на військовій силі, на яку, однак, вони не завжди могли розраховувати, оскільки – як неодноразово ставалось – власне ті дружини позбавляли їх влади, яку обіймали польські князі» [17, с. 103]. Незважаючи на все це, в цілому Червенські землі утвердились за Руссю. «Київські князьки» утворити на цій «кресовій землі» бл. 1097 р. «власні державки», які Володимирко бл. 1134 р. об'єднав і «заснував собі столицю в Галичі» – від цього міста «назване це князівство галицьким і виникла пізніша назва Галиція або «Галичина»» [34, с. 4]. Тривало це панування Русі над Східною Малопольщею, стверджує «Календар загородової шляхти», 400 років (точніше, 359 років – від 981 до 1340 р.), називаючи ці чотири століття «короткими і тимчасовими періодами» [17, с. 102].

Що цікаво, уся ця «споконвічна польська автохтонність» (ляхи були «першими мешканцями теперішньої Східної Малопольщі»), «міцне зрощення ляхів з Червенською землею», «цілісність ляхського суспільства» і його «чисельність і культура», не перешкодили цілковитому зникненню поляків з Червенської землі. Крім вже згаданого «часткового зручення боярства», публіцисти «Побудки» наводять ще такі аргументи: за 400-річне панування Русі в Східній Малопольщі «маса народу згинула» внаслідок постійних жорстоких воєн між руськими князями і татарських набігів. Крім того, «були величезні території, переважно лісисті, зовсім незалюднені» [35, с. 4]. Звідки ж тоді, питає «Календар загородової шляхти», взялись на території Східної Малопольщі люди, «що говорять руською, з руськими прізвищами; адже очевидно, що таких мас людей неможливо переселити?» Пояснення наступне: «Короткі і тимчасові періоди панування руських князів на Червенській землі дозволили їм зробити певний вплив на склад місцевого населення шляхом підтримки руського осадництва». Правда полягає в тому, що «предки тих всіх, що тепер на Червенській землі є русинами або українцями, оскільки не йдеться тут про зрущену (zruszczoną) або українізовану шляхту і польських селян, прийшли з правдивої Русі, з правдивої України, з-над Дніпра і з-за Дніпра. Отже, треба нам знати, що 700–800 років тому на руські землі над Дніпром нападали половці, а потім татари, народи дуже завзяті, але дикі і жорстокі. Вони знищили найбільші і найгарніші руські міста, також Київ, вбили багато населення, а те, що залишилось, стали гнобити, переслідувати і винищувати. От тоді-то українська людність почала масово втікати від них і осідати, зокрема, на Червенській землі. Таким чином, це було осадництво не поодинокі, а масове, в якому брали участь тисячі людей. Тривало воно довгі роки. Ці прибульці, що були селянами, і дали початок теперішній русько-українській масі Червенській землі» [17, с. 102–103]. Таким чином, наполягаючи на «споконвічній польськості» Червенської землі, видання СШЗ пояснюють відсутність в ній польського населення під час «руської окупації» зрушенням, міжусобними війнами «київських князьків», татарськими набігами і загальною відсутністю залюднення, натомість факт існування суцільного руського населення на цій території оголошується наслідком «масового переселення» з Русі Зазбручанської або України.

Негативно оцінюючи правління «київських князів» у Червенській землі, публіцисти СШЗ вважають закономірним крах їх влади. «Побудка» пише, що «останнім руським князем, про якого варто згадати», був Данило, натомість його сини «вже цілковито були під владою татар і навіть разом з ними ходили в грабіжницькі походи (напр., Лев, про якого хроніка руська розповідає, що радо ходив з татарами і плюндрував навколишні краї)» [34, с. 4; 37, с. 125–126; 38, с. 135]. Отже, нічого дивного немає в тому, що в 1324 р. «вимерли останні руські князі» і Червенська земля, звана також Червоною Руссю, «на прохання бояр, тобто руських можновладців, перейшла до Юрія II Болеслава, сина Тройдена, князя мазовецького («Календар загородової шляхти» пояснює своїм підкарпатським і подільським читачам, що Мазовія – це околиці Варшави) [17, с. 104]. Однак, коли князь, «у хвилю, коли творив сильну галицько-волинську державу», захотів «приборкати сваволю» бояр, у 1340 р. вони його отруїли, оскільки «не хотіли... сильної держави з сильною княжою владою», а «воліли слабкого князя, щоб мати можливість свої приватні інтереси краще і без утруднень реалізувати». Більше того, ці бояри (пам'ятаємо, що публіцисти СШЗ вважають їх зрученими нащадками «споконвічного польського населення» Червенської землі), проти свого князя вступили у змову татарами – «найбільшими ворогами всієї Русі» [34, с. 104; Пор.: 39, с. 113]. Після такого злочину того ж, 1340 р., «владу над Червенською землею, званою також Червоною Руссю, обійняв король Казимир Великий», причому, наголошує «Календар загородової шляхти», не як завойовник (як це представляє українська пропаганда), а як законний спадкоємець, споріднений з Юрієм Болеславом II [17, с. 103–104]. У такий спосіб ці землі повернулись знов до Польщі, «щоб з нею ділити долю і недолю аж до поділів Польщі, тобто до року 1772, коли Червону Русь зайняла Австрія» [34, с. 4].

Процес «втління» Червоної Русі до Польщі проходив повільно і непросто, оскільки, як вже зазначалось, «споконвічне автохтонне населення» було винищене внаслідок міжусобиць руських князів і татарських набігів (не кажучи вже про те, що «були величезні території, переважно лісисті, взагалі незалюднені»), натомість на його місце «київські князівки» селили селян, підтримуючи «руське осадництво» з «правдивої Русі, з правдивої України, з-над Дніпра і з-за Дніпра». Тому, повчає «Побудка», коли король Казимир «остаточно спадкував Червону Русь» (тривало це упродовж 1340–1349 рр.), то як «добрий господар» (про якого історія свідчить, що «застав Польщу дерев'яну, а залишив муровану»), він «не міг залишити її у стані, в якому вона знову увійшла до складу польської держави» і не тільки став «загосподарювати» її але і «забезпечувати на майбутнє», започаткувавши «енергійне осадництво», яке «тривало цілі століття, аж до кінця існування Речі Посполитої». Від самого початку це осадництво мало військовий характер: землю одержували заслужені в боях рицарі – випробувані люди, здатні захистити польську державу наче стіною [35, с. 4]. Походило це рицарство з західних польських земель і охотників з інших країн: головним було те, що земля передавалась їм «взамін зобов'язання нести військову службу» на південно-східному пограниччі держави. Саме це рицарство і склало основу пізнішої шляхетської верстви. Утім, «Календар загородової шляхти» зазначає: «Це не значить, що наша шляхта в Червенській землі існує допіру від часів Казимира Великого. Вже до того руські князі запрошували до себе більш або менш чисельні маси польської шляхти; крім неї також запрошували польських городян, які засновували нові міста або разом з іншими ремісниками підносили із занепаду старі, які, зрештою, були польськими, про що свідчать їх старожитні назви: Червень, Пшемисль, Белз, Самбор, Санок і т.д. (назви ці тільки пізніше були перероблені в українські Перемишль, Самбір і т.д.)» [17, с. 104–105]. Отже, читач «Побудки» і «Календаря шляхти», вже погодившись з думкою, що поляки зникли з Червенської землі, що змусило короля Казимира започаткувати «енергійне осадництво» з інших польських земель, неочікувано довідується, що руські князі ще раніше запрошували маси польської шляхти і городян.

Утім, незважаючи на те, що в Червоній Русі вже якби були наявні «маси польської шляхти і городян», польські королі і після Казимира Великого, особливо Владислав Ягайло, продовжили підтримувати осадництво: «На порожніх просторах Підкарпаття від Сянока і Самбора аж по Коломию і Снятин і ще далі на схід виникали шляхетські осади, які давали певність, що рицарською працею вони будуть стерегти довірені їм маєтки». З середини XIV ст. поселялась в Червоній Русі шляхта волоська (румунська), нащадків якої «Календар загородової шляхти» нараховує 175 родів (найвідоміші з яких Ільницькі, Яворські, Комарницькі, Кульчицькі, Корчинські, Бандровські, Терлецькі і багато ін.: всі вони уживають герби Сас і Простріл (Przestrzał) тому не повинно залишитись сумнівів, що «тільки люди злої волі, які свідомо брешуть», можуть говорити, що шляхтич гербу Сас є «українським боярином»). Основна ж маса шляхти, бл. 800 родів, походить із західних польських регіонів – з околиць Кракова, Познані, Каліша, Варшави або Сандомира і т.д., зокрема, це Якубовські, Балицькі, Кобилецькі, Слуцькі, Стронські, Войцеховські, Хжановські, Жмієвські, Оссовські (ці останні дотепер уживають прізвище «Великополянин» «на пам'ять про своє походження з познаньщини») [17, с. 105–106]. Саме ці шляхетські роди своєю

відданою і жертвовною службою запевнили спокій землям Червоної Русі, зробивши їх невід'ємною часткою Речі Посполитої, «могутньої, великої, справедливої, що забезпечувала всім свободу віри і захист». У 1569 р. в Любліні була укладена угода між шляхтою польською, литовською і руською, яка «спланила всі землі польські, литовські і руські в єдину тісну і нероздільну цілість», що сягала від Балтійського до Чорного моря [15, с. 41].

За весь час існування шляхетської Речі Посполитої (1569–1772 рр.) Червона Русь брала участь у боротьбі із вторгненнями турецькими, татарськими, угорськими і «козацькими за Хмельницького, що намарне зазіхнув загарбати Львів». Підкреслюючи, що між підкарпатською шляхтою і козаками немає нічого спільного навіть в теорії, «Календар загородової шляхти» повідомляє, що у 1618 р. проти козаків з самих тільки садиб дрібних шляхтичів (*zaścianków*) Перемишльської землі виступило понад 1000 чоловік (з них 70 Яворських, 20 Білінських, 23 Крушельницьких, 10 Комарницьких) [17, с. 106], а «Побудка» стверджує, що «під час бунту Хмельницького» тільки Перемишльська земля «виставила понад 1000 рицарів, серед них понад 70 Яворських, 40 Комарницьких і ряд інших з сімей і сьогодні добре відомих» [34, с. 4]. Для членів СШЗ і співчуваючих ставало ясно, що шляхта Червоної Русі (тобто в їх часи – Східної Малопольщі), з походження волоська або західно-польська, не має ані найменшого відношення до русинів з-за Збруча – теперішніх українців. Таким чином, колонізаційна політика польських королів у Червоній Русі досягла повного успіху: наділення вихідців з Волощини і Західної Польщі маєтками з умовою військової служби дозволило не тільки виконати завдання захисту південно-східних кордонів Речі Посполитої, але і «цивілізувати» їх. Зрозуміло, що зроблено це було, так би мовити, шляхом приватної ініціативи і не потребувало витрат державної скарбниці.

Значної шкоди завдала становищу шляхти в Червоній Русі дія «природного фактору»: «Щоразу зростаюча чисельність родів і ділення власності довели до того, що багаті шляхетські маєтки і фільварки підлягали поділам і роздробленню, поки не перетворились у невеликі окремі господарства», – констатує «Календар загородової шляхти». Тим не менше, і ця збідніла і здрібніла шляхта (саме її і було пізніше названо «загородовою» або «ходачковою»), про яку «так гарно пише Сенкевич», продовжувала «мужньо являтися у разі потреби на службу Вітчизні, не шкодуючи ні своєї крові, ні маєтку». Щоб якось уникнути повного розорення військового стану, королі розпочали надавати здрібнілій шляхті посади і привілеї або віддавали їй у держання королівські маєтки (*królewszczyzny*). Автор статті підкреслює, що ці королівщини являли собою «той славний хліб добре заслужених», тобто їх одержували тільки ті з шляхти, хто приніс особливу користь Речі Посполитій [17, с. 106].

Як і слід було очікувати, встановлена королівською владою в Червоній Русі суспільно-політична і економічна гармонія була зруйнована «польськими поділами»: австрійський уряд прислав своїх власних чиновників, а королівщини визнав власністю імператора і обклав такими високими податками, що їх держання вже не виплачувалось. Наприклад, тільки в Турківському повіті «за польських часів» 360 шляхетських сімей тримало королівські маєтки, натомість «вистачило 60 років австрійського правління», щоб всіх цих держателів усунути. До матеріального зубожіння додалась втрата шляхтою політичного значення: «З поділами закінчилась епоха галасливих сеймиків, виборів до сеймів, трибуналів і на земські уряди». Все це закінчилось тим, що шляхта «опустилась до ролі звичайних селян, що не мають жодних завдань і цілей, крім обробки поля, успадкованого від батьків». З усієї давньої «шляхетської пишноти» залишились у них «тільки дві цінності – традиція рицарської минувшини і сильного почуття приналежності до польськості», що підтверджуються всіма національними рухами. Австрійські чиновники, «нездатні перемогти свободолюбних польських прагнень», побачили вихід в провокуванні етнічного протистояння і в 1846 р. «почали висувати проти поляків руську людність, що доти співжила з ними лояльно». Ось тут, на думку «Календаря шляхти», і почалось «творення українців»: «Основними союзниками австрійських чиновників у сварках поляків з русинами були руські священики; оскільки у багатьох околицях кількість руських парафій була більшою, ніж польських, то римо-католики з необхідності були змушені ходити до церкви і поглинати науку, отруєну ненавистю до польськості». Таким шляхом підкарпатська і подільська шляхта стала зрущуватись і від року 1870 «австрійський уряд став робити з неї «українців»» [17, с. 107–108]. Отже, споконвіку в Червенській землі (Червоній Русі) основними народами були поляки і русини, причому останні здавна були лояльні до перших. З 1846 р., прагнучи придушити визвольний рух поляків, австрійський уряд розпочав політику розколу серед загородової шляхти Підкарпаття, скориставшись тим, що вона, зубожівши і деградувавши до рівня звичайних селян, була змушена відвідувати руські церкви і слухати проповіді руських священиків. Ці останні, перейшовши на службу австрійському уряду, замість релігії стали займатись політикою і змогли навіяти польським шляхтичам ненависть до всього польського і таким способом зрушити їх. А вже з цих зрущених польських загородових шляхтичів австрійський уряд, починаючи з 1870 р., став «робити українців».

Однак, незважаючи на все це зубожіння, деградацію, зрушення і українізацію, польська загорова шляхта Підкарпаття «в цілому не перестала вважати себе шляхтою польською», про що свідчить її діяльна участь у легіонах Домбровського, повстаннях 1830, 1846, 1848, 1863 рр., легіонах Пільсудського і останніх війнах. Правда, визнає «Календар шляхти», серед неї знаходились відступники і зрадники (*zaprzańcy*), які «замість з королем проти ворогів Вітчизни, з ворогом проти власної країни об'єднувались». Саме з них і роблять українці собі героїв, однак, на щастя, таких було небагато. «Для нас, – переконаний публіцист СШЗ, – героями будуть ті, хто, пам'ятаючи, що вони були поляками і що польський хліб їли, для цієї Польщі гинули під Грюнвальдом, Цецорою, Віднем, в битвах з козаками, шведами, татарами і турками, ті, хто в період неволі гинули на полях битв, хто сидів у в'язницях австрійських і російських, і ті, нарешті, хто довів свою польськість, б'ючись з українцями в обороні Львова». Саме завдяки цим героям у 1918 р. Польща повернула незалежність і «знову земля Червенська, тепер під назвою Східна Малопольща увійшла до складу польської держави як свого законного власника» [17, с. 107–108; 35, с. 4].

Таким чином, прочитавши уважно статті «Побудки» і «Календаря», загородовий (ходячковий) шляхтич із Підкарпаття, греко-католик за віросповіданням, який за своїм економічним, соціальним і політичним становищем практично нічим не відрізнявся від руського селянина, також греко-католика, доходив переконання, що колишня Червона Русь (Червенська земля), нинішня Східна Малопольща, це споконвічна польська територія, а руські селяни – це нащадки переселенців з-за Збруча і їх статус і права повністю залежать від «згідного співжиття польсько-руського» [41, с. 2], тобто від ступеня їх лояльності до польської влади. Натомість він, загородовий шляхтич, нащадок переселенців з західних польських земель і Волощини, наділений всією повнотою прав, оскільки його предки заслужили це, «не шкодуючи своєї крові і маетку» на службі Речі Посполитої. Що ж стосується українців, то це «група людей» або «політична фракція (*odłam*) малопольських русинів», «сфабрикована і вихована» австрійським урядом, що «увіткнув їй в руки гайдамацькі ножі» і спрямував проти поляків (найсумніше тут те, що серед них перебуває і певна кількість «шляхетської братії», що забула свої польські корені, піддавшись «українській агітації») [14, с. 4; 42, с. 3; 43, с. 3]. Саме ці «українські політики» у листопаді 1918 р., «одягнувши овечу шкіру австрійських побратимів» і провівши «зашаптанкові переговори (*konszachty*) із збанкрутілою загарбницькою Австрією і німцями..., уклали підступний план загарбання Східної Малопольщі для «української» влади». Цей підступ вдався, визнає «Побудка», але «тільки частково і ненадовго», тому що «хитрості недостатньо для істинної сили, яку дає історичне право і національне почуття» [18, с. 1]. Відстоявши Львів, а потім здійснивши «чудо на Віслі», поляки закріпили за собою деякі провінції, що належали трьом імперіям (серед них і Галицію), які утворили територію II Речі Посполитої, продемонструвавши таким чином своє «національне почуття» і підтвердивши своє «історичне право» на ці землі. В редакційній статті «Побудки» заявлено, що тільки завдяки жертвним зусиллям поляків склалась територія і розміри їх держави: «Наші кордони вирубали солдатські шаблі» [40, с. 1]. Це, власне, і визначає панівне становище польської нації у відродженій Польщі, тому що жоден інший народ, проживаючий на її території, не підтримав їх у цій боротьбі («А де були ви, громадяни Речі Посполитої української національності?», – питає «Побудка») [22, с. 8]. Незважаючи на цю обставину, конституція Речі Посполитої гарантує рівність прав всім громадянам, які беззастережно і в повному обсязі виконують обов'язки щодо держави. Тому, коли «українських політиків» (які, нагадаймо, виступили проти Польщі з «гайдамацькими ножами» в руках) чомусь ця «рівність прав» не влаштовує і вони «доконечно хочуть збудувати собі «незалежну Україну» на частині польської державної території» [18, с. 1], голосно волаючи: «Геть ляхів», «Тут є Україна» і «Ляхів за Сян» [41, с. 2], загорова шляхта устами свого голови А. Мьодонського рішуче заявляє: «Ми нічого не одержали задарма, тому не віддамо ані метра нашої землі» [23, с. 4]. Цілком згідна з ним і редакція «Побудки»: «Тут, де є Польща, ніколи не буде «України!» – запевняє вона читача з Чайковець, який почув від «якогось редактора зі Львова і законовчителя зі Стрия», що «вже невдовзі буде на вашій землі «Україна» [44, с. 15].

Такий, власне, погляд на походження України і українців пропонують періодичні видання СШЗ своїм читачам. Очевидно, що це спрощений, навіть схематизований виклад, розрахований на неосвіченого або малоосвіченого жителя галичанського села 1930-х рр., у якому окрема відповідність історичним фактам і хронології сусидить з явними неточностями і вигадками. Все те, у чому звинуватили «загородові публіцисти» українську історіографію («нагромадження брехні, історичних фальсифікацій, перекручування фактів і цілковите нехтування реальності») [24, с. 3], цілком стосується історичних студій «Побудки» і «Календаря шляхти». Головне, що витягав «загородовий шляхтич» з цієї науки, це пересвідчення у «споконвічній польськості» Східної Галичини, звідки слідувало, що жодного права на створення своєї держави на цій землі українці не мають. Та і самі українці – не споконвічні мешканці Червоної Русі, а «збаламучена» австрійцями

частина русинів, які, на переконання авторів історичних екскурсів, хоча і переселенці «з-за Збруча», але «лояльні» до польського панування. Ось з цими русинами, які ще не потрапили під вплив «української агітації», і хоче мати справу СШЗ. «...Не всі русини так мислять і відчувають як... «українці», – пише публіцист С. Ястжембський, – тому ми скоріше звернемося до щирих русинів – сусідів – і з ними розпочнемо розмову. «Українці» мають нахабство (*tupet*), мають організації, перш за все греко-католицький костюл, що їм служить. Звідси стали вони голосними і закричали всіх. У результаті люди почали вірити, що тільки вони, «українці», репрезентують весь руський загаль і є єдиними представниками інтересів і життя руської людності в Польщі» [43, с. 3].

Список використаних джерел

1. Memorandum w sprawie szlachty zagrodowej na Wschodzie Polski // Towarzystwo rozwoju ziem wschodnich. Komitet do spraw szlachty zagrodowej na wschodzie Polski. Poufne. Drukowane na prawach rękopisu. Warszawa: Druk. «Polska Zjednoczona», 1938. 34 s. 2. Pulnarowicz Władysław. 1889–1941 // Biblioteka Sejmowa. Parlamentarzyści. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=000001320&find_code=SYS&local_base=ARS10. (дата звернення: 1.12.2018). 3. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939) // Monografie Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, t.1. Lublin, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. URL: <https://exlibris.national.org.ua/potocki/r201.html>. (дата звернення: 1.12.2018). 4. Rukkas A. Geopolityka Józefa Piłsudskiego. URL: <https://jagiellonia.org/geopolityka-jozefa-pilsudskiego/>. (дата звернення: 2.12.2018). 5. Kacprzak M. Komitet do Spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski 1938–1939 // Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica 78/2005. S. 85–106. URL: http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/13732/fh78Micha%20Kacprzak85_106.pdf?sequence=1&isAllowed=y. (дата звернення: 25.11.2018). 6. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. С. Петренка. К.: В-цтво ім. О. Теліги, 2005. Т. 1. 344 с. 7. Pulnarowicz W. U źródeł Stryja, Sanu i Dniestru (Historja powiatu turczańskiego). Turka n/S: Wyd-wo Zw. Strzelec., 1929. 144 s. 8. Pulnarowicz W. Rycerstwo polskie Podkarpacia (Dawne dzieje i obecne obowiązki szlachty zagrodowej na Podkarpaciu). Przemysł: W-wo «Pobudki», 1937. 79 s. 9. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. Tom 2: 1914–1939. Gdańsk: Graf, 1990. 435 s. 10. Trojański P. Liczba, rozmieszczenie oraz struktura wewnętrzna ludności wyznania mojżeszowego w województwie lwowskim w okresie międzywojennym // Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura: studia z dziejów Lwowa. T.2 / pod red. Henryka W. Żalińskiego i Kazimierza Karolczaka. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. S. 243–260. URL: <http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/2522/1-18--Liczba-rozmieszczenie-oraz-struktura-Trojanski.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (дата звернення: 25.11.2018). 11. Комар В. Л. Прометеїзм // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил.- С. / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) і ін. [НАН України. Інститут історії України]. К.: В-во «Наукова думка», 2012. [944 с.: іл.]. С. 29. 12. Комар В. Л. Шляхта загорова // Енциклопедія історії України: Т.10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) і ін. [НАН України. Інститут історії України]. К.: В-во «Наукова думка», 2013. [688 с.: іл.]. С. 648. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shliakhta_zahrodova. (дата звернення: 25.11.2018). 13. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy Ossolineum, 1979. 262 s. (Polska myśl polityczna XIX i XX wieku; t.3). 14. Kalinicki B. Chłopi ruscy we wschodniej Małopolsce w okresie najazdu Chmielnickiego // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Związku Szlachty Zagrodowej. Przemysł. R.4. № 17 (46). 1 września 1938 r. S. 4. 15. Maetherowna H. Z minionych wieków // Kalendarz szlachty zagrodowej na rok 1939. Przemysł: Wyd-wo «Pobudki», 1939. S. 34–45. 16. Kalendarz szlachty zagrodowej na rok 1939. Przemysł: Wyd-wo «Pobudki», 1939. 304 s. 17. Szlachta zagrodowa Podkarpacia // Kalendarz szlachty zagrodowej na rok 1939. Przemysł: Wyd-wo «Pobudki», 1939. S. 102–108. 18. M.W. Wilki w baraniej skórce // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemysł. R. 3. № 10 (25). 1 października 1937 r. S. 1–2. 19. Uwaga Szlachto Zagrodowa! // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemysł. R.4, №1 (30). 1 stycznia 1938 r. S. 14. 20. Mgr. Stopiński. Lwów zawsze wierny // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemysł. R.3, №10 (25). 1 października 1937 r. S. 2–3. 21. S. K. Kim jesteśmy. Jeszcze kilka słów o przeszłości naszych ziem // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze. Podkarpacia. Przemysł. R. 4. № 10 (39). 15 maja 1938 r. S. 2. 22. S.K. Na marginesie głosów ukraińskich o obchodzie rocznicy «Cudu nad Wisłą» // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Związku Szlachty Zagrodowej. Przemysł. R.4, №17 (46). 1 września 1938 r. S. 8. 23. Mobilizacja ducha polskiego w Dobromilu. Programowe przemówienie Prezesa Zarządu Głównego Ks. Dziekana Miodońskiego // Pobudka. Ilustrowany dwutygodnik Związku Szlachty Zagrodowej. Przemysł. R.5, №7 (60). 1 kwietnia 1939 r. S. 4. 24. Jast. Gdzie leży Ukraina? // Pobudka. Ilustrowany dwutygodnik Związku Szlachty Zagrodowej. Przemysł. R. 5. № 17(70). 1 września 1939 r. S. 3. 25. Gdzie leży Ukraina? // Retropress: Artykuły dawnej prasy polskojęzycznej. URL: <http://retropress.pl/pobudka/gdzie-lezy-ukraina/>. (дата звернення: 25.11.2018). 26. Gdzie leży Ukraina? // Stowarzyszenie Klub Inteligencji Polskiej. URL: <http://www.klubinteligencjipolskiej.pl/2015/09/kazimierz-skorewicz-terytorium-ukrainy-w-swietle-kartografii/>. (дата звернення: 25.11.2018). 27. Gdzie leży Ukraina? // Kresowy serwis informacyjny. URL: <http://ksi.btx.pl/index.php/historia/298-gdzie-lezy-ukraina>. (дата звернення: 25.11.2018). 28. Skórewicz K. Terytorium Ukrainy w świetle kartografii // Stowarzyszenie Klub Inteligencji Polskiej. URL: <http://www.klubinteligencjipolskiej.pl/2015/09/kazimierz-skorewicz-terytorium-ukrainy-w-swietle-kartografii/>. (дата звернення: 25.11.2018). 29. Skórewicz K. Terytorium Ukrainy w świetle kartografii. URL: <http://www2.kki.pl/pioinf/przemysl/dzieje/rus/Kartografia/kartografia.html>. (дата звернення: 15.11.2018). 30. Gdzie

leży Ukraina? // Wirtualna Polonia. URL: <https://wirtualnapolonia.com/2015/12/30/gdzie-lezy-ukraina/>. (data звернення: 15.11.2018). 31. Gdzie leży Ukraina? // Info Wołyń. URL: <http://wolyn.org/index.php/informacje/1063-gdzie-lezy-ukraina>. (data звернення: 15.11.2018). 32. Konstytucje seymu Warszawskiego za Zygmunta III R. 1590 // Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem Xx. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanie. T. II / Stanisław Konarski; Zdzisław Kaczmarczyk. Petersburg: Nakł. i dr. Jozafata Ohryzki, 1859. S. 304–319. 33. Жарких М. Терехтемирів. Київ, 2013. 277 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/ZharkikhTerekhtemiriv_2013/ZharkikhTerekhtemiriv_2013.pdf. (data звернення: 15.11.2018). 34. S.K. Kim jesteśmy? Szkic dziejów Małopolski Wschodniej (II.) // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemysł. R.4, №1 (30). 1 stycznia 1938 r. S. 4. 35. Kim jesteśmy? Pochodzenie szlachty zagrodowej w Małopolsce Wschodniej // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemysł. R.4, №2 (31). 15 stycznia 1938 r. S. 4. 36. Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и ком. Д. С. Лихачева; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц / Д. С. Лихачев, В. П. Адрианова-Перетц. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: «Наука», 1996. 667 с. (РАН. серия «Литерат. пам.»). 37. Галицько-Волинський літопис / Відп. за вип., авт. вступ. сл. і упоряд. Р. М. Федорів. Львів: «Червона калина», 1994. 254 с. 38. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра. К.: Наук. думка, 2002. 400 с. 39. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с. URL: <http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv13.htm>. (data звернення: 15.11.2018). 40. W rocznicę niepodległości // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemysł. R. 3. № 11(26). 1 listopada 1937 r. S. 1. 41. M.W. Czyja wina? // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze. Przemysł. R. 4. № 13(42). 1 lipca 1938 r. S. 2–3. 42. Mgr. Stopiński. Lwów zawsze wierny // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemysł. R. 3. № 10(25). 1 października 1937 r. S. 2–3. 43. Jastrzębski St. Ilu jest tych «Ukraińców» W Polsce? // Pobudka. Ilustrowany dwutygodnik Związku Szlachty Zagrodowej. Przemysł. R. 5. № 5(58). 1 marca 1939 r. S. 3. 44. Odpowiedzi Redakcji. Czytelnikowi «Pobudki» z Czajkovic // Pobudka. Ilustrowany dwutygodnik Związku Szlachty Zagrodowej. Przemysł. R. 5. № 3(56). 1 lutego 1939 r. S. 15.

References

- Memorandum w sprawie szlachty zagrodowej na Wschodzie Polski. Towarzystwo rozwoju ziem wschodnich. Komitet do spraw szlachty zagrodowej na wschodzie Polski. Poufne. Drukowane na prawach rękopisu. Warszawa: Druk. «Polska Zjednoczona», 1938. 34 s. 2. Pulnarowicz Władysław. 1889–1941 // Biblioteka Sejmowa. Parlamentarzyści. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=000001320&find_code=SYS&local_base=ARS10. (date of treatment: 1.12.2018). 3. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939) // Monografie Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, t.1. Lublin, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. URL: <https://exlibris.national.org.ua/potocki/r201.html>. (date of treatment: 1.12.2018). 4. Rukkas A. Geopolityka Józefa Piłsudskiego. Portal społeczno-polityczny Jagiellonia.org. URL: <https://jagiellonia.org/geopolityka-jozefa-pilsudskiego/>. (date of treatment: 2.12.2018). 5. Kacprzak M. Komitet do Spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski 1938–1939. Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica 78/2005 [8]. S. 85–106. URL: http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/13732/fh78Micha%5c%82_Kacprzak85_106.pdf?sequence=1&isAllowed=y. (date of treatment: 25.11.2018). 6. Syvitskyi M. Istoriia polsko-ukraińskikh konfliktiv / Per. z pol. Ye. Petrenka. K.: V-tstvo im. O. Telihi, 2005. T.1. 344 s. 7. Pulnarowicz W. U źródeł Stryja, Sanu i Dniestru (Historja powiatu turczańskiego). Turka n/S: Wyd-wo Zw. Strzelec., 1929. 144 s. 8. Pulnarowicz W. Rycerstwo polskie Podkarpacia (Dawne dzieje i obecne obowiązki szlachty zagrodowej na Podkarpaciu). Przemysł: W-wo «Pobudki», 1937. 79 s. 9. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. Tom 2: 1914–1939. Gdańsk: Graf, 1990. 435 s. 10. Trojański P. Liczba, rozmieszczenie oraz struktura wewnętrzna ludności wyznania mojżeszowego w województwie lwowskim w okresie międzywojennym // Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura: studia z dziejów Lwowa. T.2 / pod red. Henryka W. Żalińskiego i Kazimierza Karolczaka. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. S. 243–260. URL: <http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/2522/1-18-Liczba-rozmieszczenie-oraz-struktura--Trojanski.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (date of treatment: 25.11.2018). 11. Komar V.L. Prometeizm // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T.9: Pryl-S. / Redkol.: V.A. Smolii (hol.) i in. [NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy]. K.: V-vo «Naukova dumka», 2012. [944 s.: il.]. – S. 29. 12. Komar V.L. Shliakhta zahrodova // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T.10: T-Ya / Redkol.: V.A. Smolii (hol.) i in. [NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy]. K.: V-vo «Naukova dumka», 2013. [688 s.: il.]. S. 648. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shliakhta_zahrodova. (date of treatment: 25.11.2018). 13. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy Ossolineum, 1979. 262 s. (Polska myśl polityczna XIX i XX wieku; t.3). 14. Kalinicki B. Chłopi ruscy we wschodniej Małopolsce w okresie najazdu Chmielnickiego // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Związku Szlachty Zagrodowej. Przemysł. R.4, №17 (46). 1 września 1938 r. S. 4. 15. Maetherowna H. Z minionych wieków. Kalendarz szlachty zagrodowej na rok 1939. Przemysł: Wyd-wo «Pobudki», 1939. S. 34–45. 16. Kalendarz szlachty zagrodowej na rok 1939. Przemysł: Wyd-wo «Pobudki», 1939. 304 s. 17. Szlachta zagrodowa Podkarpacia // Kalendarz szlachty zagrodowej na rok 1939. Przemysł: Wyd-wo «Pobudki», 1939. S. 102–108. 18. M.W. Wilki w baraniej skórze // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemysł. R.3, №10 (25). 1 października 1937 r. S. 1–2. 19. Uwaga Szlachto Zagrodowa! Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemysł. R.4, №1 (30). 1 stycznia 1938 r. S. 14. 20. Mgr. Stopiński. Lwów zawsze wierny. Pobudka. Czasopismo społeczno-

gospodarcze Podkarpacia. Przemyśl. R.3, №10 (25). 1 października 1937 r. S. 2–3. 21. S.K. Kim jesteśmy. Jeszcze kilka słów o przeszłości naszych ziem. Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze. Podkarpacia. Przemyśl. R.4, №10 (39). 15 maja 1938 r. S. 2. 22. S.K. Na marginesie głosów ukraińskich o obchodzie rocznicy «Cudu nad Wisłą» // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Związku Szlachty Zagrodowej. Przemyśl. R.4, №17 (46). 1 września 1938 r. S. 8. 23. Mobilizacja ducha polskiego w Dobromilu. Programowe przemówienie Prezesa Zarządu Głównego Ks. Dziekana Miodońskiego. Pobudka. Ilustrowany dwutygodnik Związku Szlachty Zagrodowej. Przemyśl. R.5, №7 (60). 1 kwietnia 1939 r. S. 4. 24. Jast. Gdzie leży Ukraina? Pobudka. Ilustrowany dwutygodnik Związku Szlachty Zagrodowej. Przemyśl. R.5, №17 (70). 1 września 1939 r. S. 3. 25. Gdzie leży Ukraina? // Retropress: Artykuły dawnej prasy polskojęzycznej. URL: <http://retropress.pl/pobudka/gdzie-lezy-ukraina/>. (date of treatment: 25.11.2018). 26. Gdzie leży Ukraina? Stowarzyszenie Klub Inteligencji Polskiej. URL: <http://www.klubinteligencjipolskiej.pl/2015/09/kazimierz-skorewicz-terytorium-ukrainy-w-swietle-kartografii/>. (date of treatment: 25.11.2018). 27. Gdzie leży Ukraina? Kresowy serwis informacyjny. URL: <http://ksi.btx.pl/index.php/historia/298-gdzie-lezy-ukraina>. (date of treatment: 25.11.2018). 28. Skórewicz K. Terytorium Ukrainy w świetle kartografii. Stowarzyszenie Klub Inteligencji Polskiej. URL: <http://www.klubinteligencjipolskiej.pl/2015/09/kazimierz-skorewicz-terytorium-ukrainy-w-swietle-kartografii/>. (date of treatment: 25.11.2018). 29. Skórewicz K. Terytorium Ukrainy w świetle kartografii. URL: <http://www2.kki.pl/pioinf/przemysl/dzieje/rus/Kartografia/kartografia.html>. (date of treatment: 15.11.2018). 30. Gdzie leży Ukraina? // Wirtualna Polonia. URL: <https://wirtualnapolonia.com/2015/12/30/gdzie-lezy-ukraina/>. (date of treatment: 15.11.2018). 31. Gdzie leży Ukraina? // Info Wołyń. URL: <http://wolyn.org/index.php/informacje/1063-gdzie-lezy-ukraina>. (date of treatment: 15.11.2018). 32. Konstytucje seymu Warszawskiego za Zygmunta III R. 1590 // Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem Xx. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. T. II / Stanisław Konarski; Zdzisław Kaczmarczyk. Petersburg: Nakł. i dr. Jozafata Ohryzki, 1859. S. 304–319. 33. Zharkykh M. Terekhtemyriv. Kyiv, 2013. 277 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/ZharkikhTerekhtemyriv_2013/ZharkikhTerekhtemyriv_2013.pdf. (date of treatment: 15.11.2018). 34. S.K. Kim jesteśmy? Szkic dziejów Małopolski Wschodniej (II.) // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemyśl. R.4, №1 (30). 1 stycznia 1938 r. S. 4. 35. Kim jesteśmy? Pochodzenie szlachty zagrodowej w Małopolsce Wschodniej // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemyśl. R.4, №2 (31). 15 stycznia 1938 r. S. 4. 36. Povest' vremennykh let / Podg. teksta, perev., stat'i i kom. D.S. Likhacheva; Pod red. V.P. Adrianovoi-Peretts / D.S. Likhachev, V.P. Adrianova-Peretts. Izd. 2-e, ispr. i dop. SPb.: «Nauka», 1996. 667 s. (RAN. seriya «Literat. pam.»). 37. Halytsko-Volynskiy litopys / Vidp. za vyp., avt. vstup. sl. i uporiad. R.M. Fedoriv. Lviv: «Chervona kalyna», 1994. 254 s. 38. Halytsko-Volynskiy litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar / Za red. chl.-kor. NAN Ukrainy M.F. Kotliara. K.: Nauk. dumka, 2002. 400 s. 39. Krypiakievych I.P. Halytsko-Volynske kniazivstvo. Kyiv: Naukova dumka, 1984. 176 s. URL: <http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv13.htm>. (date of treatment: 15.11.2018). 40. W rocznicę niepodległości. Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemyśl. R.3, №11 (26). 1 listopada 1937 r. S. 1. 41. M.W. Czyja wina? // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze. Przemyśl. R.4, №13 (42). 1 lipca 1938 r. S. 2–3. 42. Mgr. Stopiński. Lwów zawsze wierny // Pobudka. Czasopismo społeczno-gospodarcze Podkarpacia. Przemyśl. R.3, №10 (25). 1 października 1937 r. S. 2–3. 43. Jastrzębski St. Ilu jest tych «Ukraińców» W Polsce? // Pobudka. Ilustrowany dwutygodnik Związku Szlachty Zagrodowej. Przemyśl. R.5, №5 (58). 1 marca 1939 r. S. 3. 44. Odpowiedzi Redakcji. Czytelnikowi «Pobudki» z Czajkowic. Pobudka. Ilustrowany dwutygodnik Związku Szlachty Zagrodowej. Przemyśl. R.5, №3 (56). 1 lutego 1939 r. S. 15.

Olexandr Shama

HISTORY OF UKRAINE ON THE PERIODIC ISSUES THE UNION OF THE RURAL (SHALLOW) GENTRY (URG)

The article analyzes the view on the origin of Ukraine and Ukrainians, offered by periodicals of the Union of the rural (shallow) gentry (Związek szlachty zagrodowej). It is obvious that this is a simplified, even schematic statement, designed for an uneducated or ill-educated inhabitant of the Galician village of the 1930s, in which a separate correspondence with historical facts and chronology is adjacent to obvious inaccuracies, stretches or direct fictions.

Key words: the rural (shallow) gentry, Cherven's'ka land, Russification, Ukrainization, Polonization, revision.

УДК 94(73).091.7

Володимир Юшкевич

МІСЦЕ ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО ДОРАДЧОГО КОМІТЕТУ З ПИТАНЬ ПОЛІТИЧНИХ БІЖЕНЦІВ У ПІДГОТОВЦІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ПРОЄКТІВ (1938–1945 РР.)

У статті розглядається один із епізодів гуманітарної політики США, пов'язаний з роботою консультативного органу американського президента. Висвітлюється діяльність створеного за особистої ініціативи Франкліна Рузвельта президентського дорадчого комітету із питань політичних біженців. На засновану в квітні 1938 р. групу консультантів покладалося завдання технічної підготовки переселення вимушених мігрантів із Австрії та Німеччини. У дослідженні прослідковано ключові напрямки роботи комітету. Зокрема, йдеться про один із найголовніших векторів діяльності – проекти із переселення європейських біженців від нацизму до країн Південної Америки та інших регіонів світу. Так, учасниками досліджуваної організації можливості зарубіжного розміщення євреїв та інших представників дискримінованих груп опрацьовувалися як на теоретичному, так і на практичному рівні. Після офіційного вступу США у Другу світову війну президентський комітет певний час надавав допомогу європейським біженцям єврейського походження в одержанні американських віз.

Ключові слова: біженці, президент США, Джеймс МакДоналд, Франклін Рузвельт, Стівен Вайз, Джордж Воррен.

Після анексування нацистською Німеччиною суверенної австрійської держави, для офіційного Вашингтону та частини американської громадськості, невідкладним завданням порядку денного зовнішньої політики США бачилася допомога центральноєвропейським політичним біженцям. Публіцисти сформулювали «чотири ключові завдання», які збігалися із намірами офіційного Вашингтону. У листі до американського держсекретаря К. Халла історик і публіцист Герберт Фейс 22 березня 1938 р. запропонував об'єднання австрійської та німецької міграційних квот, створення консультативного органу з питань біженців при президенті, впорядкування механізмів спонсорської допомоги. Одна із найвідоміших журналісток країни Дороті Томпсон у статті «Біженці: світова проблема» закликала створити міждержавну організацію для поєднання зусиль світової спільноти у подоланні наслідків примусової міграції. Ідея Г. Фейса була підтримана на найвищому рівні й Ф. Рузвельт погодився створити відповідну структуру.

Метою статті є аналіз американської гуманітарної політики, спрямованої на допомогу європейським вимушеним мігрантам з Третього Рейху через призму діяльності президентського дорадчого комітету з питань політичних біженців. Особливу увагу звернуто на аналіз, планування та реалізацію переселенських проєктів.

Діяльність президентського комітету частково відображена у працях Томмі Сйрберга [1], Малколма Праудфута [2], Сола Фрідмана [3], Ребеки Ягер [4], Ніла Сміта [5]. Сучасні дослідники Річард Брейтман, Барбара МакДоналд-Стюарт та Северин Хочберг у процесі опублікування щоденників очільника президентського комітету Джеймса МакДоналда [6] звернули увагу на еволюцію його поглядів стосовно допомоги євреям, які опинилися під владою нацизму та критику американської та міжнародної політики упродовж двох останніх воєнних років. Оцінюючи один із напрямків діяльності досліджуваної структури, історик Шарон Ловенстейн, стверджував, що Ф. Рузвельт усіяко підтримував проєкти переселення політичних біженців у різні частини світу з огляду на внутрішньополітичні обставини, адже не бажав провокувати конгресменів-рестрикціоністів [7].

25 березня 1938 р. Ф. Рузвельт публічно оголосив про свій намір взяти активну участь у допомозі політичним вигнанцям з Австрії та Німеччини. Для цього США об'єднано дві міграційні квоти та ініціювало скликання міжнародної конференції, на якій передбачалося створити нову міждержавну структуру, метою діяльності якої мало б бути вирішення проблем біженців з Центральної Європи. Ініціативи американського лідера потребували підтримки та достатнього аналітичного опрацювання. 8 квітня 1938 р. Ф. Рузвельт висловив ідею формування спеціальної групи радників, які б вирішували завдання пошуку найбільш ефективного способу полегшити масову міграцію австрійських та німецьких політичних біженців. Того ж дня, у листі до Бейзіла Харіса Ф. Рузвельт окреслив завдання задуманої ним структури. Так, американський лідер висловив сподівання, що вона буде в змозі значно полегшити страждання багатьох тисяч осіб, які виїжджають з Австрії та Німеччини та прагнуть знайти притулок в інших частинах світу. Проте, у

цьому листі Ф. Рузвельт також вказав на межі компетенції діяльності комітету. Своєрідною «червоною лінією» для структури ставало американське міграційне законодавство та державне фінансування. Таким чином, Ф. Рузвельт вважав, що, зберігаючи на тому ж рівні міграційні квоти й фінансуючи діяльність групи за рахунок неурядових громадських організацій, він не наразиться на критику та різкий опір з боку ізоляціоністськи налаштованого Конгресу.

Зустріч американського президента та міністра фінансів Г. Моргентау-молодшого із потенційними учасниками проекту пройшла 13 квітня. Обраних для місії аналітичного забезпечення реалізації президентського курсу представників громадськості та урядових експертів іноді називають «групою 13 квітня» [8, р. 107]. Очільником створюваної групи американський лідер бачив голову Асоціації зовнішньої політики Гамілтона Армстронга, проте він відмовився від такої ролі, зазначивши, що більше прихильний до проблем міжнародних відносин, ніж до філантропії [9, р. 82]. У кінцевому підсумку до складу президентського дорадчого комітету з питань політичних біженців (далі – ПДКПБ) увійшли: Джеймс Гровер МакДоналд (колишній комісар Ліги Націй з питань німецьких біженців), Бернард Барух (радник президента з економічних питань, біржовий брокер), доктор Стівен Бойс, равин Стівен Самюел Вайз (виконавчий директор Світового (американського) єврейського конгресу), Гамілтон Фіш Армстронг (редактор часопису «Foreign Affairs»), Пол Бервалд (голова «Джойнту»), Самюел МакКрі Калверт (протестантський релігійний лідер, виконавчий секретар Федеральної ради християнських церков), Джозеф Пол Чемберлен (професор права Колумбійського університету та американський спостерігач при комісаріаті Ліги Націй з питань німецьких біженців), Бейзіл Харріс (визначний представник католицької громади), Луїс Кеннеді (президент Національної ради католиків), архієпископ Джозеф Раммел (голова католицького комітету допомоги німецьким біженцям), Джеймс Спірз (протестантський активіст, президент Американського християнського комітету допомоги німецьким біженцям).

Перше засідання комітету пройшло 16 травня 1938 р. у приміщенні Державного Департаменту (далі – Держдеп) США, на ньому офіційно головою обрали Д. МакДоналда. Запрошений на протокольну зустріч Джордж Страуссер Мессершміт закликав не покладати особливих сподівань на Евіанську конференцію та не ухвалювати жодних рішень до початку її роботи. Також заступник держсекретаря США звернув увагу на те, що необхідно уникнути розгляду на конференції питання Палестини, яке було болючим для британців [1, р. 73]. Також представник Держдепу повідомив, що на конференції очікується створення постійної структури, яка б базувалася в одній із європейських столиць та вирішувала довготермінові проблеми біженців. Пропонована організація мала доповнити існуючі структури Ліги Націй – Нансенівський офіс та Верховний комісаріат у справах німецьких біженців. Також метою форуму було показати іноземним партнерам факти переслідувань, адже за реальної економічної ситуації жоден із урядів не погодився б на збільшення міграційних квот. Також Джордж Страуссер Мессершміт повідомив, що, враховуючи складність переговорів з німецьким авторитарним режимом, матеріали роботи нової організації публікуватися не будуть [3].

Одним із перших завдань групи стала допомога керівнику американської делегації М. Тейлору в підготовці до Евіанської конференції. Головний тягар цієї роботи взяв на себе технічний секретар комітету Д. Воррен. Згодом він спільно із головою президентського комітету Д. МакДоналдом увійшов до складу американської делегації. На конференції в Евіані представники США дотримувалися представленої Д. Мессершмітом програми. На форумі озвучувалися варіанти створення поселень для біженців у різних кутках світу – Західній Австралії, філіппінському острові Мінданао, на Алясці, у Шанхаї, а також у британських (Родезія, підмандатна територія Танганьїка), французьких (Мадагаскар та Французька Північна Африка) та португальських (Ангола) колоніях.

Проте головну надію американська сторона та європейські партнери у допомозі щодо розміщення німецько-австрійських біженців покладали на країни Латинської Америки. Адже до складу створеного на конференції Міжурядового комітету з питань біженців (далі – МКБ) увійшли дев'ятнадцять країн Центральної та Південної Америки і карибського басейну. Регіон називали ледь не ідеальним місцем для здійснення переселенських операцій, чому сприяли малозаселеність, прийнятний клімат, значний потенціал для розвитку сільського господарства та видобутку корисних копалин. Британський представник звернув увагу на досвід прийому європейських біженців в урядів Бразилії, Аргентини, Колумбії, Чилі, Мексики та Перу.

Проте латиноамериканські делегати не поділяли оптимізму колег, зазначивши, що вже здійснюють відповідні заходи з прийому в себе «неарійських» іммігрантів. Так, аргентинський представник Ле Бретон повідомив, що після 1935 р. кількість євреїв, що в'їхали до його країни перебуває на рівні двох третин від США, хоча Аргентина й вдесятеро менша. Чилійський делегат Фернандо Гарсія Олдіні, повідомив що з часу приходу нацистів до влади до Чилі прибуло чотирнадцять тисяч євреїв, що в 6,7 рази перевищувало розмір єврейської діаспори у державі. Про

подібне шестикратне зростання повідомив представник Болівії, а в Парагваї кількість осіб єврейської національності збільшилася на 58 %. Успіхом конференції щодо залучення країн Південної Америки та карибського басейну стала декларація домініканської делегації про готовність розмістити у себе до ста тисяч біженців від нацизму [3].

Члени комітету щомісяця збиралися на засідання. Зазвичай, загальному зібранню передувала робоча зустріч Д. МакДоналда, Д. Воррена та П. Бервалда. Дорадчий комітет не робив формальних звітів перед президентом, адже в його голови була можливість зустрічатися з ним із поточних питань. Перші три роки існування органу його фінансування відбувалося, як і планував Ф. Рузвельт, за рахунок громадських структур – «Джойнту» та «Американського єврейського конгресу», а згодом групу перевели на державне утримання.

Створення комітету позитивно зустріли представники єврейської громади у США. 15 червня 1938 р. його очільника Джеймса МакДоналда відзначено медаллю Альберта Ейнштейна за гуманітарну працю. Її, колишньому комісару Ліги Націй, вручили Сол Розенблюм та Джеймс Розенберг [10, р. 4].

На дев'ятому засіданні комітету 30 вересня 1938 р., під час обговорення можливостей домовленостей з німецьким урядом щодо організованого виїзду євреїв, постало питання про пошуки за кордоном місць для тимчасового притулку або постійного проживання політичних біженців [4, р. 24]. Досягнуто домовленостей, що «американський комітет» розглядатиме країни Західної півкулі, а МКБ – Африку. Восени 1938 р. в експертному середовищі США вивчалися поселенські можливості країн Латинської Америки. Найбільш перспективними фахівці визначили Коста-Ріку та Венесуелу, з урядами яких рекомендовано розпочати переговори.

Помітний вплив на роботу комітету справляв колишній очільник Американського географічного товариства, президентський радник, ректор університету Джона Хопкінса в Балтіморі Ісайя Бовман, який вважав, що євреїв можна використовувати з колонізаційною метою, проте вони не змогли б впоратися із завданнями освоєння необжитих людиною земель. Так, І. Бовман став провідним науковим консультантом ПДКПБ. Члени групи вирішили поцікавитися експертною думкою І. Бовмана стосовно Британської Гвіани, на що географ відповів, що колонія непридатна для облаштування поселень переселенців через транспортні проблеми та загрози здоров'ю. Проте ПДКПБ продовжив вивчати це питання та цікавився думкою іншого експерта. 9 січня 1939 р. доктор Серж Корф представив свою доповідь про Британську Гвіану, в якій повідомив, що означена колонія Сполученого королівства має локацію, придатну для переселення біженців. Висновком його меморандуму була позитивна оцінка створення в описуваній залежній території аграрного поселення, мешканці якого б займалися тваринництвом та вирощуванням овочів. Найбільшими проблемами, за оцінкою С. Корфа, був поганий поштовий зв'язок та інші «географічні перешкоди» [4, р. 27].

23 січня 1939 р. на шістнадцятому засіданні ПДКПБ ухвалено сформувати дослідницьку групу з шести осіб, яка б на місці спробувала вивчити потенціал регіону. На двадцять п'ятому засіданні комітету, яке відбулося 20 квітня 1939 р., групою представлено звіт [11]. Цього разу висновки колег знову суперечили позиції І. Бовмана. Той повідомив, що регіон не має нормальної транспортної інфраструктури та корисних копалин. Незважаючи на це, доповідь комісії схвалили. Невдовзі британська сторона висловила готовність розпочати проект. Після цього, на двадцять шостому засіданні ПДКПБ 29 червня 1939 р. підтримано британський план щодо заснування у Гвіані експериментального поселення на п'ятсот осіб. Проте через початок Другої світової війни «гвіанський проект» залишився нереалізованим.

Після початку війни США мали самостійно допомагати біженцям з Європи. Ще на тринадцятому засіданні 8 грудня 1938 р. вивчалися поселенські можливості Філіппін. 21 січня 1939 р. І. Бовман виступив із доповіддю «Попередня оцінка поселенських можливостей острова Мінданао» та позитивно оцінив перспективи. На двадцять другому засіданні 24 березня створено спеціальну комісію із п'яти осіб для вивчення питання на місці [12, р. 44]. Оскільки більшість часу навесні-влітку 1939 р. присвячувалися «гвіанському проекту», до філіппінського острова повернулися після виникнення серйозних ускладнень з реалізацією першого із них. Зокрема, на двадцять восьмому засіданні ПДКПБ 13 жовтня 1939 р. заслухано звіт комісії. У ньому вказувалося, що на Мінданао можна розмістити до десяти тисяч біженців [13]. Наприкінці року проведено перемовини із філіппінським керівництвом стосовно купівлі землі та виділення великої рогатої худоби, у Європі відібрано тисячу бажаючих для переїзду. Очільником поселення призначили Стентона Юндберга. Проте повномасштабній реалізації проекту завадили різні чинники.

Одночасно із «філіппінським проектом», члени комітету розпочали вивчення поселенських можливостей Домініканської республіки. Експертів для оцінки потенціалу Домінікани відібрав І. Бовман. Його реалізація полегшувалася наявністю «доброї волі» країни-учасниці МКБ, яка

погоджувалася розмістити в себе сто тисяч біженців. Фінансування взяв на себе «Агро-Джойнт», спеціальну угоду з ним уклади 29 вересня 1939 р. [9, р. 215]. «Схема Санто-Домінго» запрацювала, щоправда у значно скромніших масштабах. Комісія американського інституту Брукінгса, яка прибула в 1942 р для інспекції агропоселення Сосуа, розташованого на півночі провінції Пуерто-Плата, оцінило поселенський потенціал на рівні трьох-п'яти тисяч осіб. Пікантність співпраці із Домініканою полягала в тому, що раніше диктатор Трухільйо здійснив криваву різанину місцевих гаїтян. Частина американців виступала проти угоди із «домініканським расистом», який таким чином хотів покращити свій імідж.

Окрім того, комітет цікавився можливостями трансферу європейських біженців до Шанхаю. Пікантність ситуації із Шанхаєм, полягала в тому, що місто окуповане японцями, а США висловлювали підтримку китайській стороні. 5 жовтня 1937 р. Ф. Рузвельт виголосив промову, в якій закликав надати допомогу націям, які борються проти агресії. Станом на 1939 р. японцями не був захоплений лише іноземний квартал міста. Основна частка біженців були польськими євреями, які після початку війни виїхали до сусідньої Литви. Так, доволі несподівано частина із них змогла одержати дозвіл залишити країну від віце-консула Японської імперії у Каунасі Тіуне Сугіхари. Він масово видавав транзитні візи аж до анексії Литви СРСР.

Одним із пріоритетних регіонів для розселення біженців, за задумом американського керівництва, могла стати Мексика. Однак, відносини зі США ускладнювалися тим, що 1938 р. лівореформістський лідер Л. Карденас здійснив націоналізацію іноземних нафтовидобувних компаній. Дійшло навіть до розриву дипломатичних відносин із Великою Британією. Проте Лазаро Карденас дель Ріо прагнув покращення стосунків і направив до Вашингтону заступника міністра закордонних справ Рамона Бетету для переговорів щодо розміщення в країні європейських біженців. Він 15–19 червня 1939 р. провів дві зустрічі з представниками ПДКПБ, квакерської організації «Американський комітет друзів на службі суспільству» та «Джойнту». Перша із них відбулася у мексиканському посольстві в Вашингтоні, друга – в будинку ректора коледжу Свартмор Френка Айделота [14, р. 166]. Зустріч влаштував Френк Тенненбаум, професор історії Латинської Америки Колумбійського університету, особистий знайомий лідерів США та Мексики. На першій зустрічі з американського боку взяли участь Ф. Тенненбаум, Д. Воррен, який представляв комітет, а також Ф. Айделот (представляв «Американський комітет друзів»), Мордехай Езекіл (Міністерство сільського господарства США), Хуан Пантін та Даніель Алонсо («Конфедеративне іспанське товариство»), Мері Картер Джонс та Ліліан Трауготт («Американський комітет друзів»), пан Бейтел та Ісаак Леві («Джойнт»). Мексиканській стороні запропонували об'єднати прийом іспанських та єврейських біженців, що не тільки дасть змогу акумулювати фінансові ресурси, але й отримати імідж гуманітарної країни. Проте, мексиканський представник виступив проти цього, вказавши на швидку очікувану інтеграцію іспанців у мексиканське життя.

Під час наступної зустрічі обговорювалися перспективи економічного ефекту для індустріалізації країни від прийому мігрантів. Так, вказувалося, що частина єврейських біженців із Німеччини мають досвід роботи у хімічній промисловості, з Чехословаччини – у виготовленні скла, порцеляни та іграшок. Присутній на зустрічі представник «Джойнту» Д. Розен, намагався розвіяти стереотипи стосовно традиційних «єврейських» професій. Він повідомив, що євреїв, які перебувають у тимчасових таборах у Британії, Нідерландах та Швейцарії, можна навчити землеробству доки вони очікуватимуть транзиту до Мексики, а кращих відправити першими. Заступник очільника мексиканського Міністерства закордонних справ поїхав зі США із враженнями, що євреї зацікавлені в приїзді до його країни та здатні їй допомогти [14, р. 166–168].

Президент Л. Карденас дав доручення вивчити це питання. Невдовзі Бетата запропонував план, ґрунтований на дисперсній агроколонізаційній моделі (принцип «шахівниці»), за якою євреї мали інтегруватися до мексиканського суспільства за рахунок розсіяного розселення. У серпні 1939 р. Ф. Айделот прибув до Мехіко для здійснення переговорів із мексиканською владою, представленою Рамоном Бететою, Ігнасіо Гарсія Теллесом та Хосе Парресом. Він мав досягти згоди на укладання угоди про переселення до Мексики двохсот єврейських родин. Невдовзі із представників квакерів та «Джойнту» сформовано «Технічний колонізаційний комітет для біженців з Німеччини» на чолі з Артуром Морганом та Джозефом Розеном. Після поїздки країною, вони рекомендували владі розглянути земельну ділянку поблизу міста Уруапан в провінції Мічоакан, виставлену на продаж. Експертів цікавила позиція мексиканців чи не підпадає ця земля під перерозподіл у рамках аграрної реформи Карденаса та чи можна її придбати [14, р. 168–169].

Активна діяльність єврейських організацій країни призвела до того, що 13 листопада 1939 р. президент Мексики Лазаро Карденас підписав із представниками «Джойнту» угоду про аграрну колонізацію провінції Табаско, яка давала б змогу розпочати переселення у містечко Гуймангульйо [14, р. 162]. Планувалося розмістити півтори тисячі єврейських родин, половина із яких походили з Німеччини, 30 % – з Чехословаччини, по 10 % – з Польщі та Угорщини. Проте цей проект зустрів

серйозний опір в суспільстві та пресі, враховуючи наближення президентських виборів, його реалізацію вирішили відкласти. Згодом, тогочасний губернатор провінції Табаско та один із ініціаторів проекту Трухільйо Гуррія згадував, що біженцям планували надати землю і кредити, а також сприяти зміцненню зв'язків між євреями та мексиканцями [15, р. 5]

Розділяючи позицію Ф. Рузвельта, що допомагати потрібно не лише євреям із Німеччини та Австрії, представники комітету намагалися розширити дію американської допомогової політики й на інші категорії європейських вигнанців. Так, на засіданні ПДКПБ в лютому 1939 р. рекомендовано Держдепу та МКБ активізувати зусилля щодо всіх політичних біженців. Передусім йшлося про іспанських вигнанців. Проте, в Держдепі США повідомили, що Британія та Франція здатні справитися із вирішенням проблеми іспанських біженців власними силами [1, р. 84].

Значні надії покладав Ф. Рузвельт на засідання директорату МКБ 13 жовтня 1939 р. Напередодні він обговорював питання біженців із представником комітету Бернардом Барухом. Останній підтримав позицію іншого учасника зустрічі Самуеля Розенмана стосовно пошуку місць розселення європейських біженців на нових та нерозвинених територіях в Африці й Південній Америці. У свою чергу він запропонував план створення притулку в Африці, фінансованого приватним коштом та відкритого для прийому будь-яких біженців. Він розумів, що ця акція не вирішує завдання створення єврейської держави, проте здатна зняти гостроту кризи біженців [1, р. 74]. 4 грудня 1939 р. у листі до заступника держсекретаря США Самнера Веллеса американський лідер повідомив, що схиляється до ідеї реалізації широкомасштабного переселенського проекту, який міг би вирішити проблеми біженців, розмістивши їх на території у мільйон квадратних миль.

ПДКПБ був причетний і до розгляду переселенських проектів на території США. До різних американських відомств надходили пропозиції громадян щодо прийому біженців на Алясці (план Чарлза Баклі), Флориді, Нью-Джерсі, Північній та Південній Кароліні [4, р. 25–26]. Найближчими до реалізації були ініціативи Міністерства внутрішніх справ щодо розміщення вимушених мігрантів на Алясці [16] та Віргінських островах. 15 листопада 1940 р. на спеціальній нараді у Міністерстві внутрішніх справ США, присвяченій «віргінському плану» був присутній Д. Воррен [17]. За підсумками засідання ухвалено підготувати детальний план, схвалений міністром Гарольдом Айтсом 2 червня 1941 року [18]. Проте його втілення зіштовхнулося із серйозним опором.

Ще одним аспектом діяльності комітету був пошук коштів для реалізації переселенських проектів. Так, на двадцять дев'ятому засіданні ПДКПБ 23 жовтня 1939 р. обговорювалися питання фінансування майбутніх переселенських програм. Учасники прийшли до висновку, що оскільки не вдасться одержати згоду від Конгресу, то найкращим рішенням визнали створення міжнародної міжконфесійної організації (з обов'язковим залученням до неї представників Американського Червоного Хреста та «Джойнту»). Для головування запропонували запросити колишнього американського президента Герберта Гувера [1, р. 78–79]. Проте, враховуючи наближення президентських виборів 1940 р. та плани балотуватися від опозиційної Республіканської партії, екс-президент відмовився від запропонованої місії.

Після літа 1940 р. представники ПДКПБ вивчали питання та докладали зусиль щодо індивідуального в'їзду біженців до США. Реалізація переселенських проектів дала змогу М. Тейлору створити координаційну фундацію, що фінансувала переселення біженців з Німеччини. У співпраці з цією структурою ПДКПБ сприяв в одержанні 2500 американських віз. Згодом, практичні можливості для подібної допомоги значно обмежилися. Це сталося після закриття за розпорядженням Ф. Рузвельта від 16 червня 1941 р. американських консульських відділень у Німеччині, Італії та на окупованих нацистами територіях. Останньою надією біженців залишалися кубинські дипломатичні представництва, що продовжували функціонувати в країнах Осі та видавати візи [2, р. 62]. За таких умов головну роль в допомозі біженцям від нацизму перебрали на себе зарубіжні представники у нейтральних країнах (Швеція, Швейцарія), роботу яких координував ПДКПБ [2, р. 61].

З розгортання війни стало зрозумілим, що реалізувати допомогові проекти буде складніше. На засіданні 13 серпня 1942 р., представники ПДКПБ Д. МакДоналд, Бервалд та Д. Воррен закликали С. Веллеса втрутитися, щоб режим Віші припинив депортацію хворих дітей. Йшлося про заарештованих в ході масової облави на паризьких євреїв, влаштованої нацистами 16–17 липня 1942 р. У результаті акції «весняний вітер» затримано 13152 євреї, серед них чотири тисячі дітей. Арештантів розмістили на паризькому велодромі «Вель д'Ів». У вересні С. Веллес відреагував на акти «огидного та жорстокого переслідування», надіславши каблограму консульствам у Марселі, Ліоні та Ніці, щоб приготувати візи для тисячі дітей. Також комітет радив знайти можливість прийняти до п'яти тисяч дітей біженців. У той же час міністр закордонних справ Домініканської республіки Артуро Деспрадель повідомив про готовність країни розмістити в себе до трьох з половиною тисяч дітей із Європи. Спочатку французька колабораційна влада дала дозвіл на

евакуацію дітей, за умови нерозголошення факту операції. Першу тисячу дітей мали наприкінці року вивезти з Європи португальським пароплавом «SS Mouzinho», проте після висадки союзників у Марокко та окупації нацистами Франції, колаборантський уряд Лавалля відмінив виїзні візи. Залишити країну вдалося 32 із п'яти тис. дітей.

Напередодні Бермудської конференції, у середині березня 1943 р. консультативний комітет запропонував низку рекомендацій щодо покращення долі європейських біженців. Йшлося про сприяння виїзду вигнанців з Іспанії та укладання домовленостей з іспанською стороною з приводу дозволу прийняти нових втікачів із Франції. Також висловлювалася пропозиція схилити турецький уряд до тимчасового розміщення на території країни балканських вимушених мігрантів. Далі вказувалося на потребу задекларувати готовність гарантувати нейтральним країнам, які б погодилися на розміщення чи транзит біженців, компенсацію частини витрат та перспективу одержання повоєнних репарацій. Окрім того, актуалізувалася потреба поновити активний діалог з країнами Західної півкулі щодо переселення туди частини європейських втікачів від нацизму [8, р. 219].

Голова комітету Д. МакДоналд, відзначив, що оскільки африканський корпус Ервіна Роммеля більше не становив військової загрози для Близького Сходу, то можна було б розглядати Палестину в якості одного із регіонів розміщення біженців. Йшлося про прийом у межах міграційної квоти, встановленої у «Білій книзі» 1939 р. рішенням британського уряду дозволялося розселити у межах Палестини сімдесят п'ять тис. євреїв упродовж п'яти років, починаючи з 1 квітня 1939 р. [1, р. 72].

У 1943 р. керівник комітету почав висловлювати свою незгоду із форматом та змістом роботи структури. Так, 19 березня 1943 р. він написав есе до сіоністського часопису «Нова Палестина» під назвою «Час для дискусій пройшов», у якому стверджував, що альтернативи розселенню євреїв у Палестину не існує, інакше їм загрожує смерть у таборах. Переселенські проекти стосовно інших частин світу він назвав «застарілими паліативами» [19].

Після створення Військової ради із питань біженців (далі – ВРБ), яка мала займатися порятунком євреїв на окупованих нацистами територіях, наприкінці березня 1944 р. Комітет розглядали як можливих радників при відродженому МКБ та ВРБ. На початку квітня 1944 р. інтерес до комітету виявив перший виконавчий директор ВРБ Джон Пелі, який захотів зустрітися із Д. Ворреном та М. Тейлором в Нью-Йорку. Співробітник американського Міністерства фінансів, який був базовою установою для ВРБ, оцінював ПДКПБ, як «добре поінформовану групу», що може надати допомогу ВРБ [20, р. 5]. У той же час, 19 квітня 1944 р. Д. МакДоналд надіслав директору ВРБ Д. Пелі копію свого «Листа про відставку» 1935 р. із доданими зауваженнями щодо неадекватного характеру подальших зусиль світової спільноти щодо біженців наприкінці 1930-х рр. [21]. Голова ПДКПБ став відкритим критиком політики країн антигітлерівської коаліції щодо порятунку євреїв. На з'їздах єврейських громадських сіоністських організацій у Бафало (22 травня 1944 р.) та Чикаго (19 листопада 1944 р.) він звинувачував союзників у недостатній твердості, байдужості, нерішучості і катастрофічній сліпоті щодо гітлерівського режиму та реальних зусиль з порятунку євреїв. Останні роки війни комітет практично не діяв.

Таким чином, можна констатувати, що ПДКПБ був однією зі структур, на які опирався Ф. Рузвельт під час реалізації своєї гуманітарної політики. Провідним завданням ПДКПБ був пошук, аналіз потенціалу та відбір місць для переселення євреїв. Аналітичні пошуки потенційних регіонів розселення біженців здійснювалися під наглядом одного із найбільш авторитетних американських географів І. Бовмана. Корективи у роботу комітету внесла Друга світова війна – на рівні переговорів із венесуельською владою зупинилося втілення ідеї заснування поселень у басейні річки Оріноко, близьким до початку реалізації був «гвіанський проект». З іншого боку, деякі із переселенських планів вдалося втілити у життя. Найбільш успішним проектом, реалізованим за участі комітету стало створення агропоселення Сосуа у Домінікані.

Список використаних джерел

1. Sjöberg T. The Powers and the Persecuted. The Refugee Problem in the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR), 1938–1947. Lund: Lund University Press, 1991. 260 p.
2. Proudfoot M. J. European refugees 1939–52: a study in a force population movement. Evanston: Northwestern university press, 1956. 452 p.
3. Friedman S. No Haven for the Oppressed: United States Policy Toward Jewish Refugees, 1938–1945. Detroit: Wayne State University Press, 1973. 315 p.
4. Jaeger R. Closed doors: America and the 1938–1940 Refugee Crisis. Delaware, 2016. 58 p.
5. Smith N. American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization. Oakland: University of California Press, 2004. 586 p.
6. McDonald J. G. Refugees and Rescue: The Diaries and Papers of James G. McDonald, 1935–1945. Bloomington: Indiana University Press, 2009. 376 p.
7. Lowenstein S. Token Refugee: The story of the Jewish Refugee shelter at Oswego, 1944–1946. Bloomington: Indiana University Press, 1986. 246 p.
8. Breitman R., Lichtman A. FDR and the Jews. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013. 464 p.
9. Laffer D. R. The Jewish Trail of Tears. The Evian Conference of 1938. Tampa: College of Arts and Sciences University of South Florida, 2011.

397 p. 10. McDonald Awarded Einstein Medal for Humanitarian Service. Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin. 1938. June 16. Vol. IV. № 64. p. 4. 11. Report of the British Guiana Refugee Commission to the Advisory Committee on Political Refugees appointed by the President of the United States of America. London: H. M. Stationery off., 1939. 106 p. 12. Ephraim F. Escape to Manila: From Nazi tyranny to Japanese terror. Champaign: University of Illinois Press, 2003. 248 p. 13. Report of the Mindanao Exploration Commission. New York: Refugee Economic Corp., 1939. 72 p. 14. Gleizer D. Unwelcome Exiles. Mexico and the Jewish Refugees from Nazism, 1933–1945. Leiden: Brill Academic Pub, 2013. 334 p. 15. Mexican Labor Minister Says Post-war Jewish Immigration Would Benefit His Country // Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin. 1944. May 25. Vol. XI. № 120. p. 5. 16. The Problem of Alaskan development. Washington: United States Department of the Interior, 1940. 61 p. 17. Archivists of the Franklin D. Roosevelt Library and Museum in New York. Records of the War Refugee Board. Box 54. Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees. Folder 9. Temporary Havens on Virgin Islands. 1940. November 15. 18. Archivists of the Franklin D. Roosevelt Library and Museum in New York. Records of the War Refugee Board. Box 47. Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees. Folder 6. Temporary Havens: Alaska and Virgin Islands. 1941. June 2 – 1944. February 3. 19. McDonald J. G. The Time for Discussion is Past. New Palestine. 1943. March 19. pp. 5–7. 20. Archivists of the Franklin D. Roosevelt Library and Museum in New York. Records of the War Refugee Board. Box 22. President's Advisory Committee on Political Refugees. 1944. March 20 – April 6. 21. McDonald J. G. Letter of Resignation of James G. McDonald, High Commissioner for Refugees (Jews and other) coming from Germany, addressed to the Secretary General of the League of Nations. With an Annex containing an analysis of the measures in Germany against «Non-Aryans», and of their effects in creating refugees. London: Headley Brothers, 1935. 34 p.

Volodymyr Yushkevych

POSITION OF THE PRESIDENTIAL ADVISORY COMMITTEE ON POLITICAL REFUGEES IN THE PREPARATION AND IMPLEMENTATION OF RESETTLEMENT PROJECTS (1938–1945)

The article deals with one of the episodes of humanitarian policy of the United States which is related to the operational work of the advisory body of the American president. The activities of Franklin Roosevelt Personal Initiative as the Presidential Advisory Committee on Political Refugees is investigated. The group of consultants founded in April 1938 was assigned to the task of technical preparation for the relocation of forced migrants from Austria and Germany.

In this study key aspects of the work of the committee are revealed. In particular, there is shown one of the most important vectors of activity – projects on the resettlement of European refugees from Nazism to South American countries and other regions of the world. Thus, the participants of the researched organization investigated both theoretical and practical ways of possible relocation of Jews and other discriminated groups. The analytical search for potential regions of refugee resettlement was carried out under the supervision of one of the most authoritative American geographers Isaiah Bowman.

The World War II made an intrusion into the work of the committee as a result the realization of the idea of establishing settlements in the Orinoco basin stopped at the stage of negotiations with the Venezuelan authorities, it also appeared impossible to launch the «Guiana project». On the other hand, some resettlement projects were implemented. Refugees from Central Europe migrated to Shanghai, the Philippines (Mindanao) and the Dominican Republic. After the USA officially entered WWII the Presidential Committee for some time provided assistance to European refugees of Jewish origin in obtaining American visas.

Key words: refugees, US president, James McDonald, Franklin Roosevelt, Stephen Wise, George Warren.

УДК 94(480*7)

Денис Ковальов

ВИТОКИ І ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФІНЛЯНДСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена дослідженню ідейної течії, яка виникла у середині XIX ст. щодо існування у межах Російської імперії окремої Фінляндської держави. Проведено аналіз філософсько-політичних обґрунтувань представників фенноманського та свекоманського рухів щодо реального стану речей в автономному Великому Князівстві Фінляндському за царювання Миколи I та Олександра II. Визначено вплив європейських і російських мислителів на суспільну думку в тодішній Фінляндії. Наведено характер і методи боротьби двох найбільших опозиційних до царату ідейних течій – фенноманів під проводом Югана-Вільгельма Снелльмана та свекоманів під проводом Леопольда Мехеліна за політичний Олімп автономії. Визначено, яким чином період царювання Миколи I та Олександра II вплинув на розвиток теорії про окрему Фінляндську державу, що заклала міцний фундамент для появи на початку XX ст. самостійної та не від кого незалежної країни Фінляндії. Наголошено на важливості проведення історичних порівнянь із тогочасною ситуацією у Наддніпрянській Україні.

Ключові слова: Велике Князівство Фінляндське, державність, Російська імперія, фенноманство, Фінляндська держава.

Правління Олександра II вважається дослідниками історії Фінляндії як доба справжніх реформ. На відміну від свого батька, консерватора Миколи I, новий володар держави Романових прагнув змінити всю суспільну структуру Великого Князівства Фінляндського (далі – ВКФ). Не варто забувати, що саме реформи Олександра II дозволили вивести імперію із глибокої кризи та дали потужний поштовх капіталістичному розвитку. Водночас, саме за царювання Миколи I й Олександра II на теренах ВКФ визріває власна національна свідомість та ідея окремішності, які з реформами перетворюються на політичний ґрунт для майбутніх визвольних змагань.

Під час здійснення дослідження, проведено огляд історіографії проблеми. Плідні напрацювання широкого загалу фінських А. Форсіус [8], К. Коргонен [10], Л. Пунтіла [12] і Т. Вігавайнен [13] і російських Р. Дусаєв [2] і М. Могунова [6] істориків зазначеного періоду допомагають зрозуміти ступінь вивченості тематики та узагальнити історіографію. Водночас, доволі вагомий внесок здійснили лише декілька дослідників. Так, у роботі «Від великого князівства до сучасної держави. Політична історія Фінляндії від 1809 року» колектив авторів (О. Юссіла, С. Гентіля і Ю. Неваківі) розкриває сутність законного перебування ВКФ у складі держави Романових і проводить детальний аналіз зародження та розвитку національно-визвольного руху [7]. У свою чергу, історик І. Лііканен у монографії «Фенноманство і люди – прогресивний рух в організації та народженні Фінської партії» загострює увагу читача на політичній платформі та ідейних основах фенноманського руху, представники якого у середині XIX ст. першими порушили питання про окрему Фінляндську державу [11]. Серед російських дослідників варто виділити дисертацію С. Баландіна «Державно-правове становище Великого князівства Фінляндського у складі Російської імперії», у якій автор актуалізує проблеми адміністративно-територіального і національно-державного устрою ВКФ, що стали викликом для місцевої політичної еліти [1].

Мета статті полягає у реконструкції історичного тла у ВКФ за доби Миколи I та Олександра II, чиє царювання дозволило з'явитись і значно просунутись у сприйнятті підданими ідеї окремої Фінляндської держави, котру відстоювали як етнічні фіни, так і етнічні шведи.

Завершення наполеонівських війн перемогою коаліціантів на чолі з Великою Британією принесло народам Європи нову хвилю реакційного консерватизму. Найболючіше соціально-політичні зміни на собі відчули приєднані до Російської імперії польські та фінляндські землі. Та якщо у створеному Царстві Польському одразу запанував самодержавний дух, у ВКФ царат не поспішав встановлювати власні правила [2, с. 111]. Новий автономний статус Фінляндії мав запропонувати її мешканцям відносно незалежну позицію у внутрішній політиці, що за часів шведського володарювання було неможливим. Водночас, в'яла політика намісників держави Романових сприяла тому, що натхненні ідеями Французької революції та подальшими подіями національно-визвольної боротьби європейських народів, представники шведськомовної аристократії прагнуть створити на теренах ВКФ свою «особливу державу».

Несподівана смерть Олександра I, вступ на трон його брата Миколи I та повстання декабристів не могли не справити враження на новоприєднану територію держави Романових [3, с. 63]. Покоління так званих «будителів фінської нації», попри своє шведське походження,

розпочинає полеміку щодо виокремлення Фінляндії у складі Російської імперії за мовним принципом. Батьки-засновники фенноманського руху А.-І. Арвідсон, Я. Ютейні, Ю.-Я. Тенґстрьом, за умовами часу діяли у літературно-науковому напрямку [5, с. 184]. Вони наголошували на тому, що попри династичний союз ВКФ і держави Романових, перша має орієнтуватися на Європу. Так, у 1827 р. філософ А.-І. Арвідссон закликав до пробудження фінського національного духу та самосвідомості і вважав, що спільна фінська мова об'єднає фенноманів внутрішнім ідейним і духовним зв'язком, який зміцнює усі прошарки суспільства [11, с. 123]. Проте вимоги перших фенноманів не зустріли широкої підтримки у фінському суспільстві, тож обговорення поставленої ними проблеми загальмувалося приблизно на 20 років.

Тим часом у кінці 1830-х рр. представник Шведської королівської академії І. Гвассер здійснює подорож містами ВКФ [10, с. 36]. Там він знайомиться з фенноманськими ідеями та проблемами державної розбудови автономії, які сильно контрастують зі шведською дійсністю та політичною стабільністю. Вже на початку 1840 р. І. Гвассер публікує в Обу (нині Турку – примітка автора) памфлет «Про Борґоський сейм і становище Фінляндії після 1812 р.» (оригінальна назва «Om Borgå landttag och Finlands ställning 1812»), у якому підкреслив штучне адміністративно-політичне утворення Фінляндії [8]. Та попри це, автор наголошував на унікальності автономного статусу ВКФ, яким неодмінно мають скористатися фенномани задля розвитку власної національної ідеї. Крім того, опонуючи А.-І. Арвідссону і його послідовникам, І. Гвассер відстоює думку, що покращення становища Фінляндії відбудеться тоді, коли царат почне ставитися до новоприєднаної території, як Швеція відносно Норвегії [5, с. 185]. Він також зазначав, що особливість Фінляндської держави у складі Російської імперії полягає в тому, що, на відміну від Польщі, їй надано можливість скликати станово-представницький Сейм і не позбавлено чинних законів. Як і фенномани, І. Гвассер вбачав у Фінляндії майбутній потенціал осібної держави із представницькою формою правління [8]. Він наголошував на тому, що під час проведення Борґоського сейму у 1809 р. фіни звільнилися від влади Швеції, уклавши особисто із російським імператором сепаратний договір – ВКФ ставало конституційно керованою державою, обмеживши при цьому свою зовнішню самостійність.

Довгий час теорію про особливу Фінляндську державу сучасники А.-І. Арвідссона та І. Гвассера сприймали як фантазію. Адже незалежною, за прикладом тієї ж Бельгії, Фінляндія могла б стати не тільки завдяки національним прагненням, через повстання чи революцію, але й, у першу чергу, через міжнародні обставини: бажання таких країн, як Франція, Велика Британія, Пруссія та Австрія, визнати її рівноправним суб'єктом європейської та світової політики. Цілком зрозуміло, що фенноманські погляди на окремішність ВКФ від держави Романових не могли не викликати відповідну реакцію серед наблизених кіл до царату. Напередодні Кримської війни (1853–1856 рр.) розпочато дискусію у вигляді обміну памфлетами між І. Гвассером і фенноманами з одного боку, та їх опонентами із Санкт-Петербурга й Стокгольму з іншого [13, с. 151]. Право Російської імперії володіти Фінляндією відстоювала професура юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Не буде зайвим зауважити, що її прогресивна частина (так звані «західники»), розглядала можливість перетворення ВКФ на справжню державу, але під протекторатом держави Романових. Так, професор права О. Градовський вважав, що «Фінляндія є окремою у внутрішньому управлінні державою, оскільки за нею збережені всі місцеві особливості її суспільно-політичного становища» [1, с. 44]. Водночас Б. Чічерін у розділі XI. «Складні держави» свого курсу «Загальне державне право» писав: «Фінляндія... утримала свою політичну самостійність і свій особливий устрій. При завоюванні їй обіцяно збереження чинних установ. До них належать і Сейм, наділений законодавчою владою...» [1, с. 45]. Збереження національної самостійності фінляндців, на думку Б. Чічеріна, було запорукою вірної підданості народу ВКФ монархам із династії Романових. Професор кримінального права Н. Таганцев дотримувався іншої точки зору, Фінляндію він розглядав як необхідне територіальне придбання, яке б гарантувало безпеку імперської столиці у разі війни зі Швецією, Данією чи Пруссією [1, с. 48]. Його колега Е. Берендтс стверджував, що ВКФ хоча і має автономні права, але місцева адміністративно-політична система підпорядкована інтересам держави Романових [1, с. 49].

На користь своєї точки зору прихильники теорії особливої Фінляндської держави, яких очолював наступник А.-І. Арвідссона, ідеолог фенноманського націоналізму Ю.-В. Снелльман, висували такі аргументи: по-перше, у Фінляндії існували свій законодавчий орган – станово-представницький Сейм, і особливе законодавство; по-друге, ВКФ не входило до уніфікованих адміністративних утворень Російської імперії; по-третє, Фінляндія мала відмежовані від загальноімперської скарбниці податки, бюджет, урядові та судові установи; по-четверте, рішення фінляндських судів у державі Романових виконувалися за такою процедурою, як і рішення судів іноземних держав, а контроль російського Сенату на Фінляндію не розповсюджувався [4, с. 85]. Послідовники консервативно-реакційного принципу «єдиної та неподільної імперії» розглядали ВКФ як безпосередню частину держави Романових, інкорпоровану на правах звичайної провінції

(губернії). У цілому, основні аргументи прихильників теорії інкорпорованої провінції зводилися до наступного: а) Фінляндія до завоювання не була самостійною державою і, навіть, не користувалася автономією; б) обіцянки Олександра I, дані учасникам Борґоського сейму, зберегти у ВКФ місцеві закони та державні установи, не носили характеру договірної угоди двох суверенних країн, а являли собою одностороннє волевиявлення монарха, яке його нащадки могли скасувати; в) у фінляндців не було власної конституції, тому що вони були підданими Швеції, а отже усі місцеві закони – спадок шведського права [9, с. 66].

Розпочата у 1860-х рр. доба реформ ознаменувала зміни у політичній системі всієї держави Романових, передусім у ВКФ. Наступник Миколи I, його син Олександр II, після програної Кримської війни, намагався виглядати для своїх підданих справжнім визволителем і новатором водночас. Новий імператор, починаючи з 1863 р., дозволив регулярно скликати станово-представницький фінляндський Сейм, завдяки чому упродовж наступних 40 років на території Фінляндії сформувалася власна партійна система [9, с. 68]. При цьому у 1860–1880-х рр. саме у ВКФ продовжували переважати промонархічні настрої – серед фенноманської аристократії розквітнув лоялізм до особистості великого князя фінляндського. Адже саме він, як носій верховної влади, уособлювався з кардинальними змінами.

Чим активніше йшов соціально-економічний розвиток ВКФ у добу реформ, тим гострішою ставала боротьба за владу на місцях між фенноманами та їх конкурентами – свекоманами [12, с. 77]. Вони також сприйняли теорію про окрему Фінляндську державу як свою. У 1872 р. молода генерація фенноманської інтелігенції на чолі з Ю.-С. Юрйо-Коскінемом та А. Меурманом, спираючись на ідеї А.-І. Арвідссона, Ю.-В. Снелльмана та І. Гвассера, заснувала Фінську партію – першу у ВКФ [13, с. 173]. Її програма мала на меті поліпшення соціокультурних умов життя селянства закладення підвалин загальнодержавної фінськомовної спільноти. У великих містах фінляндської автономії від імені Фінської партії відкрито з'являються заклики до створення національної держави, вперше зароджується ідея Великої Фінляндії із кордонами від Ботнічної затоки та річки Калікс на Заході – до узбережжя Білого моря на Сході [11, с. 146]. Можна стверджувати, що фенноманський рух за часів Олександра II не тільки збагатив національний рух фінів радикальними політичними гаслами, але соціально й політично консервативними ідеями, які планувалось здійснити на практиці. Згуртувавши навколо себе активну міську молодь, Ю.-С. Юрйо-Коскінен активно розвивав фенноманський рух у лавах Фінської партії на засадах соціал-реформізму [11, с. 148].

У 1880 р. на протигагу Фінській партії засновано Ліберальну партію, яка повністю поділяла ідеї свекоманського руху і шведськомовної меншини [9, с. 30]. Її засновником став лідер та ідеолог свекоманів Аксель-Улоф Фреуденталь. Ще у середині 1870-х рр. він висунув теорію, згідно із якою шведськомовні й фінськомовні мешканці ВКФ є двома різними народами, причому перші належать до вищої раси [9, с. 31]. Метою шведськомовної меншини було збереження status quo у питанні мови та відносин з Російською імперією та Шведським королівством. Свекомани усвідомлювали себе частиною скандинавського світу із його традиціями свободи, правопорядку та лібералізму. Отримуючи духовну і політичну підтримку зі Стокгольма, вони прагнули залишатися шведами та поєднували лібералізм тактики із консерватизмом дії. Шведська орієнтація у Фінляндії стала синонімом опозиції до політичної системи держави Романових, тож свекомани були змушені вести боротьбу на два фронти: проти самодержавства, з одного боку, і фенноманів – з іншого. Останні, на думку А.-У. Фреуденталю, послаблювали здатність Фінляндії протистояти інкорпорації до Російської імперії, а отже не можливо було збудувати окрему Фінляндську державу [9, с. 32].

У 1887 р. очільником Ліберальної партії став відомий промисловець і філософ Л. Мехелін (до речі, співзасновник компанії «Nokia») [9, с. 34]. У своїх численних трактатах 1870–1890-х рр. він доводив, що реальний союз із Російською імперією не повинен заважати самостійності Фінляндії у внутрішньому самоврядуванні, а її свобода не суперечить інтересам царату. Водночас свекомани, об'єднавшись навколо ідей А.-У. Фреуденталю, взяли на озброєння концепцію І. Гвассера, наголошуючи, що Борґоський сейм 1809 р. задекларував унію двох рівноправних держав – Росії та Фінляндії, де шведська культурна спадщина є ключем національного відродження фінляндців. У 1886 р. Л. Мехелін у памфлеті «Короткий опис публічного права Великого князівства Фінляндського» (оригінальна назва «Précis du droit public du Grand-Duché de Finlande») наголосив на державній окремішності ВКФ від держави Романових [10, с. 48]. Дискусія, що виникла навколо роботи лідера Ліберальної партії невдовзі стала прологом до фінляндсько-російського розколу, який у 1899 р. переріс у відкритий конфлікт і впливав на політичне життя Фінляндії аж до революційного зриву весною 1917 р. Так, Л. Мехелін намагався у категоріях юриспруденції та права довести, що Фінляндія є не провінцією, а уярмленою державою, акцентуючи увагу на понятті суверенітету, яким знехтували [6, с. 44]. Найбільший резонанс праця Л. Мехеліна мала в Санкт-Петербурзі та Москві – гофмейстер імператорського двору К. Ордін і професор історії М. Бородкін

доводили, що Фінляндія є завойована Росією шведська територія, де цар і його уряд становили повноправну абсолютну владу [10, с. 50].

У 1880–1890-х рр. фінляндські знавці державного права Р. Германсон та Ю. Вуолле-Апіа обстоювали, з незначними відмінностями, теорію особливої конституційної Фінляндської держави, що перебувала у династичному союзі із Романовими, а не з усією Російською імперією [13, с. 203]. Обидва вважали, що відповідальним за стан справ у ВКФ є виключно імператор, а у разі його відсутності – станово-представницький Сейм, однак ніяк не намісник чи царський уряд. Свою думку Р. Германсон та Ю. Вуолле-Апіа підтверджували ст. 4 «Основних законів Російської імперії», у якій зазначалося, що «з Імператорським Всеросійським престолом нероздільні суть престоли Царства Польського і Великого Князівства Фінляндського» [13, с. 204]. Отже, якщо існував окремий престол, існувала й окрема держава. Ю. Вуолле-Апіа та Р. Германсон вважали Фінляндію напівсуверенною державою, оскільки у неї був відсутній суверенітет у міжнародно-правовому сенсі.

Варто також наголосити на причині прихильності широких суспільних кіл серед підданих ВКФ до ідеї окремої Фінляндської держави впродовж досліджуваного періоду. Вона мала як різні прояви, так прихильників з різних політичних таборів: якщо фенномани бачили моноетнічну фінську державу, то свекомани – державу, де у злагоді співіснували б шведи та фіни. Представники царату відкидали обидві теорії, адже для них Фінляндія була лише черговою територією для здійснення власних геополітичних планів і соціально-культурних експериментів.

Отже, у багатьох країнах Європи середини XIX ст. авторитетні представники пригноблених народів (як українці, ірландці, угорці) були переконані, що політичне звільнення (мітинги та прокламації) прокладає шлях звільненню народному (автономія, самостійність). І фенномани, і свекомани погоджувалися, що вже з початку 1860-х рр. Фінляндія розвинулася до рівня держави. Однак, на думку перших, це сталося завдяки тому, що національна самосвідомість фінського народу мала змогу розквітнути саме в період російського панування; другі ж природно вважали це спадком шведської доби. Водночас постійного вжитку остаточно набув термін «Фінляндська держава», стрижнем якого була проблема державно-правового статусу ВКФ. Це питання було принципово важливим, як для суспільно-політичної еліти Фінляндії, так і для царату. Водночас урядовці та намісники імператорів із династії Романових прагнули розв'язати питання фінляндської автономії за допомогою кодифікації місцевих юридичних актів. Тобто перевести правові відносини на основу, яка дозволила б надати ліквідації особливого становища Фінляндії законного вигляду. Приклад згортання польської автономії 1863–1865 рр. слугував своєрідним взірцем. Тому не дивно, що з роками теорія про «Фінляндську державу» здобула багато прихильників серед народних мас, які хотіли позбутися царського ярма, сформувавши власну ідейно-політичну платформу.

Список використаних джерел

1. Баландин С. Государственно-правовое положение Великого княжества Финляндского в составе Российской Империи: диссерт.... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2012. 184 с. URL: <https://goo.gl/MjsVoy>. (дата звернення: 01.10.2018).
2. Дусаев Р. Государственно-правовой статус Великого княжества Финляндского (1809–1917 гг.) // Правоведение. 1975. № 2. С. 110–118.
3. Ковальов Д., Бобылева С. Ілюзія чи факт у політичному становищі Фінляндії в першій половині XIX ст. // Слов'янський вісник. Рівне, 2011. С. 61–66.
4. Ковальов Д. Вплив царизму на зародження модерної нації у Фінляндії // Історія торгівлі, податків та мита. 2015. № 2(12). С. 81–88.
5. Ковальов Д. Фенноманство як своєрідний рух народників у Фінляндії // Історичні етюди: зб. наук. пр. 2017. Вип. 5. С. 184–186.
6. Могунова М. Еволюція форми Финляндского государства // Северная Европа: Проблемы истории. М., 1988. Вып. 4. С. 37–60.
7. Юссіла О., Гентіля С., Неваківі Ю. Від великого князівства до сучасної держави. Політична історія Фінляндії від 1809 року / пер. з фін. М. Гаутала і В. Пилипенко. К.: Унісерв, 2002. 407 с.
8. Forsius A., Israel Hwasser (1790–1860) – lääketieteen professori, luonnonfilosofi ja kirjailija // Arnoldus: kuvauksia historiasta. URL: <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/hwasser.htm>. (дата звернення: 01.10.2018).
9. Kovaliov D. The Origin and Evolution of Svekoman Opposition in the Grand Duchy of Finland // Herald of Omsk University, Series «Historical Studies». 2017. № 2(14). Pp. 28–35.
10. Korhonen K. Autonomus Finland in the political thought of 19th century in Russia. Turku, 1967. 99 p.
11. Liikanen I. Fennomania ja kansa – Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. Helsinki: SHS, 1995. 393 s.
12. Punttila L. Suomen poliittinen historia. 1809–1966. Helsinki: Otava, 1971. 218 s.
13. Vihavainen T. Itäraja häviää: Venäjä ja Suomen kaksi vuosisataa. Helsinki: Otava, 2011. 303 s.

References

1. Balandin S., Gosudarstvenno-pravovoe polozhenie Velikogo knjazhestva Finljandskogo v sostave Rossijskoj Imperii [State and legal status of the Grand Duchy of Finland within the Russian Empire]. Dissertatsiya ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. M., 2012. 184 p. URL: <https://goo.gl/MjsVoy>.
2. Dusaev R., Gosudarstvenno-pravovoj status Velikogo knjazhestva Finljandskogo (1809–1917 gg.) [State and legal status of the Grand Duchy of Finland (1809–1917)]. Pravovedenie. 1975. №2. Pp. 110–118.
3. Kovaliov D., Bobylieva S., Iliuziia chy fakt u politychnomu stanovyshchi Finliandii v pershii polovyni XIX st. [Illusion or fact in the political situation of Finland in the first half of the

nineteenth century]. Slovianskyi visnyk. Rivne, 2011. PP. 61–66. 4. Kovaliov D., Vplyv tsaryzmu na zarodzhennia modernoi natsii u Finliandii [Influence of tsarism on the birth of a modern nation in Finland]. Istoriiia torhivli, podatktiv ta myta. 2015. №2 (12). PP. 81–88. 5. Kovaliov D., Fennomanstvo yak svoieridnyi rukh narodnykiv u Finliandii [Fennoman movement as a kind of the Narodniks' movement in Finland]. Istorychni etiudy: zb. nauk. pr. 2017. Vol. 5. PP. 184–186. 6. Mogunova M., Evoljucija formy Finljandskogo gosudarstva [Evolution of the form of the Finnish state]. Severnaja Evropa: Problemy istorii. M., 1988. Vol. 4. PP. 37–60. 7. Yussila O., Hentilia S., Nevakivi Y., Vid velykoho kniazivstva do suchasnoi derzhavy. Politychna istoriia Finliandii vid 1809 roku [From the Grand Duchy to the modern state. Political History of Finland from 1809]. K.: Uniserv, 2002. 407 p. 8. Forsius A., Israel Hwasser (1790–1860) – lääketieteen professori, luonnonfilosofi ja kirjailija // Arnoldus: kuvauksia historiasta. URL: <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/hwasser.htm>. 9. Kovaliov D., The Origin and Evolution of Svekomian Opposition in the Grand Duchy of Finland // Herald of Omsk University, Series «Historical Studies». 2017. №2 (14). Pp. 28–35. 10. Korhonen K., Autonomus Finland in the political thought of 19th century in Russia. Turku, 1967. 99 p. 11. Liikanen I., Fennomania ja kansa – Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. Helsinki: SHS, 1995. 393 s. 12. Puntila L. Suomen poliittinen historia. 1809–1966. Helsinki: Otava, 1971. 218 s. 13. Vihavainen T., Itäraja häviää: Venäjä ja Suomen kaksi vuosisataa. Helsinki: Otava, 2011. 303 s.

Denis Kovaliov

THE FINNISH STATE: ORIGINS AND JURISTICAL BACKGROUND

The article deals with the ideological trend that emerged in the middle of the XIX century on the existence within the Russian Empire of a separate «Finnish state». Analyzed the philosophical and political substantiations of the representatives of the Fennoman and Svecoman movements concerning the real state of affairs in the autonomous Grand Duchy of Finland in the reign of Nickolai I and Aleksander II. It has been determined the influence of European and Russian thinkers on public opinion in former Finland. It has given the nature and methods of the struggle of the two largest opposition to tsarism of ideological movements – Fennomans by the leader of Johan Vilhelm Snellman and Svecomans by the leader of Leopold Mechelin for the political Olympus of autonomy. Separately it was made the analysis of the activities of the representative of the Royal Swedish Academy of Israel Hwasser, who was the first to think about the appearance of a «Finnish state» in the North of Europe as a counterweight to the Russian Empire threatening Scandinavia. It was determined how the reign of Nickolai I and Aleksander II influenced the development of the theory of a separate «Finnish state», which laid a solid foundation for the appearance in the early 20th century independent Finland from any country. It was emphasized the tsarist dual policy in the national outskirts: in the Kingdom of Poland the autocratic spirit reigned, in the Grand Duchy of Finland local residents were offered a relatively independent position in domestic policy. It was stated that the theory about a separate «Finnish state» from the middle of the 19th century had a defensive reaction to the conservative ideology of the «united and indivisible empire» without the right of every nation to its identity. The importance of making historical parallels was emphasized with the then situation in Naddnipyrianshchyna in the studied period of history.

Key words: Grand Duchy of Finland, statehood, Russian Empire, the Fennoman movement, «Finnish state».

УДК 94(430)

Марина Михайлюк

**ЮЛІУС ШТРЕЙХЕР НА НЮРНБЕРЗЬКОМУ ПРОЦЕСІ:
АНТИСЕМІТСЬКИЙ АСПЕКТ ОБВИНУВАННЯ**

У статті йдеться про процес над Юліусом Штрейхером у рамках роботи Міжнародного воєнного трибуналу у Нюрнберзі (1945–1946 рр.). Основна увага акцентується на обвинуваченнях, пов'язаних із його професійною діяльністю, публічними антисемітськими висловлюваннями і публікаціями у тижневику «Дер Штюрмер» та в інших, редагованих ним, виданнях, зокрема, питаннях цькування євреїв, організації бойкоту, погромів і закликів до їх фізичного знищення. У висновку зазначається, що попри те, що підсудний намагався провину за антисемітську пропаганду, організацію бойкоту і «кришталевої ночі» перекласти на інших високопосадовців, не погоджувався із більшістю звинувачень, все ж поніс справедливе покарання.

Ключові слова: Нюрнберзький процес, антисемітизм, нацистська пропаганда; газети «Дер Штюрмер», «Ізраїлітішес Вохенблатт фюр ді Швайц», «Фелькішер беобахтер», обвинувачення, вирок.

Сучасна українська історична наука не приділяла належної уваги Нюрнберзькому трибуналу, адже його історіографія фактично відсутня. Роль трибуналу в історії юриспруденції та Другої світової війни описана побіжно і в незначній кількості вітчизняних публікацій [1–2]. Антисемітська діяльність Ю. Штрейхера та її вплив на молоде покоління німців згадується у праці О. Давлетова [3], а також в окремих журналістських роздумах [4]. Наукові праці, у яких би висвітлювалася роль Ю. Штрейхера в організації і проведенні антисемітської пропаганди серед німецьких громадян, розкривалася його особиста причетність до злочинів нацистського режиму, відсутні. У Російській Федерації психологічний портрет підсудного став предметом детального аналізу в статті О. Єрмакова [5].

Метою розвідки є розгляд суті тих злочинів, які інкримінувалися Ю. Штрейхеру на Нюрнберзькому процесі, аналіз аргументації сторін та обґрунтування вироку.

Ю. Штрейхер народився 12 лютого 1885 р. у баварському містечку Флейнхаузен. У другій половині 1900-х рр. викладав в одній із гімназій Нюрнберга. Під час Першої світової війни отримав звання лейтенанта, був нагороджений Залізним Хрестом 1-го і 2-го ступенів. Після демобілізації повернувся на викладацьку роботу. На початку 1920-х рр. став членом НСДАП, брав активну участь у мюнхенському путчі. Упродовж 1923–1945 рр. видавав газету «Дер Штюрмер» («Штурмовик») і до 1933 р. перебував на посаді її головного редактора. Упродовж 1925(29)–1940 рр. ніс службу гауляйтера північної частини Баварії «Франконії». У 1929 р. став депутатом Баварського ландтагу, в 1933 р. – депутатом Рейхстагу від Тюрінгії, керівником комісії із питань протидії єврейству. У 1934 р. вступив в ряди СС (за деякими даними – отримав звання групенфюрера СС), продовжував виступати за політику переслідування єврейського населення.

З початком Другої світової війни Ю. Штрейхер активно підтримував усі антисемітські кампанії і депортацію євреїв із Німеччини. Наприкінці 1939 р. йому заборонили публічні виступи. У 1940 р. гауляйтера звільнили із посади, але залишили у рядах нацистської партії. Проте він продовжував писати антисемітські статті під різними псевдонімами. Наприкінці травня 1945 р. Ю. Штрейхера заарештувала американська окупаційна влада і восени він представ перед Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі [6, с. 461].

Судити Ю. Штрейхера давно планувала британська сторона. Його ім'я фігурувало ще в першому списку обвинувачених, остаточні прізвища яких опубліковано 29 серпня 1945 р. [7, с. 144]. Згідно зі статутом, обвинувальний акт підсудний отримав німецькою мовою 18 жовтня 1945 р. в нюрнберзькій в'язниці, тобто за місяць до слухань. У додатку «А» містилася індивідуальна відповідальність за злочини, описані у розділах I–IV. Ю. Штрейхеру інкримінували те, що він упродовж 1932–1945 рр. був членом НСДАП і Рейхстагу, генералом військ СА, гауляйтером Франконії, головним редактором «Штурмовика». Використовував названі посади та особистий вплив для того, щоб сприяти приходу нацистів до влади (розділ I «Злочини проти миру»); санкціонував, керував і брав участь у злочинах проти людяності (розділ IV), включаючи антиєврейську діяльність (розділи I, IV).

За іронією долі Ю. Штрейхер був єдиним із підсудних, який добре знав зал засідань Будинку юстиції, оскільки Нюрнберг вважався «столицею» Франконії і в 1920-ті рр. у цьому залі вже розглядалися судові справи, за однією версією, про розбещення ним малолітньої дівчинки, за

іншою, через його чисельні антисемітські висловлювання та публікації у газеті «Дер Штюрмер». За версією П. Шибицького, кар'єра Ю. Штрейхера як учителя завершилася саме через його аморальні вчинки [8, с. 53]. Ймовірно, інформація щодо розтління неповнолітніх активно розповсюджувалася німецькими опонентами і була запозичена радянськими кореспондентами, публіцистами та істориками. Зокрема, міститься у публікації І. Еренбурга (газета «Известия» від 4 грудня 1945 р.) [9, с. 72], монографії Д. Мельникова та Л. Чорної [10, с. 60] та інших радянських джерел. Однак сучасні енциклопедичні Інтернет-сайти повідомляють про те, що в часи Веймарської республіки Ю. Штрейхера неодноразово судили, насамперед, за пропаганду радикального антисемітизму і отримав він 8 місяців ув'язнення. Подібної версії дотримується й О. Єрмаков, критично ставлячись до радянських публікацій [5, с. 130].

А. Полторак зазначає, що саме через «пристрасть до малолітніх» припинилася кар'єра Ю. Штрейхера як гауляйтера. Хоча в останньому випадку найбільше допомогло розслідування Г. Геринга щодо фінансових махінацій в гау. Проте існують й інші версії цієї події. Одна із них полягає в тому, що Ю. Штрейхер в 1937 р. на шпальтах свого головного видання образив доньку Г. Геринга, за що той йому помстився і добився звільнення із посади. Після чого Ю. Штрейхер став уникати рейхсмаршала. На Нюрнберзькому процесі називав його «свинєю», «кокаїністом», «відвертим злодієм», «вискочкою» і «кар'єристом» [11, с. 62–63; 12, с. 281].

Радянські історики й юристи нарекли Ю. Штрейхера «головним антисемітом», «антисемітом № 1» та «ідеологом антисемітизму», посилаючись на те, що він сам себе так називав. Проте подібні думки видаються дещо перебільшеними, адже тон антисемітизму задавали А. Гітлер і Й. Геббельс, а Ю. Штрейхер, маючи власні антиєврейські погляди, цим «вдало» користувався, активно реалізуючи й розвиваючи тему на сторінках своїх періодичних видань. Тижневик «Дер Штюрмер» був не єдиним друкованим органом, який підтримував антиєврейську кампанію у Німеччині. Антисемітською пропагандою займалися усі нацистські видання, від суспільно-політичних – до дитячих.

Виходячи зі спогадів сучасників процесу, у нюрнберзькій в'язниці Ю. Штрейхер почувався комфортно. З в'язничної бібліотеки навіть замовляв німецьку поезію [11, с. 30]. Під час судових засідань постійно щось жував [13, с. 127]. Можливо, тим самим намагаючись відволікатися від неприємного заходу, демонструючи неповагу й неприязнь до організаторів процесу.

Головний обвинувач від США Роберт Джексон 21 листопада 1945 р. у вступній промові щодо провини Ю. Штрейхера згадав, як підсудний у березні 1942 р. розповідав про християнське вчення, що стояло на шляху радикального вирішення єврейського питання у Європі і цитував заяви А. Гітлера про обов'язкове знищення євреїв (документ № 1957-ПС). 4 листопада 1943 р. Ю. Штрейхер заявив, що представники семітських народів вже зникли із Європи і «східний заповідник єврейства, звідки протягом століть єврейська чума заражала європейське суспільство, перестав існувати» (документ № 1956-ПС). «Штрейхер має тепер наглість заявляти нам, що він всього лише сіоніст і говорить, що хотів лише повернути євреїв у Палестину, – дратувався Джексон. – Але 7 травня 1942 р. писав, що єврейське питання – це питання світового значення. Ані Німеччина, ані Європа не можуть відчувати себе у безпеці, доки євреї мешкають не лише в Європі, але й на всій земній кулі» (документ № 1797-ПС) [14, с. 315].

Напередодні розгляду справи, захист Ю. Штрейхера подав клопотання про відкладення слухань через незадовільний фізичний стан підзахисного і прохав провести медичний огляд. 22 листопада 1945 р. трибунал, засідання якого очолював британський суддя, лорд Джеффері Лоренс, задовольнив клопотання, але відхилив прохання про перенесення справи, посилаючись на висновок лікарів. У висновку зазначалося, що підсудний Ю. Штрейхер на 61 році життя є здоровим, знаходиться в адекватному стані, тому може постати перед судом, захищати себе і нести повну відповідальність за вчинені злочини [15, с. 152–153, 247–248].

10 січня 1946 р. помічник британського обвинувачення підполковник Дж. Гріффіт-Джонс виступив перед судом із доповіддю про індивідуальну відповідальність підсудного за злочини проти людяності, а 29 квітня провів його допит. Назвав Ю. Штрейхера головним катом євреїв, звинуватив в тому, що він упродовж 25 років намагався виховувати весь німецький народ в душі ненависті до євреїв і закликав до їх переслідування і винищення, був співучасником масштабних вбивств.

У 1933 р. Ю. Штрейхер заснував щоденну газету «Франкіше Тагесцайтунг» і ніс за неї відповідальність. У Нюрнберзі випускав ще кілька місцевих видань. Усі газети проводили антисемітську пропаганду. Ще в квітні 1925 р. в одному зі своїх виступів Ю. Штрейхер закликав закласти базу для майбутнього знищення євреїв. За 7 років його позиція не змінилася, адже він особисто підтвердив, що упродовж 13–14 років вів постійну «боротьбу» із єврейським засиллям [17, с. 826]. «Поки я стою на чолі цієї боротьби, вона буде проводитися так добросовісно, що ніхто з євреїв не зрадіє», – наголошував він [16, с. 190].

З приходом нацистів до влади, Ю. Штрейхер брав участь у бойкоті євреїв 1 квітня 1933 р., був призначений урядом головою комітету із організаційних питань, що розпочав роботу 29 березня. Дж. Гріффіт-Джонс надав відповідні докази роботи комітету з організації й проведення бойкоту (документи АС-2156, США-263, ПС-2154, ВБ-167) [17, с. 827].

Газета «Дер Штюрмер» стала головним антисемітським рупором в Німеччині. У 1935 р. її тираж досяг 600 тис. примірників. 21 липня 1935 р. німецький єврей, професор романської філології В. Клемперер, який упродовж усього нацистського режиму мешкав у Дрездені та його околицях, у щоденнику записав: «Гоніння євреїв і погромні настрої посилюються з кожним днем. Стаття Геббельса в «Дер Штюрмер» – винищувати євреїв як клопів і блох, акти насилля у Берліні, Бреслау, а вчора тут, у нас» [18, с. 43]. Подібні настрої відчувалися і у серпневому записі: «Гоніння євреїв набули значних масштабів, все набагато гірше, ніж при першому бойкоті. То тут, то там спроби погромів і ми не виключаємо того, що і тут нас можуть вбити в самий найближчий час. ...У газетних вітринах повсюди «Штюрмер» з жахливими історіями про «расове забруднення», дика промова Геббельса, а в різних місцях відкриті акти насилля» [18, с. 44–45].

4 жовтня 1935 р., за місяць після виходу «нюрнберзьких законів», Ю. Штрейхер виступив із доповіддю, яку опублікувала партійна газета «Фелькішер беобахтер» під заголовком «Охорона німецької крові і честі». Стаття закликала до розправи над євреями. У той же час «Дер Штюрмер» розмістила масу листів німців, які підтримували бойкот. Представник британського обвинувачення наголосив, що подібні статті він читав у січневому спеціальному випуску газети за 1938 р., у якому йшлося про збереження державою німецької «чистоти» крові і раси, і розглядалося два види покарань за не дотримання закону: пожиттєві каторжні роботи і смерть за спробу осквернити расу. Британець вважав, що для Ю. Штрейхера «нюрнберзькі декрети» стали «остаточним вирішенням» єврейської проблеми [17, с. 827–828]. Особисто підсудний вважав расові закони лише продовженням боротьби [16, с. 191].

В. Клемперер теж підтверджує постійну агресивну пропаганду тижневика. 29 серпня 1936 р. він у щоденнику записав, що газета опублікувала статтю Ю. Штрейхера «Хто бореться з євреєм, той вступає в бій з чортом». За рік ситуація не змінилася: «В Штюрмері я нещодавно бачив картину «дві дівчини в купальниках на морському пляжі». Над картиною напис: «Євреям вхід заборонено» [18, с. 61, 69].

Однією із форм антисемітської пропаганди, яку використовувало головне видання Ю. Штрейхера, стало застосування методу обговорення «ритуальних вбивств», яке з 1934 р. отримало світове засудження, зокрема Англійською Церквою [17, с. 827–828]. Подібні публікації дратували євреїв, про що у березні 1938 р. з іронією записав німецький філолог: «Штюрмер знову викопав чергове ритуальне вбивство. Я не здивуюсь, якщо скоро знайду у своєму саду підкинуте дитяче тіло» [18, с. 75]. Суду були представлені 23 статті упродовж 1938–1941 рр., а також 26 статей за серпень 1941 р. – вересень 1944 р., 12 із яких власноруч написані підсудним. У цих публікаціях проповідувалася доктрина знищення і мали місце заклики «вирвати з корінням» єврейську расу. У вересневому номері за 1938 р. євреї називалися чумою і мікробами, не людськими істотами, а паразитами, ворогами, злочинцями, розповсюджувачами хвороб, які мали бути знищені в інтересах людства [19, с. 463].

Дж. Гріффіт-Джонс наголосив, що в 1938 р. Ю. Штрейхер організував у Франконії розгром і спалення синагог в Нюрнберзі і Фюрті, побиття вітрин єврейських крамниць, листопадову демонстрацію. Пожежні лише спостерігали за горінням синагог і слідували за тим, щоб вогонь не перекинувся на сусідні будівлі німців (документ ВБ-174). При цьому він цитував висловлювання Ю. Штрейхера щодо спалення синагог, які стали актом помсти євреям за те, що вони нібито молилися за вбивство німців. Проте підсудний відхилив звинувачення, уточнивши, що процитоване повідомлення опубліковане у «Тагесцайтунг» і за нього не відповідав (хоча був видавцем цього часопису). Намагався переконати суд у тому, що події відбувалися без його особистої участі, він нічого про підготовку погромів не знав і взагалі виступав проти антиєврейських заходів. До того ж вважав, що ініціатором зруйнування нюрнберзької синагоги та висвітлення цієї події у пресі стала місцева філія Міністерства пропаганди [16, с. 191–192; 17, с. 828].

Напередодні спалення місцевих синагог у пресі проводилася агресивна кампанія, на яку звернув увагу В. Клемперер. 27 липня поточного року професор записав: «В Штюрмері сьогодні надруковано заголовок «Синагоги – це розбійничі притони». Нюрнберзька синагога стала позором міста і це в 1938 р., в центрі Європи!» [18, с. 77].

Обвинувачення продовжувало пред'являти претензії ю. Штрейхеру щодо організації арієзації єврейської власності у Нюрнберзі і Фюрті, зокрема 800 підприємств. На що підсудний відповів, що він не знав про деталі арієзації. Нею займалася НСДАП, а вказівки надходили із Берліна [16, с. 192–193]. Гроші від продажу єврейського майна мали йти в державну скарбницю. Франконія значну частину коштів не перераховувала, про що свідчить створення Г. Герингом комісії із

перевірки роботи гауляйтера. Зі звіту комісії стало відомо, що Ю. Штрейхер підтримав ідею свого заступника залишати значну частину коштів в гау і виявляв жорстокість до місцевих євреїв. У лютому 1940 р. гауляйтера звільнено із посади, але він продовжував проводити антисемітську пропаганду на сторінках «Штурмовика» [17, с. 829].

Підполковник британської юстиції звернув особливу увагу суду й на те, що Ю. Штрейхер надавав великого значення проблемі патріотичного виховання молоді. Слідкував за тим, щоб в школах вивчалися расові та єврейські питання. У видавництві «Штурмовика» видано посібник для учителів. Особисто підсудний не заперечував того факту, що вважав євреїв не релігійною общиною, а расою. Більше того, Дж. Гріффіт-Джонс намагався переконати суд у добрих відносинах гауляйтера із А. Гітлером. Про їх зустріч у Нюрнберзі написала «Фелькішер беобахтер» [17, с. 830].

Звинувачення щодо підбурювання німецького народу до вбивств євреїв підсудний теж відкинув. Тому Дж. Гріффіт-Джонс представив суду уривки статей з «Дер Штюрмер» за січень 1939 – січень 1941 р., з яких процитував публікації за січень, квітень і травень 1939 р. У них йшлося про те, що попри еміграцію «єврейська проблема» ще не вирішена. Її вирішення відбудеться лише тоді, коли буде знищено світове єврейство, в тому числі й на теренах СРСР, про що сповістять єврейські могили. Адже передбачалося, що за 50 років єврейські надгробки стануть прикладом вирішення «єврейського питання» [19, с. 463]. На що, підсудний відповів, що це статті колег, які висловлювали лише свої припущення, адже на той час йшлося про тотальне знищення єврейської нації ще не йшла і ніхто не знав про підготовку до походу на Схід. Про початок масових вбивств євреїв на східних окупованих територіях він теж нічого не знав [16, с. 193–194].

У статті за травень 1939 р. йшлося про необхідність направити каральну експедицію проти євреїв Росії з метою їх винищення. Ю. Штрейхер у лютому 1940 р. опублікував листа одного із читачів часопису, який порівнював євреїв із хмарами саранчі, які мають бути остаточно знищені. 25 грудня 1941 р. писав: «Якщо дійсно ми покладемо кінець цьому божему прокляттю в єврейській крові, то це може бути зроблено лише одним шляхом – знищенням цього народу, народженого дияволом». Аналізуючи статтю у «Лондон таймс» про звірства нацистів, Ю. Штрейхер заявив, що А. Гітлер попереджав, що Друга світова війна призведе до знищення єврейства. Водночас пояснював, що в іноземній пресі, після приходу нацистів до влади, про жахи режиму писалося багато, тому він не звертав на це уваги, а вважав перебільшеними чутками і заперечував факт появи в іноземній пресі даних про мільйони вбитих євреїв. У січні 1943 р. підсудний опублікував статтю, у якій йшлося про те, що пророцтво фюрера збулося – світове єврейство викорінюється і він радіє від думки про те, що А. Гітлер дотримується свого слова і звільняє світ від «єврейських катів». У лютому 1944 р. продовжував: «Той, хто робить те, що робить єврей, – негідник і злочинець, а той, хто повторює його дії і хоче бути схожим на нього, заслуговує тієї ж долі – знищення, смерті» [16, с. 197; 19, с. 464–465].

Під час війни, володіючи інформацією про тотальне знищення східноєвропейських євреїв на окупованих територіях, але заперечуючи її, Ю. Штрейхер продовжував розпалювати антиєврейську ненависть серед своїх читачів. Навесні 1943 р. фотокореспондент видання працював у Варшаві під час знищення гетто і надсилав фотоматеріали в редакцію. Тижневик «Ізраїлітішес Вохенблатт фюр ди Швайц», який Ю. Штрейхер регулярно передплачував, читав і використовував публікації на сторінках власних видань, у кожному номері повідомлялося про звірства проти східних євреїв і наводилися цифри кількості жертв. У листопаді 1943 р. Ю. Штрейхер дослівно цитував статтю із цієї газети про зникнення євреїв з карти Європи [19, с. 464].

У якості беззаперечних доказів Дж. Гріффіт-Джонс передав суду папку із уривками статей з «Ізраїлітішес Вохенблатт» періоду війни, пояснивши, що газета постійно публікувала інформацію про загиблих євреїв, навівши приклади статей за 11 липня 1941; 17, 23 і 30 грудня 1942 р.; 8 січня 1943 р. Газета повідомляла про тисячі померлих польських євреїв; вигнання угорських євреїв у Галичину; знищення євреїв у Одесі, Києві та інших містах. Тижневик наводив дані польського уряду в Британії та повідомлення «Дейлі телеграф», а також реакцію берлінського радіо про необхідність знищення євреїв за саботаж. Проте під час допиту підсудний стверджував, що його газета не приводила жодних цифр і не згадувала про вбивства. До того ж він нічого про публікації в «Ізраїлітішес Вохенблатт» не знав і їх не читав [16, с. 195–197].

Наприкінці виступу у січні і під час допиту підсудного у квітні 1946 р. Дж. Гріффіт-Джонс підсумував, що Ю. Штрейхер винен у «просвітництві» німецького народу, у вихованні вбивць, у розпалюванні ненависті до євреїв. Спочатку він проповідував переслідування, згодом – винищення і вбивство. У той час, коли в гетто на Сході помирили євреї, він вимагав все нових жертв, зробив можливим практичне втілення злочинів, котрі не були би без нього реалізовані. «Без нього кальтенбруннери, гіммлери, генерали штумпфи та інші гітлерівці не мали б людей для виконання своїх наказів... – наголошував британець. – В цьому відношенні його злочини йдуть значно далі, ніж злочини будь-кого з інших підсудних. Їх злочинна діяльність скінчилася після запроторення до

тюрми. Вплив же злочинів цієї людини, яка отруїла розум мільйонів дорослих, дітей і підлітків Німеччини, продовжує жити. Він залишає по собі масу людей, яким привита ненависть, садизм і жадоба вбивств. І ці люди, протягом поколінь, залишаться проблемою, а можливо, і загрозою для людства» [17, с. 831].

Захист Ю. Штрейхера намагався максимально спростувати кількість пред'явлених обвинуваченням пунктів вини підсудного. Ганс Маркс, виступаючи із промовою 11–12 червня 1946 р., детально пройшовся по кожному пункту і констатував, що лише один із них є документально доведеним фактом – це допомога підсудного у приході до влади НСДАП. Цей пункт не заперечував навіть Ю. Штрейхер. Однак Г. Маркс вказував, що якщо вже саме членство у НСДАП і підтримка партії інкримінується підсудному як злочин, то варто обвинуваченню довести, що партія дійсно мала плани розв'язання агресивної війни, вбивств, насилля, захоплення усього світу, знищення інших рас і насадження раси панів, а Ю. Штрейхер знав про них і схвалював ці плани.

Адвокат вважав, що надані обвинуваченням докази не встановили причетності Ю. Штрейхера до підготовки заклоту, його поінформованість про таємні плани розв'язання війни, а також про плани знищення євреїв. Якби навіть такий заклот й існував, то підсудний, все одно не належав до найближчого оточення А. Гітлера і не брав участі в його нарадах, а також не був наближеним до перших осіб держави, щоб володіти подібною інформацією.

З рештою пунктів обвинувачення Г. Маркс теж не погодився. Головним аргументом для нього стала відсутність безпосередніх доказів причетності Ю. Штрейхера до розпалювання міжнародної ворожнечі і антиєврейської ненависті, насадження німецькому суспільству духу антисемітизму, його участі у фізичному знищенні євреїв. Захист вважав, що Ю. Штрейхер не був головним антисемітом в країні, а виконував розпорядження Ю. Геббельса, постанови А. Гітлера, Г. Гімmlера і накази відділення НСДАП. Серед наведених фактів значилися: підсудний далеко не завжди власноруч писав антисемітські статті. Цим також займалися співробітники видавництва, службовці адміністрації гау. Антиєврейська демонстрація у ніч з 9 на 10 листопада 1938 р. була організована і спланована Міністерством пропаганди, проводилася за підтримки державного і партійного апарату. Далеко не всі німці підтримали цей захід, були й ті, хто висловлював євреям співчуття, а владі дорікав. Суспільство знаходилося під таким враженням, що Ю. Штрейхер, будучи гауляйтером, вважав за необхідне закликати жителів Нюрнберга не так сильно підтримувати євреїв. Отже, переконував Г. Маркс, усі ці факти свідчать про те, що населення не виявляло ворожості до своїх співгромадян, попри масовану державну антисемітську пропаганду.

До того ж, на думку адвоката, на підтвердження заяв обвинувачення, що німецька молодь ненавиділа євреїв, не представлено жодних доказів. Головну відповідальність за «остаточне вирішення» єврейського питання в Європі ніс А. Гітлер. Виконання його наказу про знищення євреїв доручено Г. Мюллеру і А. Ейхману. Відтак провини підсудного щодо участі в прийнятті цього розпорядження немає. Не Ю. Штрейхер винен у знищенні східних євреїв айнзацгрупами, а самі виконавці боялися порушувати накази А. Гітлера і Г. Гімmlера. Що ж стосується ідеологічного виховання німецького суспільства, то Г. Маркс уточнив, що за це відповідав не Ю. Штрейхер, а А. Розенберг. Останній контролював роботу Інституту із єврейських питань у Франкфурті. У 1944 р. саме він мав провести антисемітський конгрес, який так і не відбувся.

Більше того, боротьба із єврейством загострилася в роки Другої світової війни, у той час, коли вплив Ю. Штрейхера значно зменшився. Починаючи з 1939 р. підсудний майже ігнорувався керівництвом партії, а в 1940 р. взагалі був усунутий із посади керівника гау, поповнюючи лави політичних невдач. Якби він був таким впливовим і всесильним, доводив Г. Маркс, то саме йому б доручили вирішення «єврейського питання», але цього не сталося. Через свою багаторічну антисемітську писемну діяльність він сприяв ворожому ставленню до себе з боку світового співтовариства і тим самим сформував думку про свої можливості і впливовість. Відтак виникла небезпека того, що може бути й перебільшена відповідальність Ю. Штрейхера. Те, що він писав про зникнення східноєвропейського єврейства ще не означало, що він мав достовірну інформацію про це. Свою промову захисник завершив словами: «Яким би не був вирок, ...німецький народ постійно відмежовувався від принципів підсудного, котрі він викладав в своїх публікаціях і зберіг власну думку щодо євреїв» [16, с. 741–750].

Деякі факти з промови Г. Маркса підтверджують, а дещо спростовують записи вже згаданого німецького філолога, який постійно писав, що газета «Дер Штюрмер» роками розпалювала ненависть до євреїв, висіла на кожному кроці, в спеціально відведених місцях. Перехожі звертали на неї увагу, але ставлення старшого покоління до євреїв особливо не змінилося. Антисемітська пропаганда значно впливала на підростаюче покоління і німецьку молодь, особливо на членів «гітлерюгенду», «юнгфольку», вихованців «шкіл Адольфа Гітлера». Вони стали ображати і цькувати євреїв тоді, коли тих заставили почепити на одяг «зірку Давида» [18, с. 131, 175].

Постать Ю. Штрейхера дратувала навіть підсудних, які на щоденній прогулянці у застінках нюрнберзької в'язниці та в їдальні, намагалися його уникати. У останні місяці війни політику антисемітизму перестав підтримувати Роберт Лей. Відмежування від антисемітизму виявляли фон Ширах і фон Ріббентроп. Ширах навіть просив трибунал надати йому слово на радіо з метою розповісти німецькому суспільству правду про брехливість нацистської пропаганди. Проте найбільше дратувався Вальтер Функ, якого посадили на лаву підсудних поряд зі Ю. Штрейхером [11, с. 30, 61; 12, с. 271]. Можливо, недоброзичливість колег пов'язувалася не стільки із антисемітизмом Ю. Штрейхера, скільки із використанням сексуальної тематики у його часописах [8, с. 53].

29–30 липня 1946 р. представник обвинувачення від СРСР Р. Руденко у помові щодо індивідуальної провини Ю. Штрейхера виголосив: «Розпалювання національної і расової ворожнечі, виховання жорстокості і заклик до вбивств були не лише довгорічним партійним обов'язком, але й дохідною спеціальністю цієї людини. Ю. Штрейхера можна вважати «духовним батьком» катів. Без «Штюрмера» і його редактора германський фашизм не зміг би так швидко виховати ті масові кадри вбивць, котрі безпосередньо здійснювали злочинні плани Гітлера та його кліки, знищили понад 6 млн євреїв Європи. Ю. Штрейхер брехав все своє життя. Він намагається брехати і тут під час суду. Я не знаю, розраховував чи він обдурити кого-небудь цією брехнею або брехав зі звички і від страху. Але здається мені, що самому підсудному має бути ясно: його остання брехня вже нікого не обдурить і його не врятує» [14, с. 299, 373].

31 серпня 1946 р. Ю. Штрейхер виголосив останню промову на судовому засіданні, з якої стало зрозуміло, що своєї вини він не визнав, а повторював слова захисника Г. Маркса, хоча під час допитів із деякими звинуваченнями погоджувався і не відмовлявся від написаного власноруч. Підсудний відхилив звинувачення у причетності до масових вбивств євреїв, які, на його думку, відбувалися таємно від німецького суспільства за наказом А. Гітлера. Обвинувачення стверджувало, що без ю. Штрейхера і без його «Штюрмера» масові вбивства були б не можливі. Однак на підтвердження цього не надало доказів і навіть не переймалося їх залученням до справи. Звинувачення про причетність до фізичного насилля над євреями під час проведення бойкоту 1933 р. і антиєврейської демонстрації 1938 р. Ю. Штрейхер теж відхилив. Наголошуючи на тому, що не організував жодного насилля і не брав особистої участі в антиєврейських заходах.

На сторінках «Дер Штюрмер», за словами Ю. Штрейхера, він вимагав створення для євреїв окремої держави як способу вирішення «єврейського питання» і не бажав його вирішення шляхом насилля. Статті про знищення єврейства вважав нічим іншим як контр-відповіддю на провокаційні заяви єврейських письменників. «Будучи гауляйтером і політичним письменником-журналістом, я не робив жодних злочинів і тому з чистою совістю зустріну Ваш вирок» [19, с. 281–282], – завершував підсудний.

Упродовж 30 вересня – 1 жовтня 1946 р. трибунал зачитував вирок, у якому зазначалося, що на початку процесу підсудний обвинувачувався у злочинах, передбачених розділами I і IV обвинувального акту. У підсумку судова колегія визнала його не винним у злочинах, передбачених I розділом, але винним по IV розділу [19, с. 463–465]. Ю. Штрейхера визнали винним у причетності до бойкоту 1 квітня 1933 р., схвалення «нюрнберзьких законів» 1935 р., за зруйнування нюрнберзької синагоги 10 серпня 1938 р., відкрити підтримку єврейських погромів в «кришталеву ніч», заклики до знищення єврейської раси. Підсудному залишили в силі обвинувачення в тому, що він упродовж багатьох років проводив антисемітську пропаганду, виступав із промовами і писав про ненависть до євреїв. Щотижнево «труїв» свідомість пересічних громадян і підбурював людей до активних дій проти євреїв. У вирокі значилося: «Підбурювання до вбивств і знищення єврейства підсудним Штрейхером є переслідуванням за політичними і расовими мотивами у зв'язку із здійсненням військових злочинів, передбачених Уставом, тому є злочином проти людяності» [19, с. 465]. Водночас існує інше формулювання провини, яке полягає «у вибраній ним позиції захисту переслідування за політичними і расовими мотивами, що включало в себе вбивства і масове знищення» [20, с. 168].

У останній день судового засідання Ю. Штрейхеру оголосили рішення колегії – смертна кара через повішення. Сторона захисту, без відома засудженого, але вчасно, упродовж чотирьох днів, внесла клопотання про його помилування. Проте контрольна рада Німеччини, яка засідала в Берліні впродовж 9–10 жовтня, відхилила клопотання. Виконання смертного вироку вона призначила на 16 жовтня 1946 р. День страти від засуджених приховувався, тому за декілька годин до смерті, Ю. Штрейхер мирно спав у камері і, напевно, змирився зі своїм становищем. Вирок виконали у ніч з 15 на 16 жовтня у гімнастичній залі нюрнберзької в'язниці [19, с. 545–548]. Тіло Ю. Штрейхера, як і решти страчених осіб, спалили у мюнхенському крематорії, а прах розвіяли з літака.

Отже, доля найактивнішого антисеміта Німеччини була вирішена. Британська сторона, яка санкціонувала і провела процес над Ю. Штрейхером, довела світу, що злочини проти людяності мають бути покарані. Попри те, що підсудний намагався усю провину за антисемітську пропаганду,

організацію бойкоту і «кришталевої ночі» у своєму гау перекласти на інших високопосадовців, не погоджувався з більшістю звинувачень, все ж поніс справедливе покарання. Єдине, що залишається не зрозумілим – це виправдання Г. Фріче і термін ув'язнення фон Шираху. Адже перший працював у Міністерстві пропаганди і теж був причетний до «отруєння свідомості німецьких громадян». Другий, як і Ю. Штрейхер, був засуджений за «злочини проти людяності», однак отримав менш суворої вирок. Відтак, виходить, що критерії оцінювання тих чи інших злочинів за одними й тими ж розділами обвинувачення у кожному конкретному випадку були різними і носили індивідуальний характер.

Список використаних джерел

1. Рубан Ю. Украина. Времена испытаний. К.: Аграрная наука, 2009. 262 с. 2. Зелинская Н. «Ошибка в запрете» или «онемение совести»? Уроки Нюрнбергского процесса // Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 62. С. 293–303 3. Давлетов О. Підготовка «покоління вовків»: вишкіл майбутніх виконавців Голокосту (Нариси молодіжної політики НСДАП (1922–1939)). Дніпропетровськ: Ткума, 2015. 280 с. 4. Пасховер А. Пропаганда для чайников: Третий рейх дал мастер-класс всем будущим диктаторам по управлению массами посредством медиа. URL: <https://magazine.nv.ua/journal/2978-journal-no-3/propahanda-dlja-chajnikov.html> (дата звернення: 01.08.2018). 5. Ермаков А. Юлиус Штрейхер на Нюрнбергском процессе: советские свидетельства // Холокост: 70 лет спустя: Материалы Международного Форума и 9-й Международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия» / Под ред. И. Альтмана, И. Котлера, Ю. Царуски. М.: Центр «Холокост», МИК, 2015. С. 126–132 6. Энциклопедия Третьего рейха / Сост. В. Телицын. 2-е изд. М.: Локид-Пресс; РИПОЛ Классик, 2004. 479 с. 7. Лебедева Н. Подготовка Нюрнбергского процесса. М.: Наука, 1975. 237 с. 8. Пшибыльский П. Между виселицей и амнистией: Процессы против военных преступников в зеркале Нюрнберга. М.: Юрид. лит., 1985. 216 с. 9. Эренбург И. Час ответа / Суд истории. Репортажи с Нюрнбергского процесса [Сост. Г. Н. Александров]. М.: Изд-во полит. лит., 1966. С. 71–78 10. Мельников Д., Черная Л. Преступник № 1. Нацистский режим и его фюрер. М., 1991. 464 с. 11. Полторак А. Нюрнбергский эпилог / Под ред. А. А. Беркова. М.: Юрид. лит., 1983. 416 с. 12. Полторак А. От Мюнхена до Нюрнберга. М.: Изд-во института международных отношений, 1961. 375 с. 13. Кирсанов С. Тень Гитлера / Суд истории. Репортажи с Нюрнбергского процесса [Сост. Г. Н. Александров]. М.: Изд-во полит. лит., 1966. С. 121–127 14. Ни давности, ни забвения. По материалам Нюрнбергского процесса [Сборник] / Ред. и авт. предисл. Л. Н. Смирнов; докум. материал, примечания и некоторые статьи М. Ю. Рагинского. М.: Юрид. лит., 1985. 400 с. 15. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-ми тт. / Под общей ред. Р. А. Руденко. Т. I: Подготовка суда. Открытие процесса. Вступительные речи главных обвинителей. Заговор. М.: Госизд-во юрид. лит., 1957. 800 с. 16. Нюрнбергский процесс. Т. V: Допросы подсудимых и речи адвокатов. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1960. 884 с. 17. Нюрнбергский процесс. Т. IV: Военные преступления и преступления против человечности. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1959. 896 с. 18. Клемперер В. Свидетельствовать до конца. Из дневников 1933–1945. М.: Прогресс, 1998. 239 с. 19. Нюрнбергский процесс. Т. VII: Заключительные речи главных обвинителей. Последние слова подсудимых. Приговор. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. 760 с. 20. Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма / Под ред. И. А. Ледаха, И. И. Лукашука. М.: Институт государства и права РАН, 1995. 263 с.

References

1. Ruban Y. Ukraine. Vremena ispytaniy [Ukraine. Test times]. Kyiv, Agrarnaya nauka, 2009. 262 p. 2. Zelinskaya N. «Oshibka v zaprete» ili «onemeniye sovesti»? Uroki Nyurnbergsskogo protsesssa [«Error in the ban» or «numbness of conscience»? Lessons from the Nuremberg process]. Aktualni problemi derzhavi i prava, 2011, vol. 62, pp. 293–303 3. Davlyetov O. Pidhotovka «pokolinnya vovkiv»: vyshkil maybutnikh vykonavtsiv Holokostu (Narysy molodizhnoyi polityky NSDAP (1922–1939)) [Preparation of the «generation of wolves»: training of future Holocaust performers (Essays on youth policy of the NSDAP (1922–1939))]. Dnipropetrovsk, Tkuma, 2015. 280 p. 4. Paskhover A. Propaganda dlya chaynikov: Tretiy reykh dal master-klass vsem budushchim diktatoram po upravleniyu massami posredstvom media [Propaganda for dummies: The Third Reich gave a master class to all future dictators in mass management through media]. URL: <https://magazine.nv.ua/journal/2978-journal-no-3/propahanda-dlja-chajnikov.html> 5. Yermakov A. Yulius Shtreykher na Nyurnbergskom protsesse: sovetskiye svidetelstva [Julius Streicher at the Nuremberg process: Soviet evidence]. Kholokost: 70 let spustya: Materialy Mezhdunarodnogo Foruma i 9-y Mezhdunarodnoy konferentsii «Uroki Kholokosta i sovremennaya Rossiya»; Pod red. I. Altmana, I. Kotlera, YU. Tsaruskii. Moscow, Sentr «Kholokost», MIK, 2015, pp. 126–132 6. Entsiklopediya Tret'yego reykh [Encyclopedia of the Third Reich]. [Sost. V. Telitsyn]. 2-ye izd. Moscow, Lokid-Press; RIPOL Klassik, 2004. 479 p. 7. Lebedeva N. Podgotovka Nyurnbergsskogo protsesssa. Preparation of the Nuremberg process. Moscow, Nauka, 1975. 237 p. 8. Pshibylskiy P. Mezhdu viselitsey i amnistiyey: Protsessy protiv voyennykh prestupnikov v zerkale Nyurnberga [Between the Gallows and Amnesty: Processes against war criminals in the mirror of Nuremberg]. Moscow, Yurid. lit., 1985. 216 p. 9. Erenburg I. Chas otveta [Hour response]. Sud istorii. Reportazhi s Nyurnbergsskogo protsesssa; sost. G. N. Aleksandrov. Moscow, Izd-vo polit. lit., 1966, pp. 71–78 10. Melnikov D., Chernaya L. Prestupnik № 1. Natsistskiy rezhim i yego fyurer [The Criminal No.1. The Nazi regime and its Fuhrer]. Moscow, 1991. 464 p. 11. Poltorak A. Nyurnbergskiy epilog [Nuremberg Epilogue]. [Pod red. A. A. Berkova]. Moscow, Yurid. lit., 1983. 416 p. 12. Poltorak A. Ot Myunkhena do Nyurnberga [From Munich to Nuremberg]. Moscow, Izd-vo instituta mezhdunarodnykh

otnosheniy, 1961. 375 p. 13. Kirsanov S. Ten Gitlera [The Shadow of Hitler]. Sud istorii. Reportazhi s Nyurnbergskogo protsesssa; sost. G. N. Aleksandrov. Moscow, Izd-vo polit. lit., 1966, pp. 121–127 14. Ni davnosti, ni zabveniya. Po materialam Nyurnbergskogo protsesssa [Neither old, nor oblivion. According to the materials of the Nuremberg process] [Red. i avt. predisl. L. N. Smirnov; dokum. material, primechaniya i nekotoryye stati M. YU. Raginskogo]. Moscow, Yurid. lit., 1985. 400 p. 15. Nyurnbergskiy protsess nad glavnyimi nemetskimi voyennymi prestupnikami [Nuremberg trial over the main German war criminals]. Sbornik materialov v 7-mi tt. [Pod red. R. A. Rudenko]. T. I: Podgotovka suda. Otkrytiye protsesssa. Vstupitelnyye rechi glavnykh obviniteley. Zagovor. Moscow, Gosizd-vo yurid. lit., 1957. 800 p. 16. Nyurnbergskiy protsess [Nuremberg trial]. Tom V: Doprosy podsudimyykh i rechi advokatov. Moscow, Gos. izd-vo yurid. lit., 1960. 884 p. 17. Nyurnbergskiy protsess [Nuremberg trial]. Tom IV: Voyennyye prestupleniya i prestupleniya protiv chelovechnosti. Moscow, Gos. izd-vo yurid. lit., 1959. 896 p. 18. Klemperer V. Svidetelstvovat do kontsa. Iz dnevnikov 1933–1945 [To testify to the end. From the diaries of 1933–1945]. Moscow, Progress, 1998. 239 p. 19. Nyurnbergskiy protsess [Nuremberg trial]. Tom VII: Zaklyuchitelnyye rechi glavnykh obviniteley. Posledniye slova podsudimyykh. Prigovor. Moscow, Gos. izd-vo yurid. lit., 1961. 760 p. 20. Nyurnbergskiy protsess: pravo protiv vojny i fashizma [The Nuremberg Trials: the right against war and fascism]. [Pod red. I. A. Ledyakh, I. I. Lukashuka]. Moscow, Institut gosudarstva i prava RAN, 1995. 263 p.

Maryna Mykhailiuk

JULIUS STREICHER ON NUREMBERG PROCESS: ANTI-SEMITIC ASPECT OF CHARGES

In this article we are talking about the trial of Julius Streicher in the framework of the International Military Tribunal in Nuremberg (1945–1946). The main attention is focused on the aspect of anti-Semitic accusations because of his public statements, published in the weekly «Der Stürmer» and other publications on issue hounding the Jews, organizing a boycott, riots and calls for physical Jews destruction. In conclusion, it is said that the British side, which sanctioned and conducted the Streicher process, has proved to the whole world that crimes against humanity must be punished. Despite the fact that the defendant tried all the blame for anti-Semitic propaganda, the organization of the boycott and «Crystal Night» in his gau to transfer to other high-ranking officials, did not agree with most of the allegations, yet suffered a fair punishment.

Key words: Nuremberg process, anti-Semitism, Nazi Propaganda, «Der Stürmer», accusation, adjudication.

УДК 94(594)

Антон Галушка-Адайкін

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНДОНЕЗІЙСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

У статті висвітлюється еволюція дипломатії Республіки Індонезія від часів проголошення незалежності у 1945 р. й до теперішнього часу. Генеза зовнішньополітичного курсу країни досліджується крізь призму розвитку політичних режимів в країні. Аналізується внесок Республіки Індонезія у загальний світовий політичний процес, участь у міжнародних установах. Простежується вплив особистості, тобто кожного з президентів Індонезії, на формування зовнішньої політики країни. Розглядаються як переваги, так і недоліки в індонезійській дипломатичній системі.

Ключові слова: дипломатія, Індонезія, ООН, Сукарно, Сухарто.

На сучасному етапі Республіка Індонезія вже є однією із найбільш розвинутих країн світу і, незважаючи на світові політичні та економічні кризи, темпи розвитку країни постійно зростають. Неабияким важливим елементом загального успіху країни є її дипломатична служба.

Індонезійська дипломатія народилася разом із державою після проголошення незалежності 17 серпня 1945 р. 19 серпня 1945 р. проголошено про створення низки міністерств новонародженої країни та відповідне призначення міністрів. Першим головою зовнішньополітичного департаменту країни став Ахмад Субарджо. Спроби встановлення дипломатичних зв'язків ще невизнаної держави розпочались із візитів до країн близьких за рівнем, тобто до країн «третього світу».

Звичайно, що дипломатія Індонезії періоду революції була спрямована на досягнення загальної мети: світового визнання проголошеної 17 серпня 1945 р. Республіки Індонезія. І головною бойовою ареною для зовнішньополітичного корпусу були переговори із Нідерландами [5, s. 160]. Договір Лінгарджаті та Ренвільська угоду слід вважати своєрідними перемогами для молодій Республіки, незважаючи на те, що багато хто їх вважав позитивними навпаки для Нідерландів. Саме ці договори були сходінками до Конференції 1949 року, яка закінчилась

підписанням договором про остаточне визнання незалежності Індонезії вже колишньою метрополією.

29 вересня 1950 р. Республіку Індонезія офіційно прийнято до лав ООН на основі резолюції Ради Безпеки ООН № 86 (1950) та резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 491(V) (1950). Родемус Нікодемус Палар став першим постійним представником Індонезії в ООН. Вже наступної доби США відкрили своє дипломатичне представництво в Джакарті і перший посол США Мерл Кохрейн вручив вірчі грамоти президентові Сукарно (т. 2) [7, s. 27].

Боротьба за суверенітет насправді не закінчилась із загальносвітовим визнанням: залишалися гострі територіальні питання, головним з яких було майбутнє Західного Папуа або Іріану за загально індонезійською топонімією того часу. Лише у 1963 році Західне Папуа офіційно стало індонезійською провінцією.

Крім вирішення власне національних проблем індонезійська дипломатія у постреволюційній період під проводом президента Сукарно була спрямована на реалізацію його великих проектів, серед яких чільне місце займає Бандунгська конференція країн Азії та Африки та Рух неприєднання. Бандунгська конференція, що відбулась у 1955 році, є чи не найвеличнішим здобутком індонезійської дипломатії та великою перемогою Сукарно [3, s. 66].

У 1960 році Сукарно на засіданні Генеральної Асамблеї ООН зробив промову, що увійшла до історії людства під назвою «Збудувати світ наново». Незважаючи на цілком вірні тези, їх імплементація у «батька» індонезійської революції відверто не вийшла. Роль Сукарно у індонезійській дипломатії була найбільш значущою, він набагато більше приділяв уваги міжнародним візитам, аніж внутрішньодержавним справам, що в кінці кінців і призвело до трагічних подій 1965 року: невдалої спроби державного перевороту і подальшого поступового відсторонення Сукарно від державних справ військовими на чолі із Сухарто. Серйозної шкоди міжнародному іміджу Індонезії завдала «конфронтація», тобто невизнання Індонезією суверенітету Малайзії та припинення членства в ООН. Індонезія повернеться до складу цієї міжнародної організації універсального характеру лише у 1966 р. (т. 4) [7, s. 43].

Безумовною головною подією, для втілення якої індонезійською дипломатією часів затрачено чимало зусиль, стало створення Асоціації країн Південно-Східної Азії. Підписання 8 серпня 1967 року Бангкокської декларації стало важливим кроком регіональної співпраці (т. 4) [7, s. 57]. Два роки потому успіхи на міжнародній арені були підкріплені участю у створенні організації «Ісламський Конгрес».

Більше трьох декад державу очолював другий президент Сухарто, який впровадив власний політичний режим «новий порядок». Індонезійська дипломатія, як і сам режим, пройшла декілька етапів свого розвитку: розквіт, «золотий вік» та стагнація. Головним завданням індонезійської дипломатії часів «Нового порядку» була легітимізація авторитарного режиму Сухарто, виправдання антидемократичних принципів, що були встановлені в країні. Головною відмінною рисою дипломатії періоду «Нового порядку» було те, що вона формувалась не тільки президентом країни, але на неї також впливало його оточення, чільне місце в якому займали військові та чуконги, олігархи китайського походження [6, s. 29].

Падіння режиму Сухарто у 1999 р. стало серйозним випробуванням для індонезійської держави, хоча, слід зазначити, що подальше існування режиму було ще більшою загрозою для Індонезії. В Індонезії почався період «Реформації», який потребував легітимізації та підтримки світової спільноти. Президент Хабібі, який після відставки Сухарто зайняв цю посаду згідно до конституційних норм як віце-президент країни, надав населенню Східного Тимору можливість власноруч визначити своє майбутнє: надалі разом з Індонезією або отримання незалежності. Індонезійський дипломатичний корпус професійно підготував проведення референдуму, а згодом приймав активну участь в процесі імплементації його результатів.

Упродовж періоду «Реформації» в країні змінилось 3 президента, крім вищезгаданого Хабібі цю посаду займали Абдурахман Вахід та Мегаваті Сукарнопутрі. Абдурахман Вахід, який більш відомий за своїм прізвиськом Гус Дур, незважаючи на великі проблеми із здоров'ям, присвятив доволі багато уваги міжнародним візитам для вирішення економічних питань та пошуку допомоги для нормалізації внутрішньополітичних ускладнень. Упродовж 20 місяців він відвідав 80 країн світу. Взагалі дипломатію часів президентства Абдурахмана Вахіда слід називати «двосторонньою», бо він надавав перевагу зносинам «віч на віч» [1, s. 223]. Важливим досягненням уряду Гус Дуру можна вважати реформи, відповідно до яких відбулось зниження впливу військових на діяльність міністерства. Зовнішня політика уряду Мегаваті Сукарнопутрі, доньки першого президента країни, була спрямована на боротьбу проти світового тероризму, послідовники якого створили на території країни власну мережу та влаштували низку терористичних актів. Дипломатична система за часів Мегаваті Сукарнопутрі зазнала відчутних змін, реформування спрямоване на саму сутність зовнішньополітичного департаменту: не тільки займатись міжнародними зв'язками, тобто

вектор «Індонезія – інший світ», але й привносити зміни в інтернаціональному просторі до внутрішньополітичних реалій, а саме вектор «інший світ-Індонезія» [4, s. 277].

У 2004 р. в результаті перших в історії Індонезії демократичних виборів президентом країни став Сусіло Бамбанг Юдойоно. Одним з найважливіших досягнень зовнішньополітичного курсу країни було налагодження дружніх відносин із сусідніми країнами. Так, в результаті низки двосторонніх переговорів підписано угоду із Сінгапуром, яке врегулювало старі непорозуміння щодо кордонів. У 2007 році Індонезія була обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН. Упродовж членства у цьому міжнародному органі Індонезія була залучена до участі у вирішенні багатьох важливих питань світової загальної безпеки. З 2008 р. на острові Балі проводиться щорічний Форум з питань демократії. Однак були і певні недоліки в роботі уряду щодо впровадження зовнішньополітичного курсу країни. Одним з головних питань, що потребувало і потребує додаткових зусиль є питання індонезійської робочої сили за кордоном.

Зовнішня політика Індонезія після обрання президентом Джоко Відодо, побудована на основі концепції «Навачіта» («Nawa Cita»), «дев'ять побажань», яка була основою передвиборчої кампанії Відодо та віце-президента Юсуфа Калли та стала своєрідною ідеологією новообраного уряду [2, s. 1, 7]. Багато у чому концепція «Нава Чіта» є продовженням традицій концепції «Трісакті», що була проголошена першим президентом країни Сукарно: суверенна політика, економічна незалежність, власна культура. «Нава Чіта» в контексті її імплементації в зовнішній політиці отримала вигляд у наступних постулатах: захист суверенітету країни, забезпечення безпеки громадян Республіки Індонезія та представництв країни за кордоном, посилення економічної політики та покращення іміджу на регіональному та глобальному рівнях.

Серед безумовних досягнень уряду Джоко Відодо на перших етапах президентства є доволі успішні кроки стосовно втілення загальносвітової миротворчої програми. По-перше, Індонезія стала господарем 5-ої конференції на вищому рівні щодо статусу Палестини та Єрусалиму. По-друге, Індонезія вийшла на 11 місце серед контриб'юторів миротворчих сил ООН, наразі миротворчий контингент налічує 2867 осіб. По-третє, Індонезія головувала на конференції на вищому рівні серед країн-учасників АСЕАН та США, на якій обговорювались питання протидії тероризму, глобальної безпеки та толерантності.

На сучасному етапі перед індонезійською дипломатією стає кілька завдань та викликів. Однією з найважливіших цілей є посилення ролі Індонезії на регіональному рівні, перш за все, в межах АСЕАН. Також важливим завданням для індонезійської дипломатії є діяльність, спрямована на протидію тероризму. Іншим напрямом, який ще потребує доробки усіма державними механізмами, включаючи дипломатичний, є захист прав людини.

Оцінюючи індонезійську дипломатію в цілому, тобто і її генезу і сучасний стан, можна сказати, що вона відповідає рівню самої країни: дипломатія поставлена на досить професійному рівні, знаходиться в процесі руху у позитивний бік, зміцнюючи саму країну. Індонезія доволі широко представлена мережею дипломатичних представництв, які сформовані на кшталт провідних країн світу. Звичайно індонезійська дипломатія не може бути відокремлена від національного менталітету і їй також притаманні характерні риси власне індонезійського народу: неспішність, обережність, але для дипломатії ці якості часто-густо є навіть перевагами, що не дають змоги прийняти поспішне рішення, яке зашкодить країні. Звичайно, що на даному етапі індонезійська дипломатія поступається класичним дипломатіям старої Європи, США або Китаю, однак позитивна динаміка дозволяє стверджувати про зростаючий професіоналізм дипломатичних кадрів та відповідно якості самої дипломатії.

Список використаних джерел

1. Barton G. Gus Dur: The Authorized Biography of Abdurrahman Wahid. Yogyakarta: LKiS Pelangi Aksara Yogyakarta, 2003.
2. Foreign policy reforms under Jokowi // Jakarta Post, September 9, 2014.
3. Kahin G. The Asian-African Conference: Bandung, Indonesia, April 1955. Ithaca: Cornell University Press, 1956.
4. Lesmana T. Dari Soekarno Sampai SBY. Jakarta: Gramedia Pustaka Utama, 2009.
5. Reid A. The Indonesian National Revolution 1945–1950. Melbourne: Longman Pty Ltd, 1974.
6. Reid A. The New Order. London: Oxford University Press, 1979.
7. Sejarah diplomasi Republik Indonesia dari masa ke masa (4 buku). Jakarta: Departemen Luar Negeri, Republik Indonesia, 2005.

Anton Galushka-Adaikin

HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF INDONESIAN DIPLOMACY

The article covers the evolution of the diplomacy of the Republic of Indonesia since the proclamation of independence in 1945 till nowadays. The genesis of the foreign policy of the country is being studied through the prism of the development of political regimes in the country. The contribution of the Republic of Indonesia to the global political process, participation in international institutions are analyzed. The influence of the individual, specifically each of the presidents of Indonesia, on the formation of foreign policy of the country is indicated. Both the advantages and disadvantages of the Indonesian diplomatic system are considered.

Key words: diplomacy, Indonesia, UN, Sukarno, Suharto.

УДК 94(438)

Ярослав Секо

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ 1960-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР. У КОНТЕКСТІ ОПОЗИЦІЙНИХ РУХІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті проаналізовано основні етапи та організаційні форми українського національного руху 1960–1980-х рр. Головну увагу зосереджено на проблемах співзвучності його вимог опозиційним рухам у Східній Європі, елементам взаємодії. Осмислено такі поняття як ревізіонізм і дисидентство та можливості їх застосування до українських реалій зазначеного періоду.

Ключові слова: ревізіонізм, опозиційний рух, Східна Європа, шістдесятники, гельсінський рух.

«Східною Європою походжає примара, яку на Заході називають «дисидентським рухом»...» [1, с. 8], – цими словами В. Гавел не лише маніфестував існування інтелектуального опору 1950–1980-х рр., але й окреслив географічні межі явища. І не помилився, бо дисидентство, при всьому смислово розмаїтті терміна, виявилось явищем типовим для СРСР і країн радянського блоку. Бо річ, звісно, не в географії, а в схожості політичних і соціокультурних реалій, які хоча й не були ідентичними, все ж, випливали з трагічного досвіду будівництва комуністичного суспільства.

Саме тому розгляд українського руху в контексті східноєвропейського опозиційного руху має чимало дослідницьких перспектив та зумовлюється практичними науковими потребами. В українській історіографії існує не багато робіт, присвячених цій темі [2–4]. До того ж, вони зосереджуються на відносинах між польською антикомуністичною опозицією та українським національним рухом. Водночас, західні дослідники [5]. тривалий час виводили український національний рух поза східноєвропейський ареал. Подолання такого вузького географічного детермінізму дозволить чіткіше осмислити феномен опозиційності в комуністичному суспільстві та її подальшої трансформації після здобуття влади демократичними силами в різних країнах. Запропонована стаття таких широких завдань не ставить, а зосереджується на значенні східноєвропейських опозиційних рухів для українського національного руху.

Така контекстуальна перспектива передбачає визнання випереджального темпу східноєвропейських опозиційних рухів, які створювали певні ідеальні моделі й прецеденти, в межах яких український національний рух міг долати свою провінційність і «буржуазність». По-друге, орієнтація на Східну Європу дозволяла дистанціюватися від російського дисидентства, не пориваючи з ним. Загальновідомо, що багато російських опозиційних лідерів із недовірою поглядали на український рух та прагнули його заретушувати в загальносоюзному. Отож, «відчуття Східної Європи» дозволяло українцям самостійно вибудовувати стратегію власного руху й дистанціюватися від російської опозиції.

Водночас, східноєвропейський контекст для українського національного руху не потрібно сприймати тотально. Він не був самоціллю і вибудовувався з практичних міркувань. В українському русі завжди були елементи зовсім не зацікавлені в ньому, які вибудовували свою стратегію на принципово інших засадах. Те ж саме стосується і опозиційних сил Східної Європи, бо лише для частини із них боротьба українців мала цінність і значущість. Тобто, у статті мова йтиме переважно про дисидентське середовище, яке еволюціонувало в межах ревізіонізму й правозахисного руху, й проголосило себе позасистемною опозицією. Принагідно відзначу, що верхньою хронологічною межею є друга половина 1980-х рр. – час переходу до тісної співпраці між діячами опозиційного руху в Східній Європі та УРСР.

Для українського національного руху входження в східноєвропейський контекст не було автоматичним, але – результатом вибору, який географією не пояснити. Річ у тім, що Східна Європа – не лише регіональна очевидність, але – ідеологічний конструкт, сконструйована ідентичність. Ларі Вульф, у відомому дослідженні, показав формування «Східної Європи» в добу Просвітництва [6]. Але вже в другій половині 1940-х рр. «Східна Європа» – геополітичний проект Кремля та важливий елемент формування біполярного світу.

У цьому були свої резони. Як відомо, центральноевропейський регіон у міжвоєнний період був ослаблений боротьбою місцевих націоналізмів, що утруднювало формування будь-якої стійкої регіональної ідентичності. А ослаблення безпеки сприяло виникненню перших вогнищ Другої світової війни. Отож, повоєнні інтереси СРСР вимагали формування ідеологічно однорідного регіону. Відмова від національної виключності на користь інтернаціоналізму й класових маркерів створювала нову Східну Європу. Однією з умов її формування став послідовний курс на згладження міжнародної напруженості в регіоні. Певної гомогенності досягнуто накладанням фактичного табу на праву ідеологію та розгромом націоналістичного підпілля. На противагу націоналізму окремих народів, запропоновано єдину сталінську модель побудови соціалізму та заохочено копіювання радянського досвіду в подальшому.

УРСР не належала до Східної Європи, хоча «врізалася» в неї своїми західними областями. Отож, обґрунтовуючи тезу про східноєвропейський контекст українського національного руху, важливо прояснити час і обставини, за яких український рух звертається у східноєвропейський бік. При цьому варто мати на увазі, що така переорієнтація не означала автоматичного відкидання союзного. Останній залишався пріоритетом на всіх етапах розвитку.

Звернення українського національного руху на схід передбачало не лише відмову від інтегрально-націоналістичних гасел, які домінували в діяльності ОУН і УПА, але й зміни самої парадигми руху. Діяльність шістдесятників – молодого покоління українських поетів, літераторів, художників, акторів, музикантів у 1960-х рр. змінила загальний напрямок руху. Вони відмовилися від боротьби з УРСР як окупаційною владою, і намагалися національно завоювати УРСР з середини, боротися за її реальну суверенізацію і очищення від домінування російської культури.

Схожі тенденції поширилися і в Східній Європі. Опозиційні рухи хоча й не мали проблем із національною ідентичністю, все ж наблизилися до визнання факту накидання їх народам радянського комунізму, який багато в чому перекукувався з російською окупацією. Сьогодні прийнято говорити про утопізм радянського проекту, його насильницький характер і низьку легітимність серед населення. Утім, ілюзорність із погляду сьогодення, не повинна перекреслювати відчуття реальності з яким зіткнулися опозиціонери та еволюційності у формуванні їх програми. Отож, їх поступовий перехід на антикомуністичні позиції так само став своєрідною формою боротьби за незалежність. Головна відмінність полягала в акцентах: в УРСР переважала боротьба з русифікацією, в країнах Східної Європи – з тоталітаризмом.

Першим об'єктом уваги українських шістдесятників був Захід. Він виник дещо інерційно, в умовах пошуку шістдесятниками ідейної спадковості з поколінням інтелектуалів «розстріляного відродження» 1920–1930-х рр. Це був ідеалізований Захід, прочитуваний некритично, доволі розмитий, слабо артикульований, який поставав своєрідною антитезою радянськості. Але, можна погодитися із загальним висновком О. Гнатюк, що спроба чільних шістдесятників відродити українську ідентичність із опертям на західну орієнтацію, виявилися марними [7, с. 22].

Марність не означала зневіри, а лише посилення відчуття необхідності пошуку значно конкретніших і спорідненіших об'єктів, які б виходили з однакового досвіду й інтелектуальних орієнтацій. Східна Європа відповідала багатьом із цих вимог. Її «відкриття» українськими інтелектуалами-шістдесятниками розпочалося наприкінці 1950-х рр. завдяки робочим контактам із однолітками у радянському блоці. Організатором діалогу став критик І. Світличний, який через етнічних українців М. Мушинку, М. Неврлого, С. Козака, Ф. Неуважного, М. Мольнара, З. Генік-Березовську, А. Куримського налагодив систему передачі інформації у двох напрямках. Контакти з ними створювали перші моделі спільних уявлень про Східну Європу. Молоді науковці не лише розповідали про реалії в своїх країнах, але й поширювали творчість українських митців за межами СРСР.

Отримувана інформація з країн Східної Європи стала джерелом натхнення й інтелектуального пошуку. І. Дзюба пізніше згадував про вплив польської преси, яка була «єдиним вікном, а якщо не вікном, то віконечком у західний світ» [8, с. 107]. Молодь передплачувала «Politikę», «Kulturę», «Życie Literackie», «Twórczość», «Literaturni Noviny», популярністю користувався польський відділ у книгарні на головній вулиці Києва – Хрещатику. Другим щодо значення був чехословацький елемент, особливою популярністю користувалися «Literarni Noviny» [8, с. 107].

Продовженням лінії стали публікації творів українських митців у країнах Східної Європи. Так, у 1960-х рр. у Чехословаччині вийшли антології тогочасної української поезії «Добре слово України»

та «Молода українська радянська поезія» [9, с. 104]. Значну роль у поширенні нового українського мистецтва відіграли чехословацька «Дукля» та польський «Наш календар». «Тамвидав» дозволив українським митцям обійти заборони радянської цензури, показати себе в східноєвропейському дискурсі та відчути близькість тамтешніх настроїв.

Важливо відзначити спробу створити єдиний опозиційний інтелектуальний простір на базі самвидаву. Відомий арешт на кордоні М. Мушинки при спробі перевезення памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?», затримання З. Генік-Березовської при спробі перевезення статті В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії». Але й були успішні місії. Так, «Український вісник» – найважливіше видання українського самвидаву, фотоплівки з творами Є. Сверстюка «Собор у риштованні», М. Осадчого «Більмо», поетичні збірки Іг. Калинця та В. Стуса передане в Чехословаччину через Г. Коцур [10, с. 33].

Схожість соціально-політичних умов між УРСР і країнами Східної Європи створювала логічні зв'язки для солідарності. На основі тамтешніх подій радянські інтелектуали аналізували ідеологічний курс КПРС. Не випадково, проблематика Празької весни виявилася для українських шістдесятників близькою й зрозумілою, а «гусениці тих танків» пройшли і по їх серцях [11, с. 46]. Ось як у листі до М. Мушинки від 30 квітня 1968 р. І. Світличний оцінював тамтешні події: «Дорогий Миколо! Зворушений Вашими чудесними виданнями. Я і мої друзі читали їх, як святе Письмо. І я радий, що у нас так багато спільного і завжди – у свята і в будні – ми разом. Вітаю ж Вас від себе і наших спільних друзів зі святом Весни, інтернаціоналізму і міжнародної Солідарності трудящих, котра росте, міцніє і дає добрі плоди. Хай буде справжня весна, без приморозків і сльоти!» [12, с. 335]. А вже після введення радянських танків у Прагу, у новорічному вітанні 1969 р. М. Мушинці, І. Світличний висловив сподівання, що «контрреволюція у Вашій країні врешті-решт потерпить крах» [12, с. 335]. Зрозуміло, що ці рядки варто правильно читати: «свято Весни» – Празька весна, а контрреволюція – її придушення.

Поразка Празької весни радянськими танками остаточно розвіяла сподівання щодо можливості еволюції комуністичного режиму. За словами Є. Сверстюка, введення військ ОВД став «кінцем ілюзій щодо соціалізму», після чого правлячий режим став «нелегітимним і морально неприйнятним» [13]. Середовище шістдесятників, ослаблене арештами 1965 р. не спромоглося на публічні акції підтримки чехословаків, але в цілому в Україні протестні настрої й незгода відчувалися [10; 14].

1950–1960-ті рр. пройшли у Східній Європі під гаслами ревізійнізму, ідеологи якого запропонували привабливу, але по-своєму ідеалістичну, модель «соціалізму з людським обличчям». На думку З. Млинаржа, комуністи реформатори робили акцент на гуманістичних аспектах марксистської теорії, на прихильності свободи особистості й стали розглядати класову боротьбу лише засобом досягнення цілей. Логічним підсумком їх роздумів стало протиставлення ідей Маркса, а іноді Леніна, офіційній ідеології. Головна проблема, на думку комуністів-реформаторів, полягала в тому, що панівна ідеологія відійшла від справжніх ідей Маркса, перестала виконувати функції наукового об'єктивного пізнання і трансформувалася в брехливу свідомість [15, с. 50].

Ревізійнізм став спробою реформування соціалістичної системи із середини, або, як писав французький історик Ф. Фюре, спробою «врятувати соціалістичну ідею від краху, пов'язаного з історією СРСР, поновити дух Жовтня, звільнивши його від тиранії, породженої тим же Жовтнем» [16, с. 724]. Українським інтелектуалам така логіка не була чужою. Хоча вони не змогли вийти на високий рівень узагальнень, обмежившись гаслами соціалізму з «національним обличчям». Про це з високим ступенем аргументації написав І. Дзюба у памфлеті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965).

Працюючи в межах офіційного дискурсу – протиставлення «лінії Сталіна» «лінії Леніна», І. Дзюба показав реальні викривлення соціалізму в українському національному питанні [17]. Світогляд автора у той час був типовим для східноєвропейського ревізійніста: «Особисто я, – зізнався він, – ще до придушення Празької весни у 1968 році вірив, що соціалізм із людським обличчям може існувати... До 1968 року я вважав, що найкращим розв'язанням для нас був би демократичний соціалізм» [8, с. 113].

Влада виявилася втягнутою в дискусію, адже більшість шістдесятників перебувало на позиціях І. Дзюби. Так, В. Чорновіл відгукнувся памфлетом «Що і як обстоєє Б. Стенчук?». Утім, варто бути відвертим, широкого резонансу ця полеміка не набула, адже ще наприкінці серпня 1965 р. влада застосувала репресії до інтелігенції.

На відміну від Угорщини, Польщі та Чехословаччини, український ревізійнізм не мав своєї кульмінації. Від початку умови його розвитку залежали від започаткованої Н. Хрущовим відлиги та появи в УРСР прошарку комуністичної бюрократії. У випадку країн Східної Європи, ревізійнізм, окрім всього іншого, став ідеологією відмежування від сталінської моделі побудови комунізму і

радянської залежності. Українська компартійна еліта такого відмежування не потребувала, адже розглядала себе частиною загальносоюзної номенклатури, а головне – мала можливість себе реалізовувати кар'єрно за межами республіки.

Тож український ревізіонізм у межах шістдесятництва мав мало шансів стати помітним явищем через нестачу підтримки від представників республіканського партапарату. Певні надії покладалися на особу першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Але останній, попри відому лояльність до української культури, так і залишився сталіністом, і був одним із ініціаторів розгрому «Празької весни». Утім, особисто П. Шелест не потребував ревізіонізму, а просто використовував сприятливі умови, які витікали з хрущовської децентралізації. Хоча за кілька років його усунуто з посади керівника республіки під приводом ідейних похибок книги «Україна наша радянська», все ж, з П. Шелеста не могло вийти не те що І. Надя, але й навіть В. Гомулки.

Відсутність сильної ревізіоністської альтернативи вплинула на український національний рух, лідери якого дуже швидко розірвали з комуністичними ілюзіями. А якщо брати до уваги, що націоналістичні підпільні організації, які існували паралельно з рухом шістдесятників, так і не зуміли позбутися своєї маргінальності, то очевидною стала криза двох основних ідейних течій українського руху – націонал-комунізму й інтегрального націоналізму.

Саме цим пояснювалася поява нової тенденції в русі – правозахисної. Її виникнення пов'язане з В. Чорноволом, який 4 вересня 1965 р., під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» спільно з І. Дзюбою та В. Стусом, протестував проти початку репресій щодо інтелігенції. Згодом у самвидаві з'явилися його роботи – «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму, або портрети двадцяти «злочинців». В. Чорновіл став одним із організаторів руху «підписантів» та редактором «Українського вісника» – підпільного видання, який містив значну кількість інформації правозахисного характеру.

Схожі правозахисні тенденції мали місце в Східній Європі, вищим проявом яких став гельсінський рух. Аналогічно до польського КОС–КОРу чи чехословацької «Хартії – 77», 9 листопада 1976 р. з ініціативи письменника М. Руденка виникла Українська гельсінська група. Вона поставила перед собою високі цілі – сприяти «ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини», «виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі», а також ознайомленню «урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською Народою» [18, с. 72].

Утім, на відміну від східноєвропейських аналогів, УГГ не змогла перетворитися на впливовий центр українського руху. Навпаки, владі репресіями й адміністративними переслідуваннями вдалося витіснити Групу на маргінес, і відірвати її від різних невдоволених груп українського суспільства.

Співпадання у формах і завданнях українського національного руху із східноєвропейськими опозиційними рухами визначалася схожістю умов їх протікання після смерті І. Сталіна та викривальної доповіді Н. Хрущова. Антитоталітарний потенціал цих рухів визначив схожі завдання. І все ж, український рух не міг обмежитися лише ліберальними і демократичними гаслами, а змушений був актуалізувати саме національне питання.

Це одна із головних причин теоретичної слабкості українського руху. Ми не знайдемо у ньому писань на кшталт робіт В. Гавела чи В. Бенди, А. Міхніка чи Я. Куроня. Але чин проявився в появі сильних постатей. Чого тільки вартують трагічні смерті О. Тихого, М. Литвина та В. Стуса у сумновідомому кучинському таборі? Увесь світ говорив про самоспалення Я. Палаха, але оминув увагою українських «смолоскипів» – В. Макуха, О. Гірника та М. Бериславського. Проблемою стали тривалі терміни ув'язнення І. Світличного, Л. Лук'яненка, Є. Сверстюка, М. Гориня, В. Мороза, В. Чорновола – інтелектуальних лідерів національного руху.

Важливо підкреслити, що вписування українського національного руху в східноєвропейський контекст не було одностороннім. Зміни, започатковані шістдесятниками, помітили східноєвропейські опозиціонери й відповідно відреагували. Світоглядні зміни в польській опозиції усвідомлювалися через співвіднесення власної боротьби з боротьбою українських дисидентів. Характерно, що в матеріалах польського другого обігу переважав образ України як «жертви СРСР». Отож, Україна виводилася з-під звинувачень у комунізації Польщі [2, с. 154].

Так, Я. Куронь у зміні ставлення до України побачив запоруку успішності курсу польської політичної опозиції, а виривання України з радянського блоку мислилося гарантією суверенітету Польщі. Не випадково, обґрунтовувалася теза про належність України до Центрально-Східної Європи поряд із Польщею і Чехословаччиною [19, с. 66, 77]. Надзвичайно концептуальними і продуктивними виявилися зміни в польській еміграції. Започаткований Є. Гедройцем часопис «Культура» презентував новий погляд на українсько-польські взаємини, а в публіцистиці

Ю. Мєрошевського сформульовано теоретичні засади великої східної стратегії майбутньої незалежної Польщі [20, с. 271].

Поява Центрально-Східної орієнтації серед опозиції надзвичайно цікава, адже вона стала альтернативою як комуністичній Східній Європі так і рафіновано інтелігентській Центральній Європі. Характерно, що про Центральну Європу писали переважно ті, хто поширював нову ідентичність на Польщу, Чехословаччину та Угорщину. Тоді як про Центрально-Східну – ті, хто відводив важливе місце ще й Україні, Литві та Білорусі [2, с. 121].

Схожа логіка була притаманна частині українських діячів. Так, М. Горинь ще в першій половині 1960-х рр. активно обмірковував нову концепцію українсько-польських стосунків, яка полягала у посиленні співпраці й створенні альтернативи російському впливу. Замість озирання на історію попередніх взаємин, пропонувалося перспективне мислення, яке за умови співпраці України й Польщі передбачало їх провідну роль у Центрально-Східній Європі [21, с. 208].

Хоча, в силу специфіки режиму, контакти між опозицією в Східній Європі й Україні до кінця 1980-х рр. були спорадичними, вже тоді формувалося усвідомлення єдиного опозиційного простору. А. Міхнік бачив у ньому югослава Мілована Джиласа, поляків Чеслава Мілоша і Лешека Колаковського, Яцека Куроня і Кароля Модзелевського, росіян Андрея Сахарова і Олександра Солженіцина, Андрея Амальріка і Владіміра Буковського, українців Василя Стуса і Вячеслава Чорновола, чехів Вацлава Гавела і Яна Паточку, угорців Яноша Кіша і Дьйордя Конрата [22, с. 404]. І, безперечно, цей список можна продовжити.

Тривалий час український опозиційний рух розвивався паралельно до східноєвропейського. Було відчуття спільної ходи, але не плеча. Лише в роки перебудови можливості для зближення стали сприятливими, а безпосередні контакти між діячами зросли. Прикладом цього стала участь А. Міхніка в роботі установчого з'їзду НРУ за перебудову [23, с. 36]. Загалом у 1989–1990 рр. значного поширення набув так званий «третій напрямок» польської східної політики, коли польські опозиціонери, які прийшли до влади, інтенсифікували відносини із представниками української опозиції. На думку Т. Снайдера, «українська опозиція була відкритішою для сприйняття ідей «Культури» та «Солідарності»... й охоче бачила в Польщі приклад для наслідування» [20, с. 299]. Прикладом цього стали візити в Польщу українських діячів. Так, перебуваючи з 20 червня по 22 липня 1989 р. в Польщі, Б. Горинь мав зустрічі з Я. Куронем, З. Буяком, А. Міхніком, Б. Геремеком та іншими діячами, під час яких обговорювалися проблеми налагодження україно-польських відносин та поточної політичної боротьби [24, с. 400].

Антикомуністичні революції 1989 р. в країнах Східної Європи мали значний вплив на стратегію українських дисидентів під час перебудови. Зокрема, В. Чорновіл у 1990 р. проголосив курс на революційний характер змін у СРСР. У інтерв'ю газеті «Набат» (лютий 1990 р.) він говорив про кульгаючу на обидві ноги перебудову та руйнівний характер абалкінсько-рижковських реформ [25, с. 689]. «На порядку денному, – читаємо в одній із написаних ним листівок, – революція. Революція мирна й безкровна... яка характеризуватиметься докорінною зміною самих принципів політичного й економічного життя» [26, с. 664].

Загалом, у 1989–1991 рр. зацікавленість східноєвропейськими подіями в Україні зростає. Не лише «професійні» дисиденти мали змогу інтенсифікувати зв'язки, але й нове покоління молодих антикомуністичних активістів куди активніше творчо використовували досвід один одного, результатом чого став «карнавальний» характер революції 1989 р. П. Кені описав нову Центральну Європу, яка виникла завдяки листам молоді, подорожам до місць опору та вивченням мов одне одного. І українці, а точніше українці з західних областей, належали до неї разом із поляками, угорцями, чехами, словаками, литовцями й східними німцями [27, с. 13]. Утім, це вже тема іншого дослідження.

Одним із очевидних дорікань українському рухові стала його низька суспільна підтримка. Відсутність аналогів «угорському повстанню» 1956 р., «празькій весні» 1968 р. чи «польському серпню» 1980 р. є чималою проблемою. Але так само як не все пояснює географія, так і статистикою прикриватися не варто. Точку єднання варто шукати насамперед у цінностях, які поділялися по обидва боки державного кордону СРСР. По-перше – моральність, або «життя в правді». В. Гавел відзначав, що конфронтація «опозиційної сили» з чинною владою відбувається не в площині фактичної, інституціалізованої та чітко визначеної влади, а на рівні людської свідомості й сумління, на рівні екзистенційному [1, с. 44]. Для українських дисидентів це самозрозуміла категорія. Достатньо згадати, що більшість із них – в'язні-сумління. Кожен із них міг вийти на волю достроково, потоптавши власне сумління – написавши «покаянну» заяву, виказавши все про себе та інших людей, доносячи на ближнього. Але це фактично поодинокі.

Іншою важливою категорією був бунт. «Спершу був бунт, – проголошував А. Міхнік, – який витікав із найглибших покладів сумління» [22, с. 404]. Ці ж чесноти поділяли українські шістдесятники. Євген Сверстюк назвав такі ознаки своїх однодумців: юний ідеалізм, шукання

правди і чесної позиції, «неприйняття, опір, протиставлення офіційній літературі і всьому апаратові будівничих казарми» [28, с. 25]. Важливу роль відіграло усвідомлення себе індивідуальностями й протиставлення колективним цінностям радянської доби. Дисиденти Східної Європи мислили антисистемно. Можливо саме тому чех М. Форман наважився на екранізацію роману К. Кізі «Пролітаючи над гніздом зозулі»? Ця антисистемність відчувалася в формуванні нового альтернативного простору: альтернативного суспільства в Польщі, незалежного полісу в Чехословаччині, антиполітичної політики в Угорщині, самвидаву в СРСР [22, с. 404].

Велике прагнення вирватися із системи мали й українці. Можливо найповніше ця антисистемність присутня в «Репортажі із заповідника Берії» (1967) Валентина Мороза. Тоталітарний період, на його думку, сформував «Царство жаху» й «Імперію гвинтиків», які зберігають свою силу завдяки великій інерції страху. Утім, нове покоління гвинтиків, виникаючи в системі і будучи продуктом традиції, а не страху, здатне звільнитися від почуття неповноцінності, й стати в опозицію до діючих догм. Попри метафорику, В. Мороз надто конкретний: цими «молодими гвинтиками» були шістдесятники [29, с. 48, 50].

Відтак, можна сформулювати ще одну спільну рису – антитоталітарність, яка в українському випадку досягалася не безпосередньо, а через вирішення національного питання. Відхід від колективного «Ми» до індивідуального «Я» з усією відвертістю прозвучав у творчості молодих поетів, і, найперше – Василя Симоненка, Івана Драча, Миколи Вінграновського та Ліни Костенко.

Водночас потрібно визнати, що український національний рух ніколи не досягав високого рівня східноєвропейських рухів: в Україні не виник широкий робітничий рух, слабким був вплив церкви та політичної імміграції, а місцевий партапарат майже не фрондував проти центру. Для країн Східної Європи не було властиве різке розмежування між офіційною інтелігенцією та дисидентами. Однак, в УРСР влада постійно дбала про ізоляцію дисидентів, намагаючись бодай у такий спосіб викоренити небажане суспільне явище. Безперечно, триваліший досвід перебування в СРСР давався взнаки.

Наведені аргументи засвідчують спорідненість домінуючих течій українського національного руху та опозиційних рухів Східної Європи. Розвиваючись у межах ревізіонізму й правозахисту, вони стали реакцією на комуністичні режими в своїх країнах. Формуючи схожий ідейно-ціннісний дискурс, вони, водночас мали різну логіку розвитку, форми та потенціал. Розглядаючи теперішні міждержавні відносини в регіоні, можна констатувати, що вони, багато в чому, стали продовженням лінії на зближення і подолання взаємної ворожнечі, започаткованої опозиційними діями у 1960–1980-х рр. Наявність спільного ворога, персоніфікованого комуністичними режимами, цього колективного «іншого», стала однією з умов зміни власної ідентичності й конструювання нової – центрально-східноєвропейської, елементом котрої є український компонент.

Список використаних джерел

1. Гавел В. Сила безсилах / Пер. з чес. Тетяни Окопної. К.: Чеська бібліотека», 2016. 144 с. 2. Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, ПАІС, 2011. 304 с. 3. Зайцев Ю. Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій // Україна–Польща: історія і сучасність. Київ, 2003. С. 17–50. 4. Генік М. Інтеграційні процеси Балто-Чорноморського регіону в політичних концепціях польської анти тоталітарної опозиції // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської конференції, 10–11 травня 2007 р. Львів, 2008. С. 268–274. 5. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. К.: Мегатайп, 2003. 336 с.; Ротшильд Дж., Уїтфілд Н. Повернення до різноманітності: політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни. К.: Мегатайп, 2004. 384 с.; Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2004. 464 с. 6. Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. К.: Критика, 2009. 592 с. 7. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. 528 с. 8. Ця книжка змінила усе моє життя. Розмова з Іваном Дзюбою // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. К.: Дух і літера, 2004. С. 91–152. 9. Неврлий М. Слов'янський контекст шістдесятництва // Сучасність. 2000. № 1 С. 100–107. 10. Дмитрук В. «Празька весна» і Україна // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2008. № 1–2. С. 7–37. 11. Коцюбинська М. Мої обрії: В 2 т. Т. 2. К.: Дух і літера, 2004. 386 с. 12. Мушинка М. Помер чи був замордований? (уринок зі спогадів) // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. К.: Час, 1998. С. 334–336. 13. Мокрик Р. Україна 1968. URL: <https://zbruc.eu/node/82405>. 14. Бажан О. Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2008. № 1–2. С. 37–54. 15. Млинарж З. Мороз ударил из Кремля. М.: Республика, 1992. 288 с. 16. Фюре Ф. Минуте однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті. К.: Дух і Літера, 2007. 810 с. 17. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? К.: Видавничий дім «КМ Аcaademia», 1998. 276 с. 18. Декларація Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод // Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод: В 4 т. Т. 2.: Документи і матеріали, 9

листопада 1976 – 2 липня 1977. Харків: Фоліо, С. 22–23. 19. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. К.: Дух і Літера, 2012. 264 с. 20. Т. Снайдер, Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. К.: Дух і літера, 2012. 464 с. 21. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. К.: Дух і літера, 2004. С. 185–234. 22 Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. 554 с. 23. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. К., 2000. 496 с. 24. Горинь Б. Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн. Кн. 3 (1985–1990). К.: Пульсари, 2010. 920 с. 25. З інтерв'ю газеті «Набат» // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 6. Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990) / Упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2009. С. 689–695. 26. Ми починаємо // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 6. Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990) / Упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2009. С. 663–665. 27. Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. К.: Критика, 472 с. 28. Сверстюк Є. Блудні сини України. К.: Знання, 1993. 256 с. 29. Мороз В. Есеї, листи, документи. Мюнхен: Сучасність, 1975. 288 с.

References

1. Havel V. Syla bezsylykh [Power of the Impotent] / Per. z ches. Tetiany Okopnoi. K.: Cheska biblioteka», 2016. 144 s. 2. Chushak Kh. Nemaie vilnoi Polshchi bez vilnoi Ukrainy: Ukraina ta ukraintsi u politychnii dumtsi polskoi opozytzii (1976–1989) [There is no free Poland without free Ukraine: Ukraine and Ukrainians in the political thought of the Polish opposition (1976–1989)]. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, PAIS, 2011. 304 s. 3. Zaitsev Yu. Polska antykomunistyczna opozytziia i rukh oporu v Ukraini: vid porozuminnia do koordynatsii dii [Polish anti-communist opposition and movement of resistance in Ukraine: from understanding to coordination]. Ukraina – Polshcha: istoriia i suchasnist. Kyiv, 2003. S. 17–50. 4. Henyk M. Intehratsiini protsesy Balto-Chornomorskoho rehionu v politychnykh kontseptsiiakh polskoi anty totalitarnoi opozytzii [Integration Processes of the Baltic-Black Sea Region in the Political Concepts of the Polish Anti-Totalitarian Opposition]. Politychna nauka v Ukraini: stan i perspektyvy: materialy vseukrainskoi konferentsii, 10–11 travnia 2007 r. Lviv, 2008. S. 268–274. 5. Tysmenianu V. Povорот u politytsi: Skhidna Yevropa vid Stalina do Havela [Turn in politics: Eastern Europe from Stalin to Havel]. K.: Mehataip, 2003. 336 s.; Rotshyld Dzh., Uihfild N. Povernennia do riznomanitnosti: politychna istoriia Skhidno-Tsentralnoi Yevropy pislia Druhoi svitovoi viiny [Return to Diversity: The Political History of East Central Europe after the Second World War]. K.: Mehataip, 2004. 384 s.; Vandych P. Tsina svobody. Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Evropy vid serednovichchia do sohodennia [Price of freedom. History of Central and Eastern Europe from the Middle Ages to the present]. K.: Krytyka, 2004. 464 s. 6. Vulf L. Vynaidennia Skhidnoi Yevropy. Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva [The invention of Eastern Europe. Map of civilization in the consciousness of the Enlightenment]. K.: Krytyka, 2009. 592 s. 7. Hnatiuk O. Proshchannia z imperiieiu. Ukrainski dyskusii pro identychnist [Farewell to the empire. Ukrainian Debate on Identity]. Kyiv: Krytyka, 2005. 528 s. 8. Tsia knyzhka zminyala use moie zhyttia. Rozмова z Ivanom Dziuboiu [This book has changed my whole life. Conversation with Ivan Dziuba]. Bunt pokolinnia: rozmovy z ukrainskymy intelektualamy zapysaly y prokomentuvaly Bohumila Berdykhovska ta Olia Hnatiuk [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Котсиубинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. К.: Дух і літера, 2004. С. 91–152. 9. Nevryli M. Slovianskyi kontekst shistdesiatnytstva [Slavic Context of the Sixties]. Suchasnist. 2000. № 1 S. 100–107. 10. Dmytruk V. «Prazka vesna» i Ukraina [«Prague Spring» and Ukraine]. Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. 2008. № 1–2. S. 7–37. 11. Kotsiubynska M. Moi obrii [My horizons]: V 2 t. T. 2. K.: Duxh i litera, 2004. 386 s. 12. Mushynka M. Pomer chy buv zamordovanyi? (uryvok zi spohadiv) [Has died or was murdered? (excerpt from memoirs)]. Dobrookyi. Spohady pro Ivana Svitlychnoho. K.: Chas, 1998. S. 334–336. 13. Mokryk R. Ukraina 1968 [Ukraine 1968]. URL: <https://zbruc.eu/node/82405>. 14. Bazhan O. Suspilni nastroi v Ukraini u khodi chekhoslovatskoi kryzy 1968 roku za donesenniamy radianskykh spetssluzhb [Public mood in Ukraine during the Czechoslovak crisis in 1968 by Soviet secret police reports]. Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. 2008. № 1–2. S. 37–54. 15. Mlynarzh Z. Moroz udaril iz Kremliia [Frost struck from the Kremlin]. M.: Respublika, 1992. 288 s. 16. Fiure F. Mynule odniiei iluzii. Narys pro komunistychnu ideiu u XX stolitti [The past of one illusion. An essay on the communist idea in the 20th century]. K.: Duxh i Litera, 2007. 810 s. 17. Dziuba I. Internatsionalizm chy rusyfikatsiia? [Internationalism or Russification?]. K.: Vydavnychi dim «KM Academia», 1998. 276 s. 18. Deklaratsiia Ukrainskoi hromadskoi hrupy spryannia vykonanniu helsinskykh uhod [Declaration of the Ukrainian community to promote the implementation of the Helsinki Accords]. Ukrainska Hromadska Hrpa spryannia vykonannia Helsinskykh uhod: V 4 t. T. 2.: Dokumenty i materialy, 9 lystopada 1976 – 2 lypnia 1977. Kharkiv: Folio, С. 22–23. 19. Kuron Ya. Poliaky ta ukraintsi: vazhkyi dialoh [Poles and Ukrainians: a difficult dialogue]. K.: Duxh i Litera, 2012. 264 s. 20. Т. Снайдер, Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 [Transformation of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999]. K.: Duxh i litera, 2012. 464 s. 21. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем [We had a great mission. Conversation with Mychyllo Goryn]. Bunt pokolinnia: rozmovy z ukrainskymy intelektualamy zapysaly y prokomentuvaly Bohumila Berdykhovska ta Olia Hnatiuk [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Котсиубинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. К.: Дух і літера, 2004. С. 185–234. 22. Міхнік А. У пошуків свободи. Есеї про історію та політику [In search of freedom. Essays about history and politics]. K.: Duxh i Litera, 2009. 554 s. 23. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову [Three days of September, eighty-

ninth. Materials of the Constituent Congress of the People's Movement of Ukraine for the restructuring]. K., 2000. 496 s. 24. Horyn B. Ne tilky pro sebe [Not only about himself]: dokum. roman-kolazh: u 3 kn. Kn. 3 (1985–1990). K.: Pulsary, 2010. 920 s. 25. Z interviu hazeti «Nabat» [From an interview with the newspaper «Nabat»]. Chornovil V. Tvory: u 10-ty t. T. 6. Dokumenty ta materialy (lystopad 1985 – kviten 1990) / Uporiad. Valentyna Chornovil. K.: Smoloskyp, 2009. S. 689–695. 26. My pochynaiemo [We begin]. Chornovil V. Tvory: u 10-ty t. T. 6. Dokumenty ta materialy (lystopad 1985 – kviten 1990) / Uporiad. Valentyna Chornovil. K.: Smoloskyp, 2009. S. 663–665. 27. Keni P. Karnaval revoliutsii. Tsentralna Yevropa 1989 roku [Carnival of the Revolution. Central Europe 1989]. K.: Krytyka, 472 s. 28. Sverstiuk Ye. Bludni syny Ukrainy [Prodigal sons of Ukraine]. K.: Znannia, 1993. 256 s. 29. Moroz V. Esei, lysty, dokumenty [Esei, letters, documents]. Miunkhen: Suchasnist, 1975. 288 s.

Yaroslav Seko

UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN 1960S AND THE FIRST HALF OF 1980S IN THE CONTEXT OF OPPOSITION MOVEMENTS OF EASTERN EUROPE

This article is analysed the development of basic tendencies of Ukrainian national movement in 1960s and the first half of 1980s. The main attention is concentrated on relations of its ideology, organizational forms with the corresponding flows of opposition movements in eastern Europe, first of all in Poland and Czechoslovakia. There is importance of eastern Europe context for the evolution of tasks and strategy of Ukrainian national movement.

Key words: revisionism, opposition movement, Eastern Europe, six children, Helsinki movement.

УДК 327.5(477+470):355.32

Степан Прийдун

ПРОБЛЕМА РОЗПОДІЛУ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ СРСР У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ (1991–1997 РР.)

Автор аналізує проблему розподілу Чорноморського флоту СРСР у зовнішній політиці України як основну складову врегулювання відносин з РФ після здобуття незалежності. Саме розв'язання комплексу цих питань в поєднанні з реалізацією курсу на без'ядерний статус стали основним завданням української дипломатії після формального визнання суверенітету України в міжнародних відносинах. Російсько-українські суперечки довкола розподілу радянської спадщини, основну частину якої становив Чорноморський флот, ускладнювались взаємовиключними цілями зовнішньополітичних курсів Москви та Києва. Основним пріоритетом для РФ стало забезпечення монопольного лідерства на пострадянському просторі, тоді як Україна зосередилась на збереженні територіальної цілісності та суверенітету, максимально дистанціюючи від геополітичних проєктів Москви, спрямованих на реінтеграцію СРСР.

Ключові слова: Україна, РФ, зовнішня політика, Чорноморський флот, міжнародні відносини.

Азовська криза, зумовлена черговим відкритим актом агресії РФ проти України, стала не лише новою фазою ескалації російсько-українського збройного конфлікту, й серйозним викликом для міжнародної спільноти і глобальної безпеки. Вперше в азово-чорноморському басейні було не лише нівельовано базові двосторонні міждержавні угоди України та РФ, але й поставлено під серйозний сумнів одну з ключових засад сучасної системи міжнародних відносин – свободу судноплавства.

Захоплення українських військових кораблів Росією 25 листопада 2018 р. стало апогеєм агресивної зовнішньої політики Кремля, спрямованої на ревізію основних принципів міжнародного устрою. Більше того, такі дії є продовженням курсу на мілітаризацію Північного Причорномор'я та забезпечення монопольного домінування РФ в цьому регіоні. Це, в свою чергу, стало можливим після незаконної анексії Кримського півострова та відсутності адекватної реакції міжнародної спільноти на цей виклик глобальній безпеці. Ключова роль у цих процесах належить Чорноморському флоту РФ, як основній структурі російської військової сили у регіоні та потужному чиннику зовнішньої політики Москви, який з 1991 р. відігравав важливу роль у забезпеченні домінування РФ. Серйозною перешкодою цьому курсу Росії стала позиція України, яка намагалась скласти конкуренцію російському лідерству на пострадянському просторі, зберігала суверенітет над Кримом і Севастополем, і претендувала на частину радянського флоту. В цьому контексті дослідження проблеми розподілу ЧФ у зовнішній політиці України є актуальним, оскільки дозволяє краще усвідомити загрозу посилення мілітаризації акваторії Азовського моря та Північного Причорномор'я.

Популярність дослідження зовнішньої політики України, міжнародних відносин та політична актуальність теми зумовили велику кількість публікацій українських та російських авторів, присвячених аналізу окремих аспектів чинника ЧФ у зовнішній політиці України. Варто відзначити наукові розвідки О. Задорожнього [5], С. Адамовича [1], Н. Рибачка [14], П. Гай-Нижника [4], А. Зленка [6] та ін.

Саме двосторонні міждержавні відносини України і РФ після розпаду СРСР стали визначальними не лише для обох держав та пострадянського простору, але й для усього Євразійського континенту. Їх характерною особливістю від самого початку їх налагодження і до 2014 р. є амбівалентність. Остання проявлялась у декларуванні стратегічного партнерства, тісної економічної та політичної співпраці, але водночас Москва і Київ перебували у постійній конкуренції за домінування на пострадянському просторі, вели торговельні, митні та газові війни часто були близькими до збройних зіткнень [5, с. 14].

Серед російського політикуму домінувала думка про вдячність колишніх радянських республік за незалежність, яка мала стати основою тісної політичної та економічної співпраці, що повинна забезпечити монопольне лідерство РФ у регіоні, адже пострадянський простір Кремль розглядав як законну російську сферу міждержавної інтеграції. Саме тому питання розподілу радянського спадку між РФ та пострадянськими республіками стало одним з найважливіших, а у випадку України – і найскладнішим. Адже РФ і Україна як найбільші пострадянські республіки претендували на лівову частку колишнього спільного майна СРСР.

Одним з найскладніших аспектів українсько-російських відносин став розподіл Чорноморського флоту (далі – ЧФ) СРСР та пов'язана з ним проблема Криму і Севастополя. Як зазначає Г. Касьянов, ЧФ складався з 440 кораблів, 18 субмарин, близько 200 допоміжних суден, 300 літаків і 70 тис. персоналу [8, с. 107–108]. Виходячи з оснащення цього флоту ядерною зброєю, українська сторона погодилась про його підпорядкування командуванню Стратегічних сил СНД. Очевидно, що Київ не міг претендувати на ядерну частину ЧФ, але заявив свої права на участь у розподілі решти бойових кораблів згідно норм міжнародного права та чинного українського законодавства, адже ще 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України підпорядкувала усі військові формування, які знаходились на території республіки українському парламенту [10].

РФ намагалась максимально використати механізми СНД для збереження російського монопольного права на керівництво збройними силами СРСР, в тому числі й ЧФ. Паралельно з активними дипломатичними зусиллями, спрямованими на інституалізації СНД, вище російське військово-керівництво, яке і очолювало збройні сили Співдружності, вимагало від усіх військових, які несли службу на території України, скласти присягу на вірність РФ [9, с. 145].

Проте, до квітня 1992 р. Київ утримався від активних заходів зі створення українських військово-морських сил, намагаючись реалізувати це шляхом консенсусу з Москвою. Саме 5 квітня 1992 р. Президент Л. Кравчук започаткував будівництво військово-морських сил України, доручивши керівництву Міністерству оборони узгодити перелік кораблів з Головнокомандувачем Об'єднаних Збройних Сил Співдружності, які тимчасово передаються в оперативне підпорядкування командуванню Стратегічними Силами СНД [22]. Однак, ще до цього указу, РФ вдалось повністю відновити контроль над більшістю кораблів флоту, використавши для цього офіцерські збори, на яких значна частина військовослужбовців віддала перевагу службі СНД, а не Україні [14, с. 93].

У відповідь, Б. Єльцин 7 квітня цього ж року указом перевів ЧФ під юрисдикцію РФ, підпорядкувавши його Головнокомандувачу збройними силами СНД. У свою чергу, українська сторона мала лише визначити умови дислокації кораблів в портах України. У тексті указу йдеться про передачу частини кораблів Збройними Силами України, але повністю відсутні кількісний та якісний відсоток цієї частини [23].

Українська сторона заявила про повне неприйняття відповідного указу, апелюючи до віденської конвенції, згідно якої після розпаду держави, кожна з її частин має право на справедливу частину загального майна, і Україна як колишній суб'єкт СРСР не зобов'язана виконувати умови стосовно розподілу майна, прийняті Москвою без погодження з Києвом [6, с. 393–394].

Для посилення тиску на Україну РФ вкотре актуалізувала територіальні претензії до України, піддаючи на законодавчому рівні сумніву суверенітет України над Кримським півостровом. 21 травня 1992 р. російський парламент прийняв постанову № 2809–1, яка позбавляла юридичної сили постанову Президії Верховної Ради РРФСР від 5 лютого 1954 р. «Про передачу Кримської області з складу РРФСР до складу УРСР» [11]. Такі офіційні дії вищих органів державної влади РФ у поєднанні з систематичними поїздками одіозних російських політиків на кшталт О. Руцького та ультраправою шовіністичною риторикою російських парламентарів стимулювали сепаратистські настрої серед населення АРК. Основою стали соціально-економічні особливості цього регіону, а

саме: максимальна інтегрованість економіки півострова в загальносоюзну; надзвичайно сильні позиції партійної номенклатури, власне Крим був своєрідним «заповідником комунізму»; заідеологізованість свідомості кримського населення радянськими стереотипами. Таке поєднання стало потужним засобом тиску на Київ у процесі переговорів.

Таким чином, проблема ЧФ РФ в Криму і кримський сепаратизм – взаємодоповнюючі явища, які в залежності від ситуації стимулювали одне одного. Цей комплекс проблем став невід'ємною складовою українсько-російських двосторонніх відносин та дестабілізаційним чинником внутрішньополітичного становища України.

Загострення внутрішньополітичного протистояння, погіршення економічного становища в обох державах та загроза неконтрольованого збройного конфлікту змусили лідерів РФ і України продовжити діалог для подолання кризи міждержавних відносин. З цією метою 23 червня 1992 р. в Дагомисі було підписано Угоду «Про подальший розвиток міждержавних відносин». Вона передбачала необхідність дотримання пунктів договору між УРСР і РРФСР від 19 листопада 1990 р., що означало актуалізацію формули відносин «Крим – за Кремль», адже 6 ст. цього договору передбачала взаємне визнання територіальної цілісності та кордонів обох республік [2].

Крім цього, акцентується увага на усвідомленні загрози реваншу ультралівих і ультраправих сил. Ця стаття зумовлена падінням рейтингу влади в обох державах та загальним розчаруванням, в Україні – незалежністю, в РФ – демократією, оскільки розпад СРСР не призвів до покращення соціально-економічного становища населення. Ситуацією ефективно скористались російські реваншисти, яким належала більшість у ВР РФ [4, с. 78].

Щодо розподілу флоту, то обидві сторони домовились вести переговори щодо створення окремих флотів РФ і України та використовувати існуючу систему базування і матеріально-технічного забезпечення, а також утриматись від односторонніх дій. Питання присяги теж було вирішено компромісно, присягу повинні скласти тій державі, громадянами якої вони є.

Наступним етапом врегулювання проблеми розподілу ЧФ стала зустріч в Ялті, яка 3 серпня 1992 р. завершилась підписанням Угоди «Про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР». Головна ідея цього документа полягала у встановленні перехідного періоду, до кінця 1995 р. Протягом зазначеного часу ЧФ виводився зі складу ОЗС Співдружності й підпорядковувався очільникам РФ і України. На перехідний період ЧФ комплектується українськими і російськими призовниками 50 % на 50 %. Щодо присяги та використання системи базування і матеріально-технічного забезпечення дублювали аналогічні пункти угоди від 23 червня цього ж року [17].

На нашу думку, найбільшим здобутком української дипломатії став пункт про виведення ЧФ зі складу ОЗС СНД, що значно послабило саму ідею спільних збройних сил Співдружності, а відтак і унеможливило інституалізацію СНД в наддержавне утворення.

Незважаючи на підпорядкування ЧФ обом президентам та об'єднаному командуванню, домінуюча роль належала Москві, зокрема, у абхазькому військовому конфлікті восени 1992 – навесні 1993 р. Москва використовувала сили ЧФ без погодження з Києвом [1, с. 68].

Подальший розподіл флоту було регламентовано Московською угодою, яку лідери України і РФ підписали 17 червня 1993 р. у розпал чергового загострення двосторонніх відносин. Вона передбачала початок практичного розподілу ЧФ у вересні 1993 р. Основним принципом формування окремих флотів України та РФ є розподіл ЧФ СРСР у співвідношенні 50 % на 50 %. Крім цього, передбачалась участь РФ в розвитку соціально-економічної сфери усіх населених пунктів України, де дислокуватиметься ЧФ РФ [15].

Варто зазначити, що саме в другому півріччі 1993 р. з'являється серйозна загроза переростання політичної кризи в РФ у відкрите збройне протистояння. Опозиційний до президента Б. Єльцина депутатський корпус ВР РФ намагався здобути додаткові політичні бонуси, апелюючи до реваншистських настроїв населення та піднімав питання реставрації СРСР. Очевидно, що російські парламентарі намагались використати активні українсько-російські дискусії щодо розподілу майна СРСР у своїй боротьбі. І вже 9 липня Верховна Рада РФ прийняла постанову «Про статус міста Севастополя», в якій підтверджувався російський федеральний статус Севастополя, який повинен бути головною базою єдиного Чорноморського флоту [12].

Це рішення російського парламенту отримало негативну реакцію міжнародної спільноти, в тому числі й РБ ООН підтвердила територіальну цілісність України, зазначивши у резолюції, що рішення російського парламенту немає юридичної сили. Проте, така позиція ВР РФ стала черговим стимулом для активізації проросійських сепаратистських рухів на території АРК Крим, що значно послаблювало позиції української сторони у дискусіях з росіянами щодо розподілу майна колишнього СРСР.

Чергова зустріч української і російської делегації, яка відбулась 3 вересня 1993 р., повинна була розглядати питання флоту в комплексі з проблемами ядерного роззброєння України.

Додатковим засобом тиску на Київ у цих переговорах стала погроза Москви припинити постачання енергоносіїв, за тиждень до зустрічі постачання газу в Україну було скорочено на 24 %. Російська сторона вимагала негайної виплати боргів за енергоносії, після чого росіяни запропонували списати їх як компенсацію за українську частину ЧФ.

У підписаному за результатами зустрічі протоколі зафіксовано саме таку формулу: РФ переходить увесь флот з інфраструктурою в Криму, а Україна отримує компенсацію. Хоча в самому тексті Протоколу не йдеться про списання боргів як форму компенсації, Масандрівські домовленості щодо флоту викликали негативний резонанс в середині України [13].

Російська сторона успішно поєднувала політичний та безпековий тиск на Київ з економічним, спекуючи на залежності української економіки від російських енергоносіїв. Окрім цього, така позиція Л. Кравчука в Масандрі зумовлювалась намаганням посилити авторитет та позиції Б. Єльцина у його протистоянні з ВР РФ, більшість в якій належала комуністам. Саме після Масандрівських домовленостей ЧФ, який підтримував Р. Хасбулатова і О. Руцького, перейшов на сторону президента РФ [7, с. 11].

Таким чином, проблематика ЧФ та Криму, окрім дискусійного предмету українсько-російських відносин ставала також важливим чинником внутрішньополітичного протистояння в обох державах, зокрема Б. Єльцина і ВР в Росії, Л. Кравчука та проросійськи налаштованих еліт Криму. Останні розцінили Масандрівські домовленості щодо ЧФ як слабкість Києва.

У жовтні 1993 р. відбувається процес інституалізації кримського сепаратизму, який проявився у намаганні підвищити статус органів влади АРК, зокрема шляхом введення інституту президентства Криму, відповідний «закон» було прийнято ВР Криму та призначено президентські вибори. Очевидно, що інституалізація сепаратизму, уособленням якої став Ю. Мешков, значно посилювала позиції Москви у переговорному процесі з Україною.

Варто зазначити, що загострення ситуації на півострові посилювалось невизначеністю статусу ЧФ та його розподілу між Україною та РФ. Наступний раунд переговорів відбувся 15 квітня 1994 р., у Москві, де лідери обох держав підписали чергову угоду для вирішення проблеми розподілу ЧФ. Угода передбачала роздільне базування російського та українського флотів, та за своєю суттю була імплементацією Масандрівських домовленостей, а саме: українській стороні передбачалось 15–20 % кораблів і суден [18].

Проте, навіть такі поступки Києва не змогли нейтралізувати сепаратистські настрої в Криму. Ю. Мешков за підтримки Москви продовжував реалізовувати курс на поглиблення конфронтації з Києвом та зближення з РФ. І тільки після перемоги Л. Кучми на позачергових президентських виборах 10 липня 1994 р., простежується деескалація у протистоянні центральної української влади та Криму. Саме в АРК і в Севастополі колишній Прем'єр-міністр України набрав найбільшу кількість голосів виборців. Це зумовлювалось переконанням жителів Сходу і Півдня України в тому, що Л. Кучма нормалізує відносини з РФ та буде більш схильним до компромісів у відносинах з Росією ніж його попередник.

Значно посилювало позиції Києва у відстоюванні українського суверенітету над Кримом і Севастополем підписання Будапештського меморандуму. Згідно нього РФ, разом з іншими постійними членами РБ ООН, виступала гарантом територіальної цілісності й суверенітету України. Очевидно, що це не унеможливило подальші російські провокації та підтримку сепаратистських настроїв в Криму, але все ж значно послабило позиції проросійських організацій, оскільки Москва офіційно визнавала Крим і Севастополь частиною суверенної території України.

Не менш важливу роль у врегулюванні кримської проблеми відіграв і новий підхід української влади до кримської проблеми, зокрема поєднання економічних санкцій, адміністративного тиску з наданням певних привілеїв колишній партійній номенклатурі Криму, зокрема надання права на приватизацію прибуткових об'єктів та готовність до компромісів з РФ у питаннях розподілу ЧФ.

Яскравим свідченням цього стала чергова угода щодо ЧФ, підписана Л. Кучмою і Б. Єльциним 9 червня 1995 р. у Сочі. Українська сторона погоджувалась на розміщення ЧФ РФ у Севастополі. Угода підтверджувала розподіл майна у співвідношенні 50 % на 50 %, частка кораблів і суден, які повинні відійти Україні скоротилась до 18,3 %, відповідно РФ – 81,7 %. Кожному офіцеру, мічману і прапорщику гарантувався вільний вибір подальшої служби [20].

Сочинська угода не вирішила усіх проблем українсько-російських відносин, питання статусу Севастополя залишалось відкритим. У жовтні 1996 р. російський парламент ухвалив провокаційний закон «Про припинення розподілу ЧФ», від Президента РФ вимагалось оголосити мораторій на підписання відповідних міжнародних угод. Паралельно посилювалась риторика окремих представників російського політикуму про необхідність ревізії попередніх угод з Україною. Варто зазначити, що Б. Єльцин намагався дотримуватись взятих на себе РФ зобов'язань, тому це призвело до чергового внутрішньополітичного протистояння між ним та парламентом.

Така позиція російського парламенту зумовлювалась завершенням першої чеченської кампанії та актуалізацією питання інтеграції в НАТО колишніх членів соціалістичного табору. В цьому контексті перегляд попередніх угод та домовленостей з Україною став відповіддю Москви та засобом тиску на Захід.

Очевидно, що проблема визначення статусу ЧФ колишнього СРСР виходила за рамки двосторонніх українсько-російських відносин, від її успішного вирішення залежала стабільність та безпека в цілому чорноморському регіоні. Саме тому Захід був зацікавлений у врегулюванні відносин між РФ і Україною, яким належить ключова роль не лише на пострадянському просторі, але й цілому континенті.

Варто зазначити, що попри різноманітні маніпуляції окремих російських політиків проблемою розподілу флоту, а відтак і кримською проблемою в цілому, велась активна підготовка до укладення базового договору між Україною і РФ, який вирішити усі конфліктні питання та стати основою для подальшого формування нормативно-правової бази двосторонніх відносин.

Парафування проекту цього договору відбулось ще 8 лютого 1995 р. За попередніми домовленостями російська сторона погодилась на його підписання, за умови остаточного врегулювання проблеми флоту, яке повинно включати в себе дислокацію ЧФ РФ в Криму. Таким чином, Москва лобювала винесення проблеми в окремі угоди, які повинні були передувати підписанню базового двостороннього договору [25, с. 35].

Не менш важливу роль в усвідомленні російською політичною елітою необхідності врегулювати відносини з Україною відіграв геополітичний чинник, зокрема розширення НАТО, що змусило РФ посилити свої позиції на пострадянському просторі та посилити реалізацію власних інтеграційних проектів. Чергова конфронтація з Києвом значно ускладнила б позиції Росії в таких умовах [1, с. 70–71].

Уже 28 травня 1997 р. закладено основу остаточного вирішення комплексу проблем розподілу ЧФ між Україною і РФ, підписанням трьох міждержавних угод. Параметри розподілу флоту здійснювались на основі Сочинської угоди. Зокрема, Угода про параметри поділу ЧФ визначала Севастопіль як основну базу ЧФ РФ та визначала інші пункти та місця дислокації України, які використовувались російською стороною. Також документ встановлював чіткі кількісні обмеження перебування ЧФ РФ на території України (до 25 тисяч особового складу, бойових літаків – не більше 22 одиниць, бойових і броньованих машин – не більш ніж 132 і не більше 24 одиниць артилерії) [16].

Наступна угода визначала правовий статус ЧФ РФ на території України. Російська сторона зобов'язувалась інформувати Київ про призначення командування флоту та про загальну чисельність особового складу і озброєння щороку до 1 січня. РФ позбавлялась права на ядерні озброєння на території України. Російські військові формування в Україні зобов'язувались поважати суверенітет України та утримуватись від втручання у внутрішню політику. В свою чергу, українська сторона гарантувала преференції для сімей російських військовослужбовців, які перебувають на території України. Термін дії цієї угоди 20 років з автоматичною пролонгацією на 5 річні терміни [19].

Міжурядова угода про взаємні розрахунки між Україною і РФ за своєю суттю була імплементацією масандрівських домовленостей 1993 р. Компенсація українській стороні за вартість переданих РФ кораблів здійснюється у формі погашення кредитних заборгованостей, у розмірі 526,509 млн доларів. Крім цього, оплата оренди земельних ділянок, об'єктів інфраструктури, акваторій і бухт, які використовуються ЧФ РФ, здійснюється шляхом щорічного зменшення державного боргу України перед Росією (97, 75 млн дол.) [21].

Очевидно, що підписання цих угод стало результатом серйозних поступок Л. Кучми, головна мета якого полягала у збереженні територіальної цілісності України шляхом нормалізації відносин з РФ. Конституційність цих угод, а особливо закріплення за Севастополем статусу головної військової бази ЧФ РФ, стали предметом гострих дискусій, оскільки ст. 17 Конституції України чітко забороняє розташування іноземних військових баз, а п. 14 Перехідних положень передбачає лише використання існуючих військових баз для тимчасового перебування іноземних військових формувань.

Проте, навіть за умови базування ЧФ РФ в Україні, підписані угоди не передбачали реальних механізмів верифікації кількості російських військ в Криму Україною, а головне – відсутність порядку застосування РФ в кризових ситуаціях чи воєнних діях. Це створювало передумови втягнення України у військові конфлікти без її погодження. Яскравим свідченням цього твердження стала участь російських кораблів у військовій кампанії проти Грузії у 2008 р.

Щодо фінансового аспекту цих угод, то сума 97, 75 млн дол. значно занижена і визначена без будь-якої незалежної експертизи, а шляхом поділу загального боргу за енергоносії на термін 20 років.

Проте, саме легалізація російської військової присутності на території Криму та забезпечення домінування РФ у Чорному морі за рахунок української частки флоту колишнього СРСР і відсутність будь-яких реальних фінансових компенсацій Україні уможливили підписання «Великого договору». Лише за цих умов російська політична еліта готова була перейти до нової моделі двосторонніх відносин.

Підтвердженням цього є те, що уже 31 травня 1997 р. Б. Єльцин здійснив свій перший візит в Україну як президент РФ, в ході якого було підписано Договір про дружбу, співробітництво та партнерство, який закріплював концепцію стратегічного двостороннього міждержавного партнерства України і РФ. Одним з найбільших здобутків української сторони стала стаття 2, яка передбачала взаємну повагу територіальної цілісності та дотримання принципу непорушності кордонів, а відтак, це означало юридичне визнання суверенітету України над Кримським півостровом. Більше того, Україна і РФ зобов'язувались утримуватись від дій, спрямованих одна проти одної, і не укладати договорів з іншими державами з цією ж метою. Договір передбачав активні консультації з цього приводу та спільне вирішення непередбачуваних проблем та ситуацій. В цілому більшість статей присвячена саме співробітництву (23 з 41) у різних сферах [3].

Проте за змістом «Великий договір» був скоріше символічним, ніж прагматичним актом. Більшість його положень носили декларативний характер. Попри зобов'язання сторін поважати територіальну цілісність одна одної, проблема делімітації кордонів взагалі не увійшла у текст цього договору. Більше того, окрім проголошення стратегічного партнерства договір не передбачав жодних конкретних механізмів його реалізації. Враховуючи те, що основною умовою стратегічного партнерства є повний або частковий збіг стратегічних цілей держав-партнерів, приходимо до висновку, що Україна і РФ ніколи не були реальними стратегічними партнерами, тому що їхні ключові зовнішньополітичні цілі були взаємовиключними (Україна прагнула зберегти свій суверенітет і територіальну цілісність у кордонах 1991 р., РФ – пострадянські республіки у своїй сфері впливу, шляхом реінтеграції СРСР за допомогою різноманітних інтеграційних проектів).

Проте, саме цей договір заклав основу українсько-російських відносин, перевівши їх у новий формат у відповідності з основними принципами міжнародного права. У сукупності з угодами щодо ЧФ, «Великий договір» став основною формою вирішення одного з ключових завдань зовнішньої політики України – врегулювання відносин з РФ. І хоча основні проблеми двосторонніх відносин не було вирішено, а відтерміновано, створено нормативно-правову основу для подальшого діалогу, Москва де-юре визнала не лише геополітичний факт існування України, а й її територіальну цілісність і міжнародну правосуб'єктність [3].

Таким чином, після формального визнання незалежності України, ключовим пріоритетом зовнішньої політики нашої держави стало вирішення комплексу складних геополітичних питань, зумовлених демонтажем біполярної системи міжнародного порядку та становленням нових механізмів міжнародної співпраці. Суть цього комплексу полягала у взаємопов'язаних проблемах ядерного роззброєння України, а відтак і розподілу майна колишнього СРСР між Києвом та Москвою. Важливість цих питань підтверджується активною участю США у переговорному процесі щодо їх вирішення. Адже якщо від без'ядерного статусу України залежав міжнародний режим нерозповсюдження ядерної зброї, то від цивілізованого вирішення українсько-російських суперечок залежала безпека та стабільність не лише на пострадянському просторі, але й на європейському континенті.

Список використаних джерел

1. Адамович С. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2012. Вип. 22. С. 65–75.
2. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_011.
3. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006.
4. Гай-Нижник П. П. Кримський вузол і питання Чорноморського флоту РФ у російсько-українських воєнно-політичних взаєминах (1991–2013 рр.) // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 117. С. 77–90.
5. Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014: монографія: Укр. асоц. міжнар. права, Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, каф. міжнар. права. Київ: К. І. С., 2014. 960 с.
6. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних перемін. Харьков: Фолио, 2004. 559 с.
7. Карта Севастополя: триумф президентів, трагедія України (Експертна оцінка. 31.01.1997 р.) / [С. П. Кудряшов, С. О. Одарич, Ю. М. Оробець, М. В. Томенко]. К.: Фонд «Українська перспектива», 1997. 28 с.
8. Касьянов Г. В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. К.: Наш час, 2008. 432 с.
9. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. К., 2002. 392 с.; іл.
10. Постанова Верховної Ради України Про військові формування на Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12>. (дата звернення: 01.09.2018).
11. Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 21 мая 1992 года № 2809-І «О правовой оценке решений

высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году» Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 21 мая 1992 года № 2809-1 «О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году». URL: <http://base.garant.ru/6314854/> (дата звернення: 01.09.2018). 12. Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 9 июля 1993 года № 5359-1 «О статусе города Севастополя». URL: <http://www.alppp.ru/law/konstitucionnyj-stroj/territoriya/5/postanovlenie-vs-rf-ot-09-07-1993--5359-1.html>. (дата звернення: 01.09.2018). 13. Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту. URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_054. (дата звернення: 01.09.2018). 14. Рибак Н. Б. Кримська проблема в українсько-російських міждержавних відносинах 1990-х рр. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2014. № 809. С. 89–97. 15. Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046. (дата звернення: 01.09.2018). 16. Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_075. (дата звернення: 01.09.2018). 17. Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_020. (дата звернення: 01.09.2018). 18. Угода між Україною та Російською Федерацією про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_128. (дата звернення: 01.09.2018). 19. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076. 20. (дата звернення: 01.09.2018). Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082. 21. (дата звернення: 01.09.2018). Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_077. (дата звернення: 01.09.2018). 22. Указ Президента України Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92>. (дата звернення: 01.09.2018). 23. Указ Президента Российской Федерации от 07.04.1992 г. № 375 О переходе под юрисдикцию Российской Федерации Черноморского флота. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/1172>. (дата звернення: 01.09.2018). 24. Указ Президента Российской Федерации от 14.09.1995 г. № 940 Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами – участниками Содружества Независимых Государств. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/8307/> (дата звернення: 01.09.2018). 25. Olszaski T. Ukraine and Russia: mutual relations and the conditions that determine them // CES studies. Warsaw, 2001. P. 33–50.

References

- Adamovych S. Faktor Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy (1991–2012 rr.) [Factor of the Black Sea Fleet of the Russian Federation in the socio-political life of Ukraine (1991–2012)]. Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii. 2012. Vyp. 22. S. 65–75.
- Dohovir mizh Ukrainskoiu Radianskoiu Sotsialistychnoiu Respublikoiu i Rosiiskoiu Radianskoiu Federatyvnoiu Sotsialistychnoiu Respublikoiu. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_011.
- Dohovir pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006.
- Hai-Nyzhnyk P. P. Krymskyi vuzol i pytannia Chornomorskoho flotu RF u rosiisko-ukrainskykh voienno-politychnykh vziaymnykh (1991–2013 rr.) [Crimean knot and issues of the Russian Black Sea Fleet in Russian-Ukrainian military-political relations (1991–2013)]. Hileia: naukovyi visnyk. 2017. Vyp. 117. S. 77–90.
- Zadorozhnii O. V. Mizhnarodne pravo v mizhderzhavnykh vidnosynakh Ukrainy i Rosiiskoi Federatsii 1991–2014: monohrafiia [International law in the interstate relations of Ukraine and the Russian Federation 1991–2014: monograph]: Ukr. asots. mizhnar. prava, In-t mizhnar. vidnosyn Kyiv. nats. un-tu im. Tarasa Shevchenka, kaf. mizhnar. prava. Kyiv: K. I. S., 2014. 960 s.
- Zlenko A. M. Dyplomatiia i politika. Ukraina v protsesse dinamichnykh geopoliticheskikh peremen [Diplomacy and politics. Ukraine in the process of dynamic geopolitical changes]. Kharkov: Folio, 2004. 559 s.
- Karta Sevastopolia: triumf prezdyntiv, trahediia Ukrainy (Ekspertna otsinka. 31.01.1997 r.) [The map of Sevastopol: the triumph of the presidents, the tragedy of Ukraine (expert assessment, January 31, 1997)] / [S. P. Kudriashov, S. O. Odarych, Yu. M. Orobets, M. V. Tomenko]. K.: Fond «Ukrainska perspektyva», 1997. 28 s.
- Kasianov H. V. Ukraina 1991–2007: narysy novitnoi istorii [Ukraine 1991–2007: Essays on Modern History]. K.: Nash chas, 2008. 432 s.
- Kravchuk L. M. Maiemo te, shcho maiemo: Spohady i rozдумы [We have what we have: Memories and reflections]. K., 2002. 392 s.; il.
- Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy Pro viiskovi formuvannia na Ukraini. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12>.
- Postanovleniye Verkhovnogo Soveta Rossyiskoi Federatsii ot 21 maia 1992 goda № 2809-1 «O pravovoi otsenke reshenii vysshikh organov gosudarstvennoi vlasti RSFSR po izmeneniiu statusa Kryma, priniatykh v 1954 godu» URL: <http://base.garant.ru/6314854/>
- Postanovleniye Verkhovnogo Soveta Rossiiskoi Federatsii ot 9 iuliia 1993 hoda № 5359-1 «O statuse goroda Sevastopolia». URL: <http://www.alppp.ru/law/konstitucionnyj-stroj/territoriya/5/postanovlenie-vs-rf-ot-09-07-1993--5359-1.html>.
13. Protokol pro vrehuliuvannia problem Chornomorskoho flotu. URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_054.
- Rybak N. B. Krymska problema v ukrainsko-rosiiskykh mizhderzhavnykh vidnosynakh 1990-kh rr. [Crimean problem in the Ukrainian-Russian inter-state relations of the 1990's.]. Visnyk Natsionalnogo universytetu «Lvivska politekhnik». Derzhava ta armiia. 2014. № 809. S. 89–97.
- Uhoda mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro

nevidkladni zakhody po formuvannii Viiskovo-Morskykh Syl Ukrainy ta Viiskovo-Morskoho Flotu Rosii na bazi Chornomorskoho flotu. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046. 16. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro parametry podilu Chornomorskoho flotu. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_075. 17. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro pryntsyipy formuvannia VMS Ukrainy ta VMF Rosii na bazi Chornomorskoho flotu kolyshnoho SRSR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_020. 18. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro poetapne vrehuliuvannia problem Chornomorskoho flotu. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_128. 19. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro status ta umovy перебування Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii na terytorii Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076. 20. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu shchodo Chornomorskoho flotu. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082. 21. Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Rosiiskoi Federatsii pro vzaiemni rozrakhunky, poviazani z podilom Chornomorskoho flotu ta перебуванням Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii na terytorii Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_077. 22. Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro nevidkladni zakhody po budivnytstvi Zbroinykh Syl Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92>. 23. Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 07.04.1992 g. № 375 O perekhode pod yurisdiktsiyu Rossiyskoy Federatsii Chernomorskogo flota. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/1172>. 24. Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 14.09.1995 g. № 940 Ob utverzhdenii Strategicheskogo kursa Rossiyskoy Federatsii s gosudarstvami – uchastnikami Sodruzhestva Nezavisimykh Gosudarstv. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/8307>. 25. Olszaski T. Ukraine and Russia: mutual relations and the conditions that determine them // CES studies. Warsaw, 2001. P. 33–50.

Stepan Pryidun

THE PROBLEM OF DISTRIBUTION OF THE BLACK SEA FLEET OF THE USSR IN THE FOREIGN POLICY OF UKRAINE (1991–1997)

The author analyzes the problem of the distribution of the Black Sea Fleet of the USSR in the foreign policy of Ukraine as the main component of the settlement of relations with the RF after gaining independence. It is the decision of the complex of these issues in conjunction with the implementation of the course on nuclear-free status became the main task of Ukrainian diplomacy after the formal recognition of Ukraine's sovereignty in international relations. Russian-Ukrainian disputes around the distribution of the Soviet legacy, the main part of which was the Black Sea Fleet, were complicated by the mutually exclusive objectives of the foreign policy courses of Moscow and Kyiv. The main priority for Russia was the provision of monopoly leadership in the post-Soviet space, while Ukraine focused on preserving territorial integrity and sovereignty, as far as possible from the geopolitical projects of Moscow aimed at the reintegration of the USSR.

Key words: Ukraine, Russian Federation, foreign policy, Black Sea Fleet, international relations.

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН

УДК 94(477. 83/. 86)+26(477) «1939–1941»

Володимир Старка

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1939–1941 РР.)

На основі архівних джерел і документальних видань, а також попередніх напрацювань науковців, із сучасних концептуальних позицій висвітлено особливості релігійного життя західноукраїнського селянства в умовах суспільно-політичних трансформацій 1939–1941 рр. Розглядаються особливості радянської державної політики у сфері релігії. Аналізуються механізми адаптації селян для реалізації духовних потреб, а також розкрито особливості міжконфесійного співжиття сільського населення в умовах тоталітарного режиму.

Ключові слова: селянство, Західна Україна, релігія, суспільні трансформації, тоталітаризм, ГКЦ.

Суспільні трансформації, швидкий розвиток науково-технічного прогресу, зміна правлячих режимів, ставить перед сучасним громадянином чимало викликів. Часто, пересічна людина не готова психологічно протистояти швидким перемінам, і намагається у різний спосіб адаптуватися до них. В умовах швидкоплинних суспільних змін, спостерігається підвищення інтересу до релігії в окремих категорій населення, адже у вірі в Бога, люди намагаються знайти духовну підтримку, захист і відповіді на виклики сьогодення. Зважаючи на це, особливої актуальності набувають дослідження трансформації релігійної свідомості в умовах суспільно-політичних перетворень.

Не можна стверджувати, що ціннісні ідеали суспільства можуть миттєво та кардинально змінитися. Разом із тим, зміна політичного режиму, безумовно приводить до деяких перетворень в історичній традиції, соціальній ментальності та повсякденному житті населення. Людина завжди пристосовується до нових умов життя, така її природа. Події вересня 1939 – червня 1941 рр. зумовили ситуацію, при якій, за короткий проміжок часу, похитнулися чи почали розпадатися світоглядні ідеали, котрі формувалися століттями. Під тиском нової культури та ідеології, руйнувався звичний спосіб життя сільської громади із усім його розмаїттям.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що зміни котрі мають місце в сучасному українському суспільстві вимагають врахування попередніх здобутків і втрат у духовній сфері. Релігійне життя означеного періоду, пропонуємо розглянути на прикладі духовних життєвих орієнтирів західноукраїнського селянства, котре за визначенням Т. Шаніна, є доволі «незручним класом» для дослідників, проте, саме в цьому суспільному прошарку відображено всю палітру міжособистісних, соціокультурних, міжетнічних та міжконфесійних взаємин, які дозволяють розкрити процес духовних трансформацій.

Метою статті виступає дослідження трансформації традиційної духовної сфери щоденного життя селянства під впливом суспільно-політичних процесів 1939–1941 рр.

Реалізація мети наукової публікації зумовлює виконання наступних завдань: аналізу гуманітарної політики радянської влади на території Східної Галичини упродовж 1939–1941 рр.; характеристики реакції духовенства на дії офіційної влади; з'ясування впливу дії радянської влади на трансформацію духовного життя селянства.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано у наукових розвідках В. Войналовича, О. Лисенка та Я. Стоцького [1–3]. Вплив і наслідки радянського тоталітарного режиму на життя західноукраїнського селянства висвітлено у дослідженнях Б. Яроша, О. Мальярчука та А. Кліша [4–5; 36].

Джерельна база дослідження ґрунтується на документальних матеріалах, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), Державного архіву Львівської області (далі – Держархіву Львівської обл.).

Процес входження Східної Галичини до складу УРСР супроводжувався тотальною радянізацією краю. Така трансформація відчутно позначилася на долі багатьох людей, руйнуючи усталений спосіб життя, ламаючи традиції тощо [6, с. 5]. У таких умовах частина сільського населення, здебільшого декласовані елементи та пристосованці, вітали соціалістичні перетворення, інша частина, переважно прихильники радикального українського націоналізму, не

сприйняла радянської дійсності, домінуюча ж більшість людей зайняла вичікувальну позицію та чекала рекомендацій з боку Греко-Католицької Церкви (далі – ГКЦ).

Зміни моделі щоденного життя, запропонованих радянською владою на приєднаних територіях, передбачали встановлення державної монополії на гуманітарну сферу. Підпорядкувавши практично усі освітні, наукові, культурні інституції, влада розпочала духовні перетворення з метою формування нового «радянського» світогляду громадян. Основні завдання «культурної революції» у західноукраїнському селі були безпосередньо пов'язані із подальшим успішним впровадженням соціалістичного способу життя. «Звільнення від релігійного задурманення буде сприяти на селі розвитку колективізації, а звідсіль зростанню добробуту селян» – йшлося в одній із пропагандистських брошур. Далі автори посібника з атеїстичної пропаганди зазначали: «релігійність селянства має під собою ще й досі ґрунт в економічному укладі сільського господарства та культурному назадняцтві населення. Церква пустила глибоке коріння в сільський побут. З моменту народження (хрестини) до самої смерті й далі після неї (поминок). При проведенні антирелігійної пропаганди, все це повинно бути взято до уваги» [7, с. 5].

Антирелігійна пропаганда на селі мала боротися не лише з релігією та її традиціями (звичками), але і з побутовими забобонами, що не завжди захочували і священики. Методи впровадження «радянської духовності» відповідали доктрині, яку свого часу озвучив М. Горький під час виступу на зборах войовничих безбожників, де серед іншого зазначав, що в людях: «... сильно сидить традиція – штука, яку словами не швидко проб'єш... Проти емоцій має бути висунута така ж зарядка, така ж енергія і така ненависть... Справа не в тім, щоб ламати церкви, а в тому, щоб люди забули про церкви, щоб туди ніхто не ходив – ось чого треба добиватися» [8, с. 36].

Саме тому, сільському населенню Західної України, більшовики запропонували змінити традиційні християнські цінності, на «революційний соціалізм», псевдорелігію, котра за визначенням філософа М. Бердяєва, «... не економічним чи політичним вченням, а вірою, протилежною вірі християнській... Релігія соціалізму приймає спокусу перетворення каменю в хліб, спокусу соціалістичного чуда» [9, с. 320]. Нова релігія мала своє віровчення, «святих мучеників». Критика догм, вела до відлучення від «церкви», з усіма притаманними тоталітарній ідеології наслідками для пересічного громадянина.

Навернення до нової духовної доктрини відбувалося різноманітними методами та засобами. Інструкції із проведення антирелігійної пропаганди рекомендували активістам у роботі із селянами широко використовувати читання антирелігійної літератури, бесіди, лекції, випуск стінгазет, оформлення кутків безвірників, постановку вистав, екскурсії тощо [7, с. 9]. У перші ж дні, окупації Західної України Червоною армією, офіційна преса зарясніла антирелігійними повідомленнями. Зокрема, у газеті «Радянська Україна», в одній зі статей, її автор, описуючи антирадянську діяльність римо-католицького священика із с. Мочищини на Львівщині резюмував «Від молитви до теракту, такий шлях намісників Бога на землі» [10, с. 2].

Ціла армія різноманітних політруків, уповноважених, агітаторів в усіх населених пунктах чи не щодня проводила мітинги, збори, лекції тощо. Люди спочатку із цікавістю слухали промовців, згодом правда, ентузіазм відвідувати подібні заходи в місцевих знизився. Під час мітингів, агітатори поширювали величезну кількість пропагандистської літератури, газет та листівок. Не забули і про портрети вождів партії, якими зарясніли фасади будинків, і котрими вщерть наповнювали адміністративні приміщення.

Нова влада у селах заходила організувати бібліотеки та хати-читальні з метою проведення культмасової роботи. Там, де вони діяли, піддавали ревізії книжковий фонд, на предмет вилучення антирадянської літератури. Для прикладу, сільська бібліотечна мережа Радехівського району на Львівщині станом на 1 вересня 1939 р. налічувала 14 тис. книг, а вже на 1 листопада 1939 р. книг залишилося 9 тис. [11, арк. 23]. Бібліотечний актив формувався здебільшого із учителів та агрономів. У його обов'язки, крім проведення масових заходів, входило і систематичне читання вголос радянських газет і журналів місцевим селянам, більшість з яких були неграмотними.

Окрім того, у сільських клубах свідомість широкого загалу піднімали за допомогою демонстрації кінопродукції. Сеанси відбувалися не лише у стаціонарних кінотеатрах, але і за допомогою пересувних кіноустановок. Зокрема, у регіоні діяло близько 100 пересувних кіноустановок, що давали можливість демонструвати кіносеанс у найвіддаленіших селах. Репертуар фільмів здебільшого мав революційне спрямування. «Щорс», «Чапаєв», «Олександр Невський», «Ленін у 1918», «Депутат Балтики», «Трактористи», «Багата наречена», «Кармелюк» [13, с. 3].

У сільських клубах відбувалися різноманітні лекторії та практикувалися обговорення найважливіших документів та директив радянської влади. Особливо кількість їх збільшувалася перед виборами до органів влади. Люди ходили на подібні заходи, просто за право відвідувати в

неділю службу [15, арк. 9 зв.]. Зрештою, селян котрі відвідували Церкву, стали залучати до понаднормових важких робіт у лісі, чи нараховували більші податки [14, арк. 75].

Значної уваги влада приділяла діяльності різноманітних професійних та аматорських хорових, драматичних, хореографічних та інших гуртків. Своєю діяльністю мистецькі гуртки мали доповнити палітру методів ідеологічного впливу на населення. Хоч іноді така практика призводила до конфузів. Так, залучений до святкування у с. Августівка Зборівського району Тернопільської області, чергової річниці жовтневої революції 8 листопада 1940 р., церковний хор, замість радянського гімну «Інтернаціонал», через незнання, виконав національний «Ще не вмерла Україна», при тому, за словами місцевого пароха: «Приявні на святі представники влади щиро оплескували український гімн» [16, арк. 25 зв.].

Антирелігійна пропаганда особливо посилювалася напередодні визначних релігійних свят, особливо перед Різдвом та Великоднем. Згадана вище інструкція з антирелігійної пропаганди рекомендувала радянським активістам на Великодні свята організувати у селах паради фізкультурників і піонерів, спортивні змагання, ігри, радіоконцерти, організувати масові співи революційних пісень, конкурси на кращого танцюриста, гармоніста тощо [7, с. 13]. Опікуватися подібними заходами мали створені за радянським зразком «Спілки воєвничих безбожників». Основною метою діяльності подібних товариств була побудова безрелігійного, безвірницького комуністичного суспільства [21, с. 25].

За ініціативи місцевого прорадянського активу та за підтримки офіційних органів влади, у сільських клубах стали практикувати танці для молоді, які часто супроводжувалися пияцтвом [23, с. 907]. Найактивніше подібні дії практикувалися під час постів і у неділю. Наприклад, у страсну п'ятницю 1 травня 1941 р. у с. Теляче (Мирне) Підгаєцького району Тернопільської області радянські активісти вирішили організувати в клубі танці. Молоді активісти місцевої «Просвіти» на чолі з І. Зьомком зірвали цей захід, за що згодом були арештовані та страчені під час відступу більшовиків [26, с. 8].

Відсутність міри та зростання народного невдоволення змусили офіційну владу дещо призупинити подібного роду ініціативи. Так, у одному із партійних документів зазначалося «В роботі окремих клубів має місце надмірне захоплення розвагами і недооцінюються провідні завдання в галузі комуністичного виховання трудящих, зокрема, агітаційно-політична, інтернаціональна і військово-оборонна робота» [27, с. 23].

Сприятливі умови для викорінення релігійної свідомості мало і впровадження нового побуту: звіздін, сімейних вечірок, радянських свят, свята першого засіву врожаю, громадські похорони, тощо [7, с. 10].

Основну увагу під час реформи гуманітарної сфери радянська влада спрямувала на систему освіти. Саме у галузі освіти використовувалися найрізноманітніші форми антирелігійної пропаганди. З жовтня 1939 р. у Східній Галичині розпочався навчальний процес, із певними новаціями. Передусім із класних приміщень вилучено ікони та розп'яття. Корекції зазнали навчальні плани. Якщо вивчення більшості навчальних дисциплін відбувалося за колишніми планами, то з освітнього процесу вилучили предмети релігійного спрямування та історії Польщі. Практично на всіх предметах частину часу приділяли лекціям із безбожництва [16, арк. 49 зв.].

З метою перепідготовки освітніх працівників для роботи у нових ідеологічних умовах, скликалися різноманітні наради педагогів під егідою політуправління Українського фронту, а також відкрито розгалужено мережу курсів підвищення кваліфікації. Іноді «методи» перепідготовки вражали своїм цинізмом та жорстокістю. Для прикладу, місцевих учителів Рогатинського повіту Станіславівської області, напередодні Різдва та Великодня збирали на курси підвищення кваліфікації. Під час курсів, у час посту та особливо у «велику п'ятницю», педагогів змушували споживати м'ясні страви. Тих, хто відмовлявся, приймати участь у трапезі, погрожували звільненням із роботи та відповідною реакцією з боку правоохоронних органів [17, арк. 48]. Така «пропагандистська робота» стала значним випробуванням, як для учнів, так і для учителів, більшість яких була віруючими.

Подібне навчання позначилося і на якості знань. Про ефективність навчання у радянській школі та вечірніх освітніх курсах свідчить документ Львівського обласного військового комісаріату, згідно з яким, лише незначна частина призовників у червні 1941 р. вміла елементарно читати і писати, решта залишалися неграмотними [12, арк. 32].

Вбачаючи головного ворога радянської влади у релігійних спільнотах, основне вістря політики радянської тоталітарної системи спрямовувалося на церковні організації та священиків. Зокрема, рішенням аграрної декларації Народних Зборів Західної України націоналізації підлягали усі церковні землі [28, с. 1]. Церковні організації та безпосередньо священиків змусили платити різноманітні види податків [30, с. 121]. Під час богослужінь влада стимулювала проведення антирелігійних мітингів та інших пропагандистських акцій. Молодих людей закликали не вінчатися

та хрестити новонароджених у церкві. Селян, котрі водили дітей до церкви, страшили вивозом до Сибіру, а учителів звільненням із роботи [16, арк. 71].

Одночасно із партійними та радянськими функціонерами, антирелігійною діяльністю активно опікувалися і офіцери НКВС. Зокрема, вище командування рекомендувало основний акцент діяльності спрямувати на «розкладальну» роботу серед віруючих, направлену на викриття контрреволюційної діяльності служителів культу з метою їх компрометації [32, с. 76–77].

Церква в особі її провідників намагалася врятувати вплив на вірних, разом із тим не загострювати відносин із новою владою. Польський костел, залишившись без свого лідера кардинала Августа Хлонда, почувався розгублено та пригнічено [33, с. 11]. За своїм лідером, парафії покидали і рядові католицькі священики [23, с. 898]. Православних приходів на території Східної Галичини практично не було. Зокрема, восени 1939 р. на Львівщині діяло п'ять православних церков і вісім православних священиків [34, с. 229]. Єдиною, найбільш організованою та здатною протистояти антирелігійній політиці радянської влади церковною спільнотою, залишалася Греко-Католицька Церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Більшовики не забули його послання до вірян від 3 серпня 1936 р., де серед іншого митрополит зазначав «Хто допомагає комуністам в їх роботі, навіть суто політичній..., той зраджує справу вбогих, терплячих і справедливих у цілому світі» [25, с. 910].

За таких суспільно-політичних умов, думки сільського населення розділилися. Частина громади піддалася агітації та стала активними прихильниками нововведень, інша група зайняла вичікувальну позицію. Більшість намагалася дотримуватися традиційного духовного життя.

А. Шептицький просив парафіяльних священиків продовжувати душпастирську діяльність та принагідно готувати «добрих господарів», які на випадок відсутності священика могли посвятити дитину тощо. Також настоятель рекомендував «повисуватися» владі, разом з тим, закликав духовних осіб не втручатися до політики і світських справ [24, с. 7].

Щоб протидіяти шкільній антирелігійній пропаганді, митрополит А. Шептицький у грудні 1939 р. посланням «До української молоді» закликав «... горнутися до всякого роду шкіл, користаючи з того, що навчання безплатне. Бо після християнської праведності та Божої благодаті знання є найбільшою силою, якою людина може розпорядитися». Разом з тим, Митрополит вказував: «... у кожній школі зачинають християнську науку від молитви; і ви так само робіте» [22, с. 376–377]. Автор послання закликав дітей не уникати частого прийняття святих таїн.

Чи усвідомили зміст послання діти, судити важко, проте зафіксовано чимало випадків відмов учнів слухати антирелігійну пропаганду в школі. Крім того, мали місце відмови учнів відвідувати уроки, через те, що часто на уроках учителі говорили про речі, які суперечили домашньому вихованню та тому, чому навчали отці церкви [35, с. 283].

Митрополит єдиний із духовних провідників галицького селянства, наважився відкрито звертатися із листами-зверненнями до партійно-державних керівників з критикою дій влади. Зокрема, листи отримали завідувач Львівським обласним відділом народної освіти у справі антирелігійної пропаганди у школах, Микита Хрущов та Кирило Студинський з приводу надмірного оподаткування сільського населення та священиків, А. Вишинський («чоловік благородний і великоможний» з проханням дозволити: «... відбувати потіхи релігійні, про які недужі і конаючі перед смертю просять» [18, арк. 38–39].

Релігійні перетворення у Західній Україні змусили духовного наставника греко-католиків звернутися із листом до Й. Сталіна. А. Шептицький попереджував лідера більшовиків, що подальша «... пропаганда безбожництва взагалі, а особливим способом в школах і оглядом молоді, є великою ошибкою советської влади на нашій території. Передусім, зражає і відстрашує народ, прив'язаний до своєї віри, як найважливішої частини народної традиції і починається до того, що той нарід, а особливим способом широкі маси селянства не мають» [23, с. 903].

Першими зазнали трансформацій традиційні символи сільського життя: вітання та прикраси осель. Наприклад, у повсякденному житті звиклим вітанням українських селян було «Слава Ісусу Христу», а польських «Ні бендзі похвальоне Єзус Христос» [29, с. 148]. З приходом більшовиків, у побут проникає нове вітання «Добрий день», яким, зазвичай, зверталися до учителів і директора школи, а також сільського чи партійного керівництва [29, с. 119]. На стінах у кожній хаті висіли образи, портрети родичів, та провідників українського народу – Т. Шевченка, І. Франка. На видному місці знаходилася Біблія, молитовники, часописи націоналістичного та господарського призначення. З приходом радянської влади, молодших членів родин – школярів, новоприбулі учителі, переконували, що це пережитки минулого, яких потрібно позбуватися. Це викликало непорозуміння у сім'ях. Дітей змішували відвідувати уроки під час великих релігійних свят. Подібні дії викликали незадоволення як учнів, так і їх батьків. Діти часто відмовлялися ходити до школи через заборону ходити до церкви.

Піддавшись радянській агітації, частина місцевих активістів, здебільшого асоціальний елемент, одразу взялися до боротьби із церквою. У багатьох селах знищено придорожні «фігури», а на окремих храмах знято хрести [19, арк. 30]. Ситуація набирала такого розмаху, що влада змушена була вдаватися до обмеження дій активістів. ЦК КП(б)У восени 1939 р. видало низку постанов, де рекомендувало місцевим органам самоврядування не допускати конфіскації церковних приміщень, інших дій, виявляти пильність і враховувати «своєрідність обстановки, в якій вони працюють». Загалом, дії стосовно служителів культу, мали погоджуватися із центральними органами радянської влади [34, с. 240].

Експропріація церковних земель та її подальший розподіл між малоземельними селянами викликали неоднозначну реакцію місцевого населення. Виховані у традиціях поваги до приватної власності, селяни, в переважній більшості, не наважувалися обробляти колишню церковну землю. Хоча і траплялися випадки, коли «більшовицькі кличі поробили в релігійнім світогляді і в моральнім рівні значні і тріскі щілини: поняття приватної власності, релігійні практики (головно у чоловіків) улягли великому захитанню», що сприяло факту розподілу церковного поля між «місцевим шумовинням» та ситуації, коли парафіяльні будинки переобладнували під амбулаторії, школи чи клуби. Селяни про таких радянських активістів тихенько жартували: «ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні». Натомість парох с. Дуліби Новострілецького деканату, тих, хто взяв церковну землю відлучив від церкви, через що, навіть місцеві бідняки під погрозами голови сільради не хотіли брати «церковне поле».

Не вкладалося у свідомості селян ставлення більшовиків до священників, котрі були моральними авторитетами села. Так, у с. Лапшин на Бережанщині пароха о. Недільського, енкаведисти взули у черевки з підошвами, набитими цвяхами та водили цілу ніч, аж поки той не згодився прийняти православ'я. Голова сільради с. Миклашів Зборівського району Тернопільської області назвав пароха «пасажиром», якого потрібно позбутися, та рекомендував останньому перекваліфікуватися на учителя.

Не витримавши тиску, частина служителів культу, залишали свої посади. Зокрема, парох с. Підгайчики Золочівського деканату А. Мізь, з приходом більшовиків покинув службу і поступив на державну службу, а колишній дяк с. Поляні Щирецького деканату В. Дума, під час релігійних свят і неділь працював на полі, зловживав, як і більшість місцевих парафіян горілкою, а під час святкування 1 травня 1941 р. ніс перед маніфестацією портрет Й. Сталіна. З відступом більшовиків, останній намагався відновитися на посаді дьяка [31, с. 52–53]. «Множаться випадки, констатував А. Шептицький, – в яких вірні оскаржують священника, що занедбує проповіді. Тому мушу з натиском повторяти, що уважаю священника, який занедбує проповіді і катехизи як злого і недостойного працювати в душпастирстві». Далі митрополит зазначає: «Наша проповідь повинна дати нашим вірним оружжя до поборювання невіри. Маємо тепер змішаних з нашими людьми много нещасних душ, у яких вмовляють, що вони є безбожниками, а може і самі в себе таке вмовляють. З уваги на них треба і нам, і нашим вірним, мати ядерні і влучні аргументи, чи радше нісенітніці, якими воюють безбожники. Треба мати і піддавати вірним ядерні докази існування Бога...» [20, с. 35–36].

Згідно зі спогадами о. Павла Олійника із с. Августівка на Тернопільщині, «Село за нової влади змінилося. Якщо попередніми роками в селі ніхто не бачив п'яного чоловіка на жадній забаві, весіллі, хрестинах чи празнику, то тепер парубки та чоловіки середнього віку частенько вживали дешевеньку горілку. Не було що їм робити довгими зимовими вечорами, то вони збиралися в хатах, пили горілку і співали. Восени 1940 р. сільська крамниця була майже порожня. Крім горілки, смердючої риби, махорки, сірників і солі нічого більше не було. А селянину потрібні одяг, взуття, керосин, мило» [37, с. 665].

На подібну ситуацію змушений був реагувати митрополит А. Шептицький, який 15 лютого 1940 р. у посланні «Про небезпеку надуживання спиртних напоїв» зазначав, що «коли люди мають багато причин журитися і боятися про будучину, тоді є велика спокуса шукати потіхи чи сили в оп'яняючих напінках». Натомість розради потрібно шукати в «... молитві та пості». Тим, хто не дослухається до слів настоятеля ГКЦ, А. Шептицький наводить слова Апостола Павла: «пияцтво належить до тих діл тіла, котрі виключають із Божого царства» [24, с. 18].

Щоб не залишити селян без духовної опіки, А. Шептицький дещо послабив окремі церковні правила, надавши дозвіл відправляти богослужіння у домівках і просто неба, таємно уділювати святих таїн хворим і вмираючим у державних лікарнях [20, с. 36].

Руйнування традиційної духовності галицького селянства призвели до того, що чимало прихильників та представників радянських органів місцевого самоврядування із відступом більшовиків у червні 1941 р., були страчені місцевими жителями [39, с. 49].

Найкраще характеризує стан духовності у Східній Галичині в умовах радянської дійсності лист нунція Орсеніго до кардинала Мальйоне. Зокрема, у документі зазначалося «Пропаганда

безбожників розгортається досить інтенсивно, але досі без серйозних результатів. Народ залишається вірним своїй релігії, а в боротьбі з безбожниками жінки відзначаються ревністю і відвагою; вони без вагання виходять назустріч пропагандистам атеїзму й виганяють їх з місцевості» [23, с. 907].

Важко не погодитися із думкою історика В. Ковалюка про те, що «... нові реалії насаджувалися одразу у шокових дозах та брутальним примусом. Тимчасові відступи й послаблення мали місце лише в тому разі, коли сигнали про відвертий опір певним заходам доходили до радянських верхів. Місцевій владі дозволялося на свій розсуд маневрувати, але аж ніяк не зупинятися і не відступати без команди» [33, с. 11]. У збереженні духовних цінностей галицького селянства в умовах радянського тоталітаризму, визначна роль належить ГКЦ та її лідеру А. Шептицькому. Очевидно, світогляд селянина перебував у органічній єдності із вченням християнської церкви. Розрив із церковною традицією для місцевого люду сприймався, як відізвання від чогось первородного, без чого не існує життя. Саме тому церква посідала особливе місце в духовному житті східногалицького села. Зрештою вона виступала не лише релігійною інституцією, але і уособленням українського національного духу. Саме тому, описуючи боротьбу радянського тоталітаризму із церквою, російський історик О. Оболюнський констатував, що «В Росії релігія завжди була тісно пов'язана із світською владою... Тому, коли влада перестала підтримувати і почала її переслідувати, релігія, залишившись без звичної опори, рухнула... В інших країнах, які потрапили під комуністичне правління, церква, незважаючи на піддані стосовно неї за радянським зразком репресії, загалом вистояла, оскільки, очевидно, займала в національній свідомості інше місце» [9, с. 302].

Із відступом з території Східної Галичини більшовиків у червні 1941 р. духовні митарства селян не припинилися. Лідер греко-католиків передбачаючи прийдешні події, ще влітку 1940 р. зазначив, що «... радянська влада скоріше або пізніше розгромить нашу церкву. ...все діло, над яким я жертвовно працював через усі літа лежатиме в руїні» [38, с. 40].

Таким чином, радянський тоталітарний режим, взявши під контроль усі сфери щоденного життя селян, змінив усталений спосіб життя селянина.

Список використаних джерел.

1. Войналович В. А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
2. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні в 1943–1946 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 1998. 404 с.
3. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років: [Монографія]. К.: ФАДА ЛТД, 2008. 510 с.
4. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. 176 с.
5. Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 228 с.
6. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. ред. В. Даниленко. Київ 2009. 1311 с.
7. Збірник матеріалів по антирелігійній пропаганді та організації гуртків «Безвірника» на селі. Дніпропетровськ, 1928. 50 с.
8. Горький М. Речь на открытии II всесоюзного съезда союза воинствующих безбожников // Собрание сочинений в тридцати томах. Т. 25. Статьи, речи, приветствия 1929–1931. М. Государственное издательство художественной литературы, 1953. С. 34–36.
9. Оболюнский А. Человек и власть: перекрестки российской истории. М., 2002. 416 с.
10. Ал. Сирота Вороги в сутанах і рясах // Радянська Україна. 1940. № 159(758). 12 липня. С. 2.
11. Держархів Львівської обл. Ф. 221. Оп. 1 Спр. 29. 48 арк.
12. Там само. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 188. 122 арк.
13. Кінофікація сіл області // Вільна Україна. 1939 № 42 (42) 13 листопада. С. 3.
14. ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 31. 9 зв.
15. Там само. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 33.
16. Там само. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 36. 25 зв.
17. Там само. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 38. с. 48.
18. Там само. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 104.
19. Там само. Ф. 859. Оп. 1. Спр. 10.
20. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. Львів, 2005. 268 с.
21. Дайрі Н. За безвірницький колгосп. Завдання та методи антирелігійної роботи в колгоспах. Харків, 1930. 48 с.
22. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. Т. 2. кн. 1. ред. А. Кравчук. Львів, 1998. 572 с.
23. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. Т. 2. кн. 2. ред. А. Кравчук. Львів, 1999. 1095 с.
24. Шептицький А. 1865–1944. Пастирські послання. Ред. колегія М. Гринчишин. Т. 3. 1939–1944 р. Львів, 2010. 828 с.
25. Шептицький А. Всечесному духовенству і вірним Божий мир і архієрейське благословення // Визвольний шлях 1988. Кн. 3. С. 905–920.
26. Коротка історія церкви і християнського життя громади села Теляче-Мирне. Рукопис. 28 с. Архів автора.
27. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958). Львів, 1975. 238 с.
28. Декларація Народних Зборів Західної України про конфіскацію поміщицьких земель // Вільна Україна. 1939. № 32 (32). 29 жовтня. С. 1.
29. Західноукраїнські селяни в умовах суспільно-економічних трансформацій середини 1930-х – 1950-х рр. Усна історія / Старка В. В., Коріненко П. С., Брославський В. Л. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 308 с.
30. Коріненко П.С., Терещенко В.Д., Старка В. В., Киданюк А. В. Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середина ХХ ст.): Монографія. Тернопіль, 2016. 200 с.
31. Старка В. Духовна спадщина Андрея Шептицького як джерело вивчення повсякденного життя

західноукраїнського селянства у 1939–1944 рр. // Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій (до 150-ліття з дня народження митрополита Андрея Шептицького та 70-ліття з дня ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 24–25 квітня 2015 р.) За заг. ред. д. істор. н. Е. Бистрицької (гол. ред.), д. істор. н. І. Зуляка, д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. А. Колодного, д. філос. н. П. Яроцького. Тернопіль-Київ, 2015. С. 50–54. 32. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Т. 1. ред. В. Сергійчук. Київ, 2006. 920 с. 33. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянської» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // УЖ. 1993. № 2–3. С. 3–17. 34. Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів, 2014. 456 с. 35. Олексюк В. Загір'я // Зборівщина: історія і сьогодення: Історико-краєзнавчий нарис. ред. М. Бігус. Тернопіль, 2008. С. 280–285. 36. Кліш А. Кирило Студинський в умовах суспільно-політичних трансформацій у Західній Україні 1939–1941 рр. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2017. Ч. 29. С. 140–147. 37. Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. Торонто, 1998. 900 с. 38. Гайковський М. Греко-католицька церква як чинник українського державотворення (1946–1996 рр.) // Берестейська унія (1596–1996 рр.): статті й матеріали, Львів 1996, С. 38–44. 39. Підгайчани в боротьбі за волю України: Іст.-мемуар. Збірник. Тернопіль, 2000. 622 с.

References

1. Voinalovych V.A. Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politychnyi diskurs [Party and State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine 1940–1960s: Political Discourse]. K.: Svitohliad, 2005. 741 s. 2. Lysenko O.Ie. Tserkovne zhyttia v Ukraini v 1943–1946 rr. [Church life in Ukraine in 1943–1946]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1998. 404 s. 3. Stotskyi Ya. Derzhava i religii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy: konfesiini transformatsii v konteksti derzhavnoi polityky 1944–1964 rokiv [State and Religions in the Western Regions of Ukraine: Confessional Transformations in the Context of the State Policy of 1944–1964]: [Monohrafiia]. K.: FADA LTD, 2008. 510 s. 4. Yarosh B.O. Totalitarnyi rezhym na zakhidnoukrainskykh zemliakh 30–50-ti roky XX st. (istoryko-politolozhichniy aspekt) [Totalitarian regime in the West Ukrainian lands 30–50th years of the twentieth century. (historical and political aspect)]. Lutsk: Nadstyria, 1995. 176 s. 5. Maliarchuk O. Totalitaryzm proty zakhidnoukrainskoho sela [Totalitarianism against the Western Ukrainian village]. Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2008. 228 s. 6. Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy [Soviet State Security Institutions in 1939 - June 1941: documents of the State Tax Administration of the Security Service of Ukraine]. red. V. Danylenko. Kyiv 2009. 1311 s. 7. Zbirnyk materialiv po antyrelihiinii propahandi ta orhanizatsii hurtkiv «Bezvirnyka» na seli [Collection of materials on anti-religious propaganda and organization of circles «Bezvirnyka» in the village]. Dnipropetrovsk, 1928. 50 s. 8. Horkyi M. Rech na otkrytii II vsesoiuznogo sjezda soiuzu voinstvuiushchikh bezbozhnikov [Speech at the opening of the Second All-Union Congress of the Union of Militant Atheists]. Sobranie sochinenii v tridsaty tomakh. T. 25. Stati, rechi, privetstviia 1929–1931. M. Hosudarstvennoe yzdatelstvo khudozhestvennoi literatury, 1953. S. 34–36. 9. Obolonskyi A. Chelovek y vlast: perekrestii rossiiskoi istorii [Man and power: the intersections of Russian history]. M., 2002. 416 s. 10. Syrota Al. Vorohy v sutanakh i riasakh [Enemy in pods and rice]. Radianska Ukraina. 1940. № 159 (758) vid 12 lypnia. S. 2. 11. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. F. 221. Op. 1 Spr. 29. 48 ark. 12. Tam samo. F. 221. Op. 1. Spr. 188. 122 ark. 13. Kinofikatsiia sil oblasti [Kinization of villages in the area]. Vilna Ukraina. 1939 № 42 (42) 13 lystopada. S. 3. 14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lviv. F. 201. Op. 1. Spr. 31. 9 zv. 15. Tam samo. F. 201. Op. 1. Spr. 33. 16. Tam samo. F. 201. Op. 1. Spr. 36. 25 zv. 17. Tam samo. F. 201. Op. 1. Spr. 38. s. 48. 18. Tam samo. F. 201. Op. 1. Spr. 104. 19. Tam samo. F. 859. Op. 1. Spr. 10. 20. Botsiurkiv B. Ukrainka Hreko-Katolytska Tserkva i Radianska derzhava (1939–1950) [Ukrainian Greek Catholic Church and Soviet State (1939–1950)] / pereklad z anhliiskoi Natalii Kochan, za redaktsiieiu Oleha Turii. Lviv, 2005. 268 s. 21. Dairi N. Za bezvirnytskyi kolhosp. Zavdannia ta metody antyrelihiinoi roboty v kolhospakh [For the hopeless collective farm. Tasks and methods of anti-religious work in collective farms]. Kharkiv, 1930. 48 s. 22. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy 1899–1944 [Metropolitan Andrey Sheptytsky: Life and activities. Documents and Materials 1899–1944]. T. 2. kn. 1. red. A. Kravchuk. Lviv, 1998. 572 s. 23. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy 1899–1944 [Metropolitan Andrey Sheptytsky: Life and activities. Documents and Materials 1899–1944]. T. 2. kn. 2. red. A. Kravchuk. Lviv, 1999. 1095 s. 24. Sheptytskyi A. 1865–1944. Pastyrski poslannia [Sheptytsky A. 1865–1944. Pastoral messages]. Red. kolehiia M. Hrynchyshyn. T. 3. 1939–1944 r. Lviv, 2010. 828 s. 25. Sheptytskyi A. Vsechesnomu dukhovenstvu i virnym Bozhyi myr i arkhiiereiske blahoslovennia [The religious clergy and faithful God's peace and the bishop's blessing]. Vyzvolnyi shliakh 1988. Kn. 3. S. 905–920. 26. Korotka istoriia tserkvy i khrystianskoho zhyttia hromady sela Teliache-Myrne [Brief history of the church and the Christian community life of the village Telyache-Mirne]. Rukopys. 28 s. Arkhiv avtora. 27. Kosharnyi I. Ya. U suziri sotsialistychnoi kultury. Kulturne budivnytstvo u voziednanykh oblastiakh Ukrainskoi RSR (1939–1958) [In the constellation of socialist culture. Cultural construction in the reunited regions of the Ukrainian SSR (1939–1958)]. Lviv, 1975. 238 s. 28. Deklaratsiia Narodnykh Zboriv Zakhidnoi Ukrainy pro konfiskatsiiu pomishchyskykh zemel [Declaration of the People's Assembly of Western Ukraine on the confiscation of landlords]. Vilna Ukraina. 1939. № 32 (32). 29 zhovtnia. S. 1. 29. Zakhidnoukrainski seliany v umovakh suspilno-ekonomichnykh transformatsii seredy 1930-kh – 1950-kh rr. Usna istoriia [Western Ukrainian peasants in the conditions of socio-economic transformations of the mid-1930s–1950s. Oral history] / Starka V.V., Korinenko P.S., Broslavskiy V.L.

Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, 308 s. 30. Korinenko P.S., Tereshchenko V.D., Starka V.V., Kydaniuk A.V. Podatky i povynnosti v halytskomu seli (kinets XVIII – seredyna XX st.) [Taxes and duties in the Galician village (end of the XVIII – the middle of the XX century)]: Monohrafiia. Ternopil, 2016. 200 s. 31. Starka V. Dukhovna spadshchyna Andreia Sheptytskoho yak dzherelo vyvchennia povsiakdennoho zhyttia zakhidnoukrajinskoho selianstva u 1939–1944 rr. [The spiritual heritage of Andrei Sheptytsky as a source of study of the daily life of the Western Ukrainian peasantry in 1939–1944]. Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva u konteksti vitchyznianoï istorii ta suchasnykh suspilnykh realii (do 150-littia z dnia narodzhennia mytropolyta Andreia Sheptytskoho ta 70-littia z dnia uviaznennia patriarkha Yosyfa Slipoho): Materialy Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii z mizhnarodniu uchastiu (m. Ternopil, 24–25 kvitnia 2015 r.) Za zah. red. d. istor. n. E. Bystrytskoi (hol. red.), d. istor. n. I. Zuliaka, d. filos. n. A. Kolodnoho, d. filos. n. A. Kolodnoho, d. filos. n. P. Yarotskoho. Ternopil-Kyiv, 2015. S. 50–54. 32. Likvidatsiia UHKTs (1939–1946). Dokumenty radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky [Liquidation of the UGCC (1939–1946). Documents of the Soviet bodies of state security]. T. 1. red. V. Serhiichuk. Kyiv, 2006. 920 s. 33. Kovaliuk V. Kulturolohichni ta dukhovni aspekty «radianizatsii» Zakhidnoi Ukrainy (veresen 1939 – cherven 1941 rr.) [Cultural and spiritual aspects of «Sovietization» of Western Ukraine (September 1939 – June 1941)]. UIZh. 1993. № 2–3. S. 3–17. 34. Baran V., Tokarskyi V. «Zachystka»: politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939–1941 rr. [«Clearing»: Political Repressions in the Western Regions of Ukraine in 1939–1941]. Lviv, 2014. 456 s. 35. Oleksiuk V. Zahiria [Zahiria]. Zborivshchyna: istoriia i sohodennia: Istoryko-kraieznavchyi narys. red. M. Bihus. Ternopil, 2008. S. 280–285. 36. Klish A. Kyrlylo Studynskyi v umovakh suspilno-politychnykh transformatsii u Zakhidnii Ukraini 1939–1941 rr. [Kyrlylo Studynskyy in the conditions of socio-political transformations in Western Ukraine 1939–1941]. Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys. 2017. Ch. 29. S. 140–147. 37. Berezhanska zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk [Berezhansky land. Historical memoir collection]. Toronto, 1998. 900 s. 38. Haikovskyy M. Hreko-katolytska tserkva yak chynnyk ukrainskoho derzhavotvorennia (1946–1996 rr.) [Greco-Catholic Church as a factor in Ukrainian statehood (1946–1996)]. Beresteiska uniiia (1596–1996 rr.): statti y materialy, Lviv 1996, S. 38–44. 39. Pidhaichany v borotbi za voliu Ukrainy [Pidhaychans in the struggle for the freedom of Ukraine]: Ist.-memuar. Zbirnyk. Ternopil, 2000. 622 s.

Volodymyr Starka

**ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN OF SOVIET POWER IN WESTERN
UKRAINIAN VILLAGE 1939–1941**

The peculiarities of religious life of western Ukrainian villagers in the age of social and political transformations since 1939 till 1941 are elucidated from the modern conceptual ideas based on archival sources, documentary publications and previous researches of scholars. The peculiarities of the state policy in the sphere of religion during Soviet regimes are considered. The mechanisms of villagers adaptation for realization of their spiritual needs are analyzed and the peculiarities of interchurch coexistence of rural population in the age of totalitarian regim are revealed.

Key words: peasantry, Western Ukraine, religion, social transformations, totalitarianism, GCCh.

УДК 271/222 (477+430)

Владислав Фульмес

ЗАСНУВАННЯ ТА ПОЧАТКИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПОВОЄННІЙ НІМЕЧЧИНІ

Після другого відродження в 1942 р. Українська Автокефальна Православна Церква (далі – УАПЦ) зазнала багато перешикод щодо своєї діяльності від радянського та німецького окупаційних режимів. Від переслідувань та утисків ієрархами та духовенством УАПЦ прийняте рішення емігрувати. Зберігши канонічний єпископат, УАПЦ розпочала новий етап існування в емігрантських умовах. Місцем перебування для духовенства та великої кількості українського народу стала повоєнна Німеччина. Серед численних емігрантів, які покинули Україну, був Анатолій Захарович Дублянський, майбутній митрополит Західноєвропейський і Паризький УАПЦ в діаспорі, уродженець Волині, який залишив помітний слід у розвитку культури рідного краю та церковного життя в Німеччині. Присвятивши своє життя УАПЦі, він багато потрудився для становлення та існування УАПЦ в Німеччині, спочатку у священничому сані, а після смерті дружини – у єпископському. Саме на основі спогадів Анатолія Дублянського про зародження церковного життя в повоєнній Німеччині у цій статті досліджено процес становлення українського православного життя та діяльності УАПЦ в Німеччині після Другої світової війни.

Ключові слова: УАПЦ, Анатолій Дублянський, еміграція, парафія, церква, ієрархи, переміщені особи, Німеччина.

На історичному шляху існування УАПЦ 1942 р. був записаний особливими подіями в її житті, які мали епохальне значення, адже це був рік відновлення УАПЦ і здобуття для неї єпископату, що був висвячений згідно із діючими канонами Вселенської Православної Церкви. Однак відродження УАПЦ тривало недовго. Внаслідок воєнних дій Україна в 1944 р. знову була окупована радянськими військами: діяльність УАПЦ була заборонена, були закриті храми, духовенство переслідувалося. Зважаючи на таку ситуацію, єпископат УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським), частина духовенства та тисячі вірян змушені були залишити рідні землі й податися в еміграцію. Безсумнівно, ієрархи УАПЦ покидали Україну з важким серцем і неминучими докорами сумління. Але евакуйовуватися вони мусили, адже було зрозуміло, що після повернення більшовицької влади всіх єпископів відродженої Церкви чекала б явна смерть, а тим самим і смерть Церкви. З цього часу розпочинається новий період діяльності УАПЦ в емігрантських умовах, дослідження якого є актуальним для сучасної історичної науки, оскільки вивчення та введення в наукову сферу нових архівних документів та спогадів сучасників, дає можливість встановити цілісну картину діяльності УАПЦ за межами України.

Мета статті полягає у дослідженні становлення та діяльності УАПЦ в еміграції, зокрема в повоєнній Німеччині.

Історіографія, яка стосується діяльності УАПЦ в Німеччині, знайшла часткове висвітлення в працях таких дослідників, як І. Власовський [9], В. Маруняк [7], протопресвітер Н. Плчківський [5], О. Воронин [11], А. Смирнов [3], О. Подобєд [16].

Основу джерельної бази дослідження складають спогади активного учасника відновлення церковно-релігійного життя в емігрантських умовах Анатолія Захаровича Дублянського, пізніше – митрополита Західноєвропейського і Паризького УАПЦ в діаспорі Анатолія (Дублянського), які містяться в його праці про митрополита Никанора (Абрамовича) [1], зберігаються в епістолярній спадщині та архівних документах Державного архіву Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.) [8], архіву Волинського краєзнавчого музею [15; 19] та архіву Українського історичного та освітнього центру в Нью-Джерсі (США) [14; 17; 18]. Важливою складовою джерельної бази є також матеріали періодики, зокрема православного церковного журналу «Рідна Церква» [4; 10; 12; 13].

Під час еміграції на Захід, упродовж 11 березня – 8 квітня 1944 р., у Варшаві єпископат УАПЦ провів перший еміграційний собор, на якому прийнято «Тимчасове положення про управління Святої Української Автокефальної Православної Церкви», згідно із яким, найвищим органом Церкви до Всеукраїнського Помісного Собору ставав Собор єпископів, також створено Священний Синод як виконавчий орган Собору єпископів [1, с. 54]. Після завершення діяльності собору 25 квітня 1944 р. єпископат звернувся до вірних із соборним архіпастирським посланням: «Тепер маємо на чужині кілька мільйонів утікачів з України, котрі воліли відійти з Батьківщини й поневірятися в тяжких умовах еміграції, бо свідомі вони були того, що коли б зісталися на місці, то

їх чекає страшне рабство, знуцання, а в кращому випадкові смерть. Хіба це все не свідчить, що люди, після 25 літ більшовицької дійсності, не вірять більш совіцькій владі й уважають похід більшовиків на Україну новою ворожою навалою. Разом з вірними покинули рідну землю духовенство та єпископат» [2, с. 766–767]. Собор закликав також бути мужніми і триматися своєї віри в умовах нового наступу «безбожників-більшовиків», згуртуватися навколо «... своєї української церкви, що цементом духовної єдності злучила б водно весь український народ», не вірити безбожній більшовицькій пропаганді про забезпечення релігійної свободи, а всіма засобами інформувати світову спільноту про загрозу, якою є комунізм для християнської культури [3, с. 179].

27 квітня 1944 р. ієрархи УАПЦ звернулися до Константинопольського патріарха Веніаміна I та інших предстоятелів помісних церков із повідомленнями про відновлення діяльності української православної ієрархії і просили «... тимчасово перейняти духовну опіку над паствою, що опинилася в межах Вашої Церкви...» [4, с. 9], однак прохання було проігнороване.

Внаслідок продовження воєнних дій єпископат УАПЦ змушений був залишити Варшаву і через Криницю та Братиславу переміститися до Німеччини, на території якої в час закінчення Другої світової війни опинилася значна кількість українців. Усі вони розміщувалися в таборах для переміщених осіб Ді-Пі (з англ. Displaced Persons, DP – переміщені особи) [5, с. 106], що були створені на території Німеччини американськими, англійськими та французькими військами.

Серед численних емігрантів був також Анатолій Дублянський (1912–1997 рр.) – волинянин, який залишив помітний слід в історії рідного краю та в діяльності УАПЦ в Німеччині. Прибувши до Німеччини, Анатолій Захарович брав активну участь у розвитку та становленні церковно-релігійного життя, ставши в 1951 р. священником, а після смерті дружини у 1978 р. – єпископом УАПЦ в Західній Німеччині, очоливши Західноєвропейську кафедру УАПЦ в діаспорі. Аналіз його епістолярної спадщини, а також власна автобіографія «Шляхи мого життя» дають можливість відслідкувати початки його перебування в еміграції та маршрут до Німеччини. Пізніше владика Анатолій також залишив декілька рукописних та друкованих документів і публікацій, які містять цінну інформацію про становлення та діяльність УАПЦ в повоєнній Німеччині.

Щодо кількості осіб, яка опинилася в Німеччині, Центральне представництво української еміграції, створене у листопаді 1945 р., повідомляло, що наприкінці 1946 р. на території Західної Німеччини перебувало 177 тис. українців, зокрема, у американській зоні – 104 тис., англійській – 54 тис., французькій – 19 тис., найбільше українців проживало у Баварії [6, с. 88]. В. Маруняк у праці вказує, що на території Німеччини серед цієї кількості українців перебувало 12 єпископів УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським), із них 8 – в американській, 2 – в англійській та 1 – у французькій окупаційних зонах [7, с. 310].

Про еміграцію духовенства УАПЦ з України Анатолій Захарович дізнався від владики Полікарпа (Сікорського) за богослужінням у нижньому храмі Луцького Свято-Троїцького кафедрального собору. А. Дублянський входив до поширеної Церковної ради митрополита Полікарпа (Сікорського) і брав участь у її нарадах аж до виїзду митрополита з Луцька «... я тоді брав участь в її нарадах аж до виїзду митрополита Полікарпа з Луцька 14 січня 1944 р., про що мене повідомив сам Владика на Всенічній 13 січня у нижньому соборі. Це була моя остання зустріч з митрополитом, бо в Німеччині я мав з ним лише переписку» [8, арк. 4].

На початку своєї діяльності в еміграції, прибувши до Німеччини, православні єпископи зіткнулися із певними проблемами: окрім того, що вони були розкидані групами у таборах різних населених пунктів, німецька влада не допускала їх до виконання своїх архіпастирських обов'язків і визнавала лише одну православну юрисдикцію на своїй території – російську, на чолі якої стояв митрополит Берлінський і Германський Серафим (Ляда). Винятком була єдина українська парафія святого Архістратиґа Михаїла в Берліні, яка була під опікою митрополита Варшавського Діонісія (Валединського) [9, с. 275].

Ситуація дещо змінилася після капітуляції Німеччини 8 травня 1945 р. У американській, англійській та французькій окупаційних зонах єпископат УАПЦ спільно із духовенством отримав можливість провадити церковно-релігійну діяльність серед православних українців. Тому друга половина 1945 – перша половина 1946 рр. стала організаційним періодом для УАПЦ в Німеччині.

16 липня 1945 р. митрополит Полікарп (Сікорський) провів у Банд Кіссенгені нараду із єпископами Михаїлом (Хортицьким), Мстиславом (Скрипником), Платоном (Артемюком) і В'ячеславом (Лісницьким). Під час якої ухвалено й надалі вважати, що єпископат УАПЦ перебуває в еміграції як «організоване ієрархічне тіло УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом» [10, с. 2].

Саме у таборах для переміщених осіб, а також інших містах православні українці розпочали активну діяльність щодо відновлення церковного та культурного життя: будувалися прості та невибагливі табірні церкви в різного роду приміщеннях (кімнати, зали, колишні казарми), храми облаштовувалися іконостасами, церковними атрибутами та іншими необхідними речами для звершення богослужінь, засновувалися церковні хори, відкривалися недільні школи. У деяких

містах православні українці для проведення богослужінь орендували храми інших конфесій [11, с. 118; 5, с. 106].

Упродовж 1945 р. постають парафії в Аугсбурзі (Свято-Покровська), Регенбурзі (Свято-Покровська), Ландсгуті (Свято-Михайлівська), Інгольштадті (Свято-Покровська), Байроті (святого князя Володимира), Новому Ульмі (Свято-Покровська; Свято-Михайлівська), ГанOVERі (Преображенська), Есені (великомученика Димитрія Солунського), Фолькенберзі (Богоявленська), Корігені, Карлсруе та інших місцевостях окупаційних зон [10, с. 1–2; 12, с. 10]. Зокрема, про заснування таборової Свято-Покровської церкви в Аугсбурзі свідчить антими́нс (у православних церквах – плат із зашитою частинкою мощів святих, на якому звершується таїнство Євхаристії під час Божественної Літургії), який зберігається у бібліотеці Волинської Православної Богословської Академії (м. Луцьк) у колекції давніх антими́нсів. На ньому зазначено, що виданий він архієпископом Ігорем (Губою) для таборової Покровської церкви 20 грудня 1945 р.

До числа перших парафій УАПЦ, створених у Німеччині в цей час, увійшла також Свято-Покровська парафія у місті Мюнхен, заснована в 1945 р. Багато зусиль для її заснування доклали настоятель, протоієрей Паладій Дубицький. Саме він на сторінках часопису «Рідна Церква» залишив невелику статтю, яка містить інформацію про історію заснування та діяльність парафії в перші роки її становлення [13, с. 8–9]. З цієї публікації дізнаємося, що, отримавши половину приміщення на першому поверсі на вулиці Дахавштрассе, 9 у Мюнхені, активні українці розпочали там облаштовувати церкву, у якій уже від серпня 1945 р. розпочалися регулярні богослужіння. Оскільки Мюнхен став центром українського життя у Баварії, парафіяни Свято-Покровського храму звернулися до митрополита Полікарпа (Сікорського) призначити єпископа на їх парафію. Згідно з рішенням собору єпископів УАПЦ до Мюнхена прибув архієпископ Михаїл (Хортицький). Таким чином, Мюнхен став місцем перебування архієпископа УАПЦ з юрисдикційною владою над українськими православними парафіями, а храм Святої Покрови – кафедральним храмом. У 1946 р. при парафії розпочало свою діяльність Братство Святої Покрови [13, с. 8–9]. Пізніше й при інших парафіях почали виникати братства, які провадили культурно-освітню діяльність та діяли на основі статутів [14].

Парафіяльне життя стало набувати організаційних форм. Окрім богослужінь, священнослужителі УАПЦ займалися релігійним вихованням та навчанням дітей у таборових школах, викладаючи Закон Божий, а також брали участь у різного роду національних, культурних, наукових та екуменічних заходах. А. Дублянський пізніше згадував про час своєї еміграції «... моя дорога на Захід лежала через Володимир, Замость, Львів, Тернопіль, Проскурів до Ярмолинець, де я ще зредагував одне число газети. З наближенням фронту виїхав через Кам'янець-Подільський до Галичини. Тут у селі Козачківка над Дністром попав в оточення, але по перерві його далі з нашими втікачами подався на захід через Галич до Львова і Самбора, де затримався якийсь час. Знову з наближенням фронту виїхав до Львова і затримався в Перемишлі, де було багато лучан. З Перемишля подався до Кракова, звідки вирішив їхати до Австрії, записавшись до праці в будівельній фірмі Еріха Вальде, з якою виїхав до Відня й оселився в селі Зейрінг (одне з далеких передмість Відня), де працював у будові бараків в Ваккерсдорфі з серпня 1944 року до квітня 1945 року, коли фірма евакуювалась до Баварії. Внаслідок бомбардування по дорозі залишив фірму, переїхавши вже в м. Фурт ін Вальд і затримався в селі Пентінг біля міста Нойонгбург ін Вальд. Тут наступив уже кінець війни 8 травня 1945 р. Потім переїхав до м. Швандорф, по якомусь часі переїхав до міста Регенсбург, де замешкав на оселі Гангоферзідлунг. В Регенсбургу вже була парафія УАПЦ (о. В. Шевчук). По Великодніх святах 1946 року був обраний до парафіяльної ради секретарем, а перед тим ще став працювати в місцевій українській газеті «Слово», а опісля ще в місцевому бюлетні...» [15].

Влітку 1946 р. всіх осіб, які перебували у таборах, перевірено спеціальною лікарською комісією. Так, у А. Дублянського виявлено хворобу легень і в серпні 1946 р. відправлено на лікування в санаторій у м. Амберг. Тут він розпочав роботу із хворими православними українцями: клопотався про богослужіння, запрошував священників з Регенсбурга для богослужінь, а коли до табору на лікування прибув протоієрей Олександр Семенович, богослужіння стали регулярними. Саме при цьому священнику Анатолій Захарович виконував обов'язки дяка. Цей священник підготував його до прийняття священства. Тут він перебував до 1947 р. Упродовж 1949–1952 рр. його переведено у Лютензе до осередку осіб, які в минулому хворіли на легені [15].

14–17 березня 1946 р. відбувся перший у Німеччині собор єпископів УАПЦ (другий в еміграції) у м. Еслінгені біля Штутгарта. Собор був присвячений організаційним справам, тому проведено розподіл території Західної Європи для духовної опіки й управління парафіями: у англійській зоні в Німеччині – митрополит Полікарп (Сікорський) і єпископ Григорій (Огічук), який був вікарієм Вестфалії; американська зона: південна Баварія – архієпископ Михаїл (Хортицький) з осідком у Мюнхені; північна Баварія – єпископ Володимир (Малецький) з осідком спочатку в Байроті, а

пізніше в Регенсбурзі; Вюртембергія-Баден – єпископ Платон (Артемюк) в Еслінгені; табір в Ельвангені – єпископ Сильвестр (Гаєвський); в Австрії – єпископ Мстислав (Скрипник), якому до часу переїзду у Францію доручено тимчасово опікуватися провінцією Гросгессен у Німеччині [10, с. 2]. Крім цього, прийнято ухвалу про необхідність об'єднання всіх православних українських осередків поза межами України в одну єдину УАПЦ українського народу [16, с. 58].

Ієрархи УАПЦ почали все більше й більше огортати своєю архіпастирською опікою своїх вірних, які об'єднувалися в парафії. Продовжувалися відбуватися засідання собору єпископів та Синоду УАПЦ в Німеччині. Так, упродовж 1946–1949 рр. відбулося шість засідань собору єпископів і 12 засідань Священного Синоду УАПЦ [10, с. 2].

16 березня 1946 р. створено Український православний Богословсько-науковий Інститут, головним завданням якого було керувати церковно-видавничою справою. Директором Інституту Синод призначив Івана Власовського, а після його від'їзду до Канади, цю посаду обіймав архієпископ Никанор (Абрамович). Розпочалася видавнича діяльність: були надруковані календарі на 1947–1950 р. в Німеччині і на 1951 р. у Франції, «Закон Божий», Історія Православної Церкви, два катехізиси, два номери «Богословського Вісника», Служебник, Октоїх та ряд інших книг. Окрім церковного органу УАПЦ «Богословський Вісник», виходили також друковані видання при Церковних управліннях: «Церковний Вісник» у Мюнхені, «Церква і Життя» у Вюртембергії, «Христова Громада» на Гессенщині та інші [10, с. 2–3; 17].

Важливою подією у діяльності УАПЦ в Німеччині в повоєнний час стало заснування Богословсько-педагогічної академії УАПЦ в Мюнхені у 1946 р. з чотирирічним курсом навчання з метою підвищення рівня освіченості духовенства та підготовки нових священнослужителів для УАПЦ. Ректором її обрано професора П. Коваліва, тимчасово в. о. декана богословського факультету призначено Я. Моралевича (згодом – декан о. П. Калинович), деканом педагогічного факультету – В. Петрова. Посаду куратора займав архієпископ Михаїл (Хортицький), почесного куратора – митрополит Полікарп (Сікорський). Студенти вивчали догматичне, моральне і порівняльне богослів'я, літургіку, гомілетіку, історію філософії, логіку, мови та інші дисципліни. Однак Академія проіснувала недовго. Через від'їзд багатьох професорів академії за океан у 1952 р. діяльність академії припинилася. Проте, за короткий час свого існування академія стала центром української православної богословської науки й видала ряд цінних праць з різних богословських дисциплін. При академії також існувало «Товариство студентів-богословів», яке видавало друкований орган «Богослов», а сама академія видала 6 номерів «Бюлетеня Богословської Академії УАПЦ» [10, с. 3; 14; 17].

Однак табірні злидні, господарська розруха повоєнних років у Німеччині, безробіття змушували українців шукати кращої долі в інших країнах. Зокрема, А. Дублянський про своє матеріальне становище згадував «Я вправді твердо рішив решту свого життя віддати на служіння Богові як духовна особа, бо думаю, що тоді зміг би більше принести користі для нашої обездоленої Церкви, ніж світська особа. Цей свій замір я думав перевести в життя, найперше одружившись, а далі через підготовлення себе вивченням головних духовних дисциплін, а також через знайдення собі перед висвятою якоїсь праці, яка дала б можливість мені набути необхідні для священника: підрячник, ризи і т. д. З цією метою я старався знайти собі працю в Мюнхені від часу як мене мали звільнити з санаторії, тобто з травня ц.р. Рівночасно я носився і заміром редагувати хоча б невеликого розміру церковний журнал. Всі ці мої наміри, на жаль, досі не здійснились. Головне – праці мені дістати не вдалося... перебуваючи від 1946 року в санаторіях до червня 1951 року... а також в перевишкільному осередку для недавніх хворих на легені, знаю, що значить бути без грошей, бо їх ні звідки не одержую... боюся, що, опинившись у звичайному таборі або на приватці без жодного матеріального забезпечення, зможу легко через недоїдання і злидні знову захворіти і потрапити до санаторії. Чого не дай Боже!» [18].

Саме через такий стан справ з другої половини 1946 р. розпочинається хвиля переселення українців із Німеччини спочатку до Англії, Бельгії та Франції, а ще пізніше – у США, Канаду, Австралію, Аргентину, Бразилію та інші країни. З Німеччини виїхала також частина духовенства, і, таким чином, залишився лише Никанор (Абрамович), який у 1951 р. проходив комісію на виїзд до Австралії, але через хворобу серця залишився в Німеччині.

Щодо кількості парафій, то станом на 1947 р. у Німеччині було 71 парафія, у 1949 р. – вже 51, у 1951 р. – 41. Архієпископ Никанор (Абрамович) у листах до А. Дублянського, датованих 1951 р., дає детальну характеристику становищу УАПЦ, кількості парафій та розташування єпископату в еміграції [19].

Отець А. Дублянський згадує про існування на території Німеччини двох деканатів УАПЦ: у Баварії в місті Мюнхені (декан – митрофорний протоієрей Паладій Дубицький) і в північно-західній Німеччині в Ессені (декан – священник Дмитро Васильчук) [17]. На 1958 р. він подає список духовенства із територіями, які обслуговував священник:

1. Seine Exzellenz Erzbischof Nikanor Abramowitch – Metropolit der Ukrainischen Autokephalen Orthodoxen Kirche. Karlsruhe, Erzbergerstr 2c.
2. Oberpriester Demyd Burko – Stuttgart, Zuffenhausen, Ludwigsburg, Heilbronn, Mühlacker, Beblingen, Kirchheim.
3. Priester Andrij Bluznuk – Hannover, Braunschweig, Hildesheim und andre.
4. Dekan Oberpriester Palladij Dubitskyj – München, Ludwigsfeld, Rosenheim, Gauting.
5. Oberprisher Anatolij Dublalanskij – Niederbayern, Landshut, Regensburg, Passau und Landkreis Erding in Oberbayern.
6. Oberpriester Theodor Dymor – Oerrel, Hamburg, Lübeck.
7. Priester Georg Gudrij – Dornstadt bei Ulm, Altersheim in Ruhestand
8. Priester Anton Gurskyj – Varel / Oldenburg, Altersheim.
9. Oberpriester Yurij Hawryluk – Wetzlar in Ruhestand.
10. Oberpriester Mychailo Hiltajczuk – Nue Ulm mit Umgebung.
11. Oberpriester Theodir Luhowenko – Karlsruhe, Mannheim, Frankfurt am Main.
12. Priester Hruhorij Matwijkeno – Nürnberg, Erlangen, Amberg.
13. Oberpriester Damian Ostapczuk – Augustdorf bei Detmold.
14. Oberpriester Semen Smereka – München.
15. Priester Damian Swyrydenko – Aalen, Goldshöfe.
16. Priester Iwan Szpakowycz – Ingolstadt.
17. Protopresfyter Hennadij Tymkowskyj – Dornstadt bei Ulm, Altersheim.
18. Dekan Priester Dmytro Wasylchuk – Nordrhein-Westfalen: Essen und mehrere andere Ortschaften.
19. Priester Ihnatij Worobec – Augsburg und Langweid. Foret bei Augsburg.
20. Oberpriester Iharij Zukowsky – (Neu Ulm) in Ruhestand.
21. Priester Georg Stscherbyna – Kaiserslautern und Pfalz.
22. Oberdiacon Leonid Korol – Karlsruhe.
23. Diakon Wolodymyr Onufrijczuk – München Ludwigsfeld.
24. Diakon Dmytro Werchiwskyj – Schwäbisch Gmünd [17].

Не маючи можливості разом з іншими емігрантами виїхати з Німеччини через стан свого здоров'я, Анатолій Захарович залишився у Німеччині аж до своєї смерті, причому ніколи пізніше не жалів, що залишився. За майже 50 років перебування в еміграції він став активним учасником православного життя, яке організувалося після закінчення війни в усіх табірних громадах українців-емігрантів у Німеччині. З перших днів свого священства багато зусиль він доклав для заснування друкованого органу УАПЦ – «Рідна Церква» (1951–1987 рр.). Пізніше, 31 травня 1981 р. відбулася його архієрейська хіротонія на єпископа. Розуміючи велич свого покликання, у своєму пастирському служінні владика Анатолій проявив себе як ревний архіпастир, який з любов'ю піклувався про ввірену йому паству, звершував Богослужіння на парафіях своєї єпархії, проповідував слово Христове серед православного народу в діаспорі. За таку свою ревну та віддану працю на користь Церкви Христової, владика Анатолій посів чільне місце в історії Православної Церкви та збереженні національної ідеї в еміграції.

Таким чином, внаслідок еміграції в 1944 р. ієрархії, духовенства та тисячі вірян УАПЦ з України до Німеччини, в історії Української Церкви розпочався новий етап існування в емігрантських умовах. Незважаючи на певні перешкоди, УАПЦ та її ієрархи відіграли важливу роль у житті православних українців в еміграції, проводячи душпастирську, культурно-освітню та видавничу діяльність. Спогади сучасників, зокрема владика А. Дублянського, містять цінну інформацію, дослідження якої дає можливість реконструювати початки зародження українського православного життя в Німеччині та дослідити діяльність та розвиток Української Автокефальної Православної Церкви на її території.

Список використаних джерел:

1. Дублянський А., прот. Тернистим шляхом. Життя митрополита Никанора Абрамовича. Лондон, 1962. 80 с.
2. Мартирологія Українських Церков у чотирьох томах. Том I. Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто-Балтомир, 1987. 1207 с.
3. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944: [монографія] / Передм. Є. Сверстюка. 2-е вид., доповнене. Київ: Смолоскип, 2009. 326 с.
4. А. Д., прот. Собор Єпископів УАПЦ у Варшаві в 1944 році // Рідна Церква. 1964. Ч. 59. С. 8–9.
5. Плічковський Н., протопр. Нарис історії Української Православної Церкви. Сідней-Аделаїда, 1985–1988. 126 с.
6. Рогожа М. Історія української діаспори. Умань, 2011. 150 с.
7. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: [у 2 т.]. Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Бедея, 1985. Т. 1: роки 1945–1951. 432 с.
8. Держархів Волинської обл. Ф. Р. 3441. Оп. 1. Спр. 185.
9. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк: друкарня Української Православної Церкви у США, 1975. Кн. IV: (XX ст.). Частина друга. 1975. 416 с.
10. Сорокаліття

УАПЦеркви в Німеччині // Рідна Церква. 1985. Ч. 143–144. С. 1–4. 11. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ, США, 1992. 136 с. 12. Дублянський А., прот. До двадцятиліття існування парафій УАПЦ в Німецькій Федеративній Республіці // Рідна Церква. 1965. Ч. 62. С. 9–10. 13. Дубицький П., прот. Свято-Покровська парафія в Мюнхені // Рідна Церква. 1965. Ч. 63. С. 8–10. 14. Українська Автокефальна Православна Церква на чужині. Fr. Anatoli Dubliansky papers. Box 2. Folder 20. Ukrainian History and Educational Center Archives. Somerset, New Jersey (USA). 15. Шляхи мого життя // Волинський краєзнавчий музей. Інв. № ДМ–33727. 16. Подобед О. Українська Автокефальна Православна Церква у Німеччині (1945–1950 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 56–60. 17. Українська Автокефальна Православна Церква в Німеччині. Fr. Anatoli Dubliansky papers. Box 2. Folder 20. Ukrainian History and Educational Center Archives. Somerset, New Jersey (USA). 18. Лист Анатолія Дублянського до архієпископа Никанора (Абрамовича) від 15. 11. 1951. Fr. Anatoli Dubliansky papers. Box 1. Folder 1. Ukrainian History and Educational Center Archives. – Somerset, New Jersey (USA). 19. Лист архієпископа Никанора до Анатолія Дублянського від 29 серпня 1951 р. // Волинський краєзнавчий музей. Інв. № КДФ–15732.

References

1. Dublianskyi A., prot. Ternystym shliakhom. Zhyttia mytropolity Nykanora Abramovycha [Strangest way. The life of Metropolitan Nikanor Abramovich]. London, 1962. 80 p. 2. Martyrolohiia Ukrainykykh Tserkov u chotyrokht tomakh. Tom I. Ukrainska Pravoslavna Tserkva: dokumenty, materialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy [Martyrology of the Ukrainian Churches in four volumes. Vol. I. Ukrainian Orthodox Church: documents, materials, Christian samizdat of Ukraine]. Toronto–Baltimore, 1987. 1207 p. 3. Smyrnov A. Mstyslav (Skrypnyk): hromadskopolitychnyi i tserkovnyi diiach, 1930–1944 [Mstislav (Skrypnyk): public-political and ecclesiastical figure, 1930–1944]. Kyiv: Smoloskyp, 2009. 326 p. 4. A. D., prot. Sobor Yepyskopiv UAPTs u Varshavi v 1944 rotsi [Cathedral of the Bishops of the UAOC in Warsaw in 1944]. Native Church, 1964. Part 59. pp. 8–9. 5. Plichkovskiy N., protopr. Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. Sydney–Adelaide, 1985–1988. 126 p. 6. Rohozha M. Istoriiia ukrainskoi diaspory [The history of the Ukrainian Diaspora]. Uman, 2011. 150 p. 7. Maruniak V. Ukrainska emihratsiia v Nimechchyni i Avstrii po druii svitovii viini [Ukrainian emigration in Germany and Austria after the Second World War]. Munich: Academic Publisher Dr. Petra Beley, 1985. Vol. 1: 1945–1951. 432 p. 8. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archive of Volyn region]. F. R. 3441. Op. 1. Spr. 185. Letter by Anatoly Dublyansky dated 7. 6. 1995. Ark. 4. 9. Vlasovskiy I. Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. New York: printing house of the Ukrainian Orthodox Church in the United States, 1975. Book IV: (XX century). Part 2. 1975. 416 p. 10. Sorokalittia UAPTserkvy v Nimechchyni [The UAOC's 40th Anniversary in Germany]. Native Church, 1985. Part 143–144. pp. 1–4. 11. Voronyn O. Istorychnyi shliakh UAPTs [The historic way of the UAOC]. USA, 1992. 136 p. 12. Dublianskyi A., prot. Do dvadtsiatylittia isnuvannia parafii UAPTs v Nimetskii Federatyvni Respublitsi [By the twentieth anniversary of the UAOC parishes in the German Federal Republic]. Native Church, 1965. Part 62. pp. 9–10. 13. Dubytskyi P., prot. Sviato-Pokrovska parafiia v Miunkheni [Parish of the Holy Protection in Munich]. Native Church, 1965. Part 63. pp. 8–10. 14. Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva na chuzhyni [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in a foreign country]. Fr. Anatoli Dubliansky papers. Box 2. Folder 20. Ukrainian History and Educational Center Archives. Somerset, New Jersey (USA). 15. Shliakhy moho zhyttia [Ways of my life]. Volyn Local History Museum. Inv. No. ДМ–33727. 16. Podobied O. Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva u Nimechchyni (1945–1950 rr.) [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Germany (1945–1950)]. Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk: Series «History». 2015. Vol. 2, part 2. pp. 56–60. 17. Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva v Nimechchyni [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Germany]. Fr. Anatoli Dubliansky papers. Box 2. Folder 20. Ukrainian History and Educational Center Archives. Somerset, New Jersey (USA). 18. Lyst Anatoliia Dublianskoho do arkhiepiyskopa Nykanora (Abramovycha) vid 15. 11. 1951 [Anatoly Dublyansky's letter to Archbishop Nikanor (Abramovich) dated 15. 11. 1951]. Fr. Anatoli Dubliansky papers. Box 1. Folder 1. Ukrainian History and Educational Center Archives. Somerset, New Jersey (USA). 19. Lyst arkhiepiyskopa Nykanora do Anatoliia Dublianskoho vid 29 serpnia 1951 r. [Letter from Archbishop Nikanor to Anatoly Dublyansky from August 29, 1951]. Volyn Local History Museum. Inv. No. KDF–15732.

Vladyslav Fulmes

ESTABLISHMENT AND ACTIVITY BEGINNING OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH IN POSTWAR GERMANY

After the second revival in 1942, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (further – UAOC) met a number of obstacles regarding its activities from the Soviet and German occupation regimes. Due to persecution and oppression, the hierarchy and clergy of the UAOC made a decision to go to emigration. Preserving the canonical episcopate, the UAOC has begun a new stage of existence in an emigrant environment. Since then, a new period of activity of the UAOC in an emigrant environment begins, the study of which is relevant to modern historical science, since the study and introduction into the scientific sphere of new archival documents and memoirs of contemporaries gives an opportunity to establish a coherent picture of the activities of the UAOC outside of Ukraine. The post-war Germany was

a place of residence for the clergy and the numerous people of Ukraine. Among the many emigrants who left Ukraine was Anatoliy Dublyansky, the future metropolitan of the Western European and Parisian of UAOC in the diaspora, a native of Volyn, who left a significant mark on the development of the culture of his native land and church life in Germany. Devoting his life to the UAOC, he worked hard for the establishment and existence of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Germany, first as the priest and after the death of his wife – as the episcopal. Based on the Anatoliy Dublyansky's memories in this article the process of the formation of the Ukrainian Orthodox life of the UAOC in Germany after the Second World War has been presented. The number of parishes and clerics as well as pastoral, cultural, educational and publishing activities were established.

Key words: UAOC, Anatoly Dublyansky, emigration, parish, church, hierarchy, displaced persons, Germany.

УДК 271.4 (477)-78(091)

Ярослав Стоцький

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК МАРІЙСЬКИХ ТОВАРИСТВ (ДРУЖИН) У СТРУКТУРІ УГКЦ: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ

У статті досліджено утворення і генезис Марійських товариств в українських землях у греко-католицькому лоні, починаючи із початку 1600-х рр. і – до нашого часу на підставі відповідного бреве Папи Павла V на прохання греко-католицького митрополита Йосифа Веляміна Рутського з метою глибшої побожності віруючих до Богородиці і, загалом, до релігійного життя і практик у кожній парафії. Висвітлюється різнобічна діяльність цього припарафіяльного (церковного) товариства, яке проводило харитативні акції, допомагало лікарням, сиротинцям, школам, організовувало для віруючих реколекції, видавало просвітницьку релігійну літературу і часописи, розвивало серед жіноцтва і молоді справжню духовність, милосердя до ближнього та відданість Українській Греко-Католицькій Церкві із одночасним відкритим декларуванням своєї українськості, патріотичності, піднімаючи в українському суспільстві національний дух. На прикладі Марійського товариства (дружин) та різних його гуртків у Бучачі під духовною опікою отців-василіян Бучацького монастиря ЧСВВ, детально розкрито широку полівекторну діяльність членів цього марійського руху, його становлення, розквіт, занепад і новітнє відродження, що є загалом характерним для руху у XVII–XXI ст. в Україні. Окрім того, досліджено процес відродження і становлення Марійських дружин на сучасному етапі, який розпочався на початку 1990-х рр. у греко-католицьких парафіях в Україні. Також висвітлено, у статистичному контексті, мережу, кількість осередків і членів Марійських дружин у греко-католицьких архієпархіях, єпархіях і екзархатах як в Україні, так і в світі станом за 2015 р., що сприяє баченню цілісної картини розвитку і становищу марійського руху.

Ключові слова: Марійське товариство, Марійські дружини, духовний провідник, членкині, діяльність, розвиток.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що даний аспект дуже скупо введений в науковий обіг в сучасному українському релігієзнавстві та в історіографії попри те, що Марійські товариства (дружини), починаючи із початків 1990-х рр. переживають етап свого нового відродження в структурі УГКЦ, набуваючи рис однієї із найважливіших духовних мирянських спільнот, збагачуючи парафіяльне життя глибокою побожністю, особливим пошануванням Діви Марії – Богородиці, допомагаючи Церкві у різних сьогоденних викликах.

Метою дослідження є висвітлення становлення, етапів розвитку, занепаду та відродження Марійських товариств в українських землях у парафіях Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ), зокрема Галицької митрополії. А предметом – їх діяльність у лоні УГКЦ, в тому числі й у Тернопільщині, на прикладі Марійських дружин і ролі в їх генезисі отців-василіян Бучацького монастиря ЧСВВ та розкриття становища марійського руху через статистичні дані мережі, кількості осередків і членів Марійських дружин в греко-католицьких архієпархіях, єпархіях та екзархатах в світі і в Україні на сучасному етапі.

Марійські товариства – станове припарафіяльні (церковні) організації, створені з метою поглиблення духовно-релігійного життя парафіян завдяки особливому пошануванню культу Діви Марії – Богородиці. Заснував цей рух у 1563 р. в Римі єзуїт о. І. Левніс.

На українсько-білоруських землях Марійські товариства розвинулися у школах із дозволу Папи Павла V на підставі бреве від 3 листопада 1615 р. на прохання греко-католицького митрополита Йосифа Веляміна Рутського.

У XVII–XVIII ст. їх було майже 40, переважно у василіанських школах. У зв'язку із кризою духовного життя ЧСВВ наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст., Марійські товариства занепали, але в другій половині XIX ст. у Галицькій митрополії їх відродив о. І. Дольницький. У 1920-х рр. марійський рух поширив у школах і об'єднав у Марійське товариство молоді з центром у Львові о. Й. Маркевич, ставши його першим головою. У 1927 р. у Львові відбувся перший з'їзд Марійських організацій, які на той час налічували в Галицькій митрополії понад 10 тис. членів у 50 Марійських дружинах, 35 Марійських кружках (гуртках) і 135 Марійських союзах. У 1939 р. в Галицькій митрополії діяли майже 250 осередків Марійських товариств (20 тис. членів), які поділялися на Марійські дружини для молоді середніх та вищих шкіл, Марійські гуртки для дітей і Марійські союзи спомагаючі, а також (із 1904 р.) Марійські товариства пань і (з 1938 р.) Марійські товариства чоловіків.

Щодо зазначеного, то ще у 1904 р. у Львові, згодом в усій Галичині виникло Марійське товариство пань (голова – О. Бачинська, духовним провідником був о. Т. Галушинський, ЧСВВ). У 1937 р. на з'їзді у с. Гошів (нині Долинського району Івано-Франківської області – примітка автора) Марійські дружини були зцентралізовані у секретаріат Марійських дружин, у т. ч. для греко-католицької інтелігенції з окремим статутом (голова – Є. Шарко, духовний провідник – о. І. Назарко), до нього спочатку належали тільки жінки, від 1938 р. – й чоловіки (перша чоловіча, дружина виникла у м. Ярослав (нині Польща – примітка автора). Марійські дружини були поширені також у повітових центрах колишнього Тернопільського воєводства. Центральний осередок Марійських товариств молоді у Львові розвинув у першій половині XX ст. (до заборони Греко-Католицької церкви у 1946 р.) активну видавничу діяльність.

Загалом, Марійські товариства видавали журнали «Поступ», «Наш приятель», «Вісник Марійського товариства», серії книг «Бібліотека «Нашого приятеля», «Цікаві оповідання», календарі тощо. Тільки книг апостоляту доброї преси видано понад 2 млн примірників. Марійське товариство молоді проводило харитативні акції, допомагало лікарням, організовувало т. зв. замкнені реколекції, конгреси. Марійські дружини УГКЦ поширені не тільки в Україні, а й у діаспорних греко-католицьких єпархіях, у католицьких Церквах латинського обряду; в протестантських деномінаціях, через їх специфічне ставлення у конфесійних вченнях до ролі Діви Марії, цього руху нема.

Змістовним прикладом генезису і ренесансу Марійських товариств є їх діяльність в Бучачі у минулому і сучасному. Це братство «*Sangregatio confraternitatis Mariannae*» формувалося на виборній основі та в різні роки нараховувало від 38 – до 100 членів шкільної молоді під покровом Непорочного Зачаття Пресвятої Діви. Воно мало наступну структуру: префект, віце-префект, шість асистентів, шість підасистентів, секретар, підсекретар, касир, підкасір, чотири радники, сім відповідальних за порядок, решта – почесні члени. Першим префектом братства був Антон Сіявський, син закроцимського підчашого, а віце-префектом – Йосиф Багриновський, син теребовлянського чашника, котрих вибрано 20 січня 1758 р. [1, с. 4].

У Бучачі Марійську дружину заснували отці-василіани у 1757 р. [2, с. 232]. Тоді ректором бучацьких шкіл був о. Петро Лапінкевич, ЧСВВ, а духовним провідником Марійських дружин – о. Порфір Важинський, який згодом став Холмським єпископом. Також, у тих роках духовними провідниками Марійської дружини були священники Йоанікій Янушевський, Висаріон Мікульський, Партен Терлецький, Тимотей Щуровський та інші [3, с. 13].

Священик Р. Лукань у зазначеній в бібліографії праці вказував, що в Центральному василіанському архіві у Львові (тепер цей архів є окремим 684 фондом у Центральному державному історичному архіві України у Львові) зберігалася окреме бреве (оригінал) Папи Бенедикта XIV від 4 березня 1758 р. до Марійської дружини в Бучачі, у котрому він благословив усіх дружинників Бучача й надав повний відпуст упривеліюваному престолові Марійської дружини учнів у Бучачі [3, с. 12–13].

12 травня того ж року Львівський єпископ Лев Шептицький, погодившись із бреве Папи Бенедикта XIV, поставив і свій підпис під дозволом до діяльності Бучацького марійського братства [3, с. 12–13]. Дозволений відпуст проводили на Покрови Пресвятої Діви, а з 1854 р. – на свято Непорочного Зачаття Пресвятої Діви. На відпуст збиралися в монастирській церкві до 3000 вірних, із яких більшість приступала до таїнства сповіді, а під час недільних літургій і в святкові дні – біля 300 вірних [3, с. 12–13]. Бучацька Марійська дружина під духовною опікою місцевих василіан діяла до 15 липня 1893 р., коли василіанська гімназія перестала існувати [4, с. 18].

Для Марійських дружин характерною була гама товариств як їх складників, котрі організовувалися і функціонували залежно від обставин, суспільного статусу, статі, віку, інтелектуального рівня тощо. Незначний період дефункціональності Марійських дружин у Бучачі довго не тривав. У 1907 р.і в Бучачі отці-василіани відновили марійський рух і створили Марійське товариство пань – жінок із інтелігенції; його духовним провідником був о. Модест Пелех, ЧСВВ.

Товариство налічувало 20 осіб. Священик Модест виголошував духовну проповідь, а одна з пань мала доповідь, після чого починали дискусію та вирішували різні організаційні справи. В усі марійські свята членкині сповідалися і приймали св. євхаристію [2, с. 234]. Другою, утвореною у 1913 р. в Бучачі Марійською дружиною, стала дружина дівчат-міщанок із чисельністю 70 осіб. Її духовним провідником був василіанин о. Арсен Партика. У 1922 р. організовано Марійський союз для учениць гімназії та учительської семінарії, чисельністю 18 осіб. Духовно опікувався ними також о. Модест Пелех, який у 1923 році організував ще й Марійський союз для учнів державної гімназії, який налічував 27 осіб [2, с. 234–235].

Марійське товариство молоді керувалося, завдяки о. Іринееві Назарку, ЧСВВ, який змінив у 1932 році на посаді президента централі МТМ о. Йосафата Маркевича, «Основним статутим Марійських Дружин», «Катехизмом Марійських Дружин», користувалося квартальником «Вісник Марійських Дружин». Завдяки василіянам у Бучачі напередодні Другої світової війни діяли такі Марійські дружини: Марійська дружина пань (27 осіб); Марійська дружина дівчат-міщанок (75 осіб, провідник о. Висаріон Бородайко, ЧСВВ); Марійська дружина учнів при Місійному інституті ім. св. Йосафата (54 особи, провідник о. Йосафат Маркевич, ЧСВВ); Марійська дружина учнів державної гімназії (40 осіб, провідник о. Іван Терешкун); Марійська дружина учениць державної гімназії (29 осіб, провідник о. І. Терешкун); Марійська дружина ремісників (33 особи, провідник о. М. Грень) [2, с. 235].

Подібні організації та з назвою «Марійські кружки» (гуртки) діяли і в селах Бучацького повіту, розвиваючи серед жіноцтва та молоді глибоку духовність, практикуючи побожність, милосердя до ближнього, відданість своїй Церкві.

Але зі встановленням комуністично-атеїстичного правління у Західній Україні Марійський рух заборонено.

У наш час при Бучацькому монастирі отців-василіан діє Марійська дружина, відроджена на початку 1990-х рр. Її члени катехизують дітей, готують до першої св. сповіді й до урочистого св. причастя, проводять тематично-релігійні зустрічі, вечори для молоді та людей старшого віку, організовують вистави-роздуми «Хресна дорога» (до речі, провели це дійство першими в незалежній Україні), беруть активну участь у тематичних прощах із концертною програмою і духовними рефлексіями. Мають майстерний хор, який виконує релігійні та українські народні пісні й виступав у всіх регіонах України. Беруть участь у Всесвітніх зустрічах молоді, яка є учасником товариств при монастирях чи церквах. Ці зустрічі відбуваються за кордоном і збагачують бучацьку Марійську дружину додатковим досвідом, який її члени впроваджують в Україні [5, с. 2].

«Любі діти, візьміть квіти своєї душі, підійте на майське богослужіння і просіть Марію гарної долі для українського народу, для нашої неньки України», – такими словами звернувся до молоді християнський журнал «Наш приятель» у травні 1922 р. У ті роки дуже багато свідомих українських дітей вступали до Марійської дружини. Наприклад, бучачанка Анна Купчинська (1878 р. н.) в чотирнадцять літ стала дружинницею і до 1940 р. мала статус членкині Марійської дружини третього чину. Членами Марійської дружини були як дівчата, так і хлопці, що підтверджують численні фотографії.

У міжвоєнному періоді (1920–1930-х рр.) належати до Марійської дружини було почесно; одночасно – відкритим декларуванням українськості. Бо була це християнсько-патріотична молодь, котра своїм прикладом піднімала національний дух, підтримувала традиції рідного народу, несла в маси культуру й українські пісні, незважаючи на польське гноблення. Провідником Марійської дружини обов'язково був священик. Дружинниці також брали участь у церковно-парафіяльних справах: прали священичі ризи і хоругви, вишивали речі для інтер'єру храму, прибирали його до неділь і свят, а хлопці допомагали їм у цій святій справі. На Різдво організовували вертепи й ходили з колядою.

Час комуністичного безбожництва на довгі роки призупинив святу місію української молоді. Та все ж дух Марійського руху миряни зберігали і плекали. У їх середовищі, власне, колишні членкині Марійських дружин стали осередком для підпільної УГКЦ. Тут варто згадати членкиню Марійської дружини, а відтак сестру служебниці Непорочної Діви Марії Фловіяну Стецюк, яка до 1940 р. була настоятелькою жіночого монастиря в Бучачі. Будинок теперішньої поліклініки був монастирем сестер служебниць і одночасно служив місцем духовної опіки для дітей дошкільного віку. Роки жорстких переслідувань не зламали духу цієї мужньої сестри. У 1952 р. вона повернулася в Бучач до своїх духовних дітей і під опікою Матері Божої заклала підпільний монастир у скромній хатині в селі Нагірянка. На тому місці, де стояла ця хатина-монастир, сьогодні побудована каплиця – як вдячний спомин про сестер-монахинь [6, с. 172].

І хоча в радянський період більшість храмів Бучаччини та Бучача були закриті, колишня голова Марійської дружини Софія Береза зі сестрою Михасею робили віночки й потайки прикрашали двері храмів св. Покрови, Воздвиження Чесного Хреста Господнього, св. Михаїла в

Бучачі. А були й такі, які брали квіти та зі своїми дітьми сміливо йшли до закритої церкви бучацьких оо. Василіян і голосно співали марійські духовні пісні.

У травні 1994 р. при Бучацькому василіянському монастирі Марійська дружина під проводом о. Івана Майковича відновила свою діяльність. Першою головою Марійської дружини стала онука колишньої дружинниці Ірини Більської – Марія Голуб (сестра Міріям). Згодом її змінила Наталя Королук, потім – Ольга Руда, тепер головою є Вікторія Павлішен.

Ця Марійська дружина станом на 1 червня 2018 р. налічувала 24 членкині. Не всі вони в одному гурті. Дехто обрав собі дорогу чернецтва: це Софія Керницька (сестра Стефанія), Надія Вітвицька (сестра Маґдаліна), Галина Смерека (сестра Герарда), Ольга Запухляк (сестра Ольга), Марія Голуб (сестра Міріям). Коли ці сестри приїжджають до родини, то насамперед поспішають до церкви в кімнату Марійської дружини, щоб у чомусь допомогти юним членкиням.

Сучасна Марійська дружина – це релігійна організація на честь Пречистої Діви Марії, мета діяльності якої – формувати у своїх членів справжню любов до Пречистої Діви Марії, за допомогою якої кожен, хто належить до Марійської дружини прагне стати правдивим християнином; прищепити любов і шану до власного обряду та Христової Церкви; розвинути покликання до всебічної діяльності дівчини, майбутньої жінки-матері, виховувати милосердя до покривджених та знедолених, скеровуючи їх до справжнього людського щастя, дотримуватися в усьому засад християнської любові. Для досягнення цієї багатогранної мети проводять спільні релігійні практики, серед яких: участь у св. Літургії, прийняття св. причастя, участь у прощах, релігійних походах; загальні та секційні товариські зустрічі; щорічні духовні реколекції; організація та проведення семінарів, концертів, створення бібліотеки і читальної зали; робота з відновлення традиційних українських обрядів; благодійна діяльність; випуск газети Марійської дружини «Я – Непорочне Зачаття» та інших друкованих видань, присвячених справам Марійського руху. Покровителями дружини є Пречиста Діва Марія і свята Тереза з Лізіє. Членом дружини може бути кожна дівчина, віком від 13 років, яка дотримується в щоденному житті норм християнської моралі та визнає Статут Марійської дружини. Кандидати мають бути зразковими у поведінці, дотримуватися Статуту Марійського товариства. Члени Марійської дружини мають повне право добровільного виходу з неї [7].

На початку червня 2007 р. в Бучацькому монастирі отців-василіян відбулася презентація мирянських рухів УГКЦ. Коротким словом про мирян і архієрейським благословенням презентацію відкрив тодішній правлячий єпископ Бучацької єпархії Іриней Білик. Також виступив голова Комісії у справах мирян при УГКЦ п. Юрій Підлісний. Він наголосив, що мирянські рухи відіграють велику роль у діяльності Церкви і є живою реакцією на потреби сьогодення. У презентації взяли участь голова Комісії у справах мирян Бучацької єпархії о. Олег Шумелда, отець-декан Зеновій Войтюк, парох церкви Св. Покрови о. Володимир Шафран, тодішній ігумен Бучацького монастиря отців Василіян о. Іван Майкович, священники інших деканатів, представники від мирян та державних структур. Ініціаторами акції були: провідник мирянського руху Бучацького деканату п. Василь Бабало, а також ігумен о. Іван Майкович [8, с. 2].

Отож, окремою заслугою бучацьких василіян є постійна духовна опіка марійським рухом – релігійним товариством, члени якого через глибоку побожність до Богородиці прагнуть удосконалити самих себе, а також стати своєрідними апостолами всякого добра для інших ближніх.

На початку 1990-х рр. Марійські дружини відновили свою діяльність у легалізованій в Україні УГКЦ, в т. ч. і в Тернопільщині. Так, у 2004 р. у Тернопільсько-Зборівській та Бучацько-Чортківській єпархіях діяли вже понад 150 осередків Марійських дружин, котрі об'єднували майже тисячу осіб. У травні того ж року в Марійському центрі у с. Зарваниця Тербовлянського району відбувся зїзд Марійських дружин Тернопільсько – Зборівської єпархії, в якому взяли участь 600 членів. Такі зїзди стали щорічними, що поступово набирало такої традиції і в інших архієпархіях і єпархіях УГКЦ.

27 травня 2017 р. відбулася 1-а Всеукраїнська проща Марійських дружин, у якій також взяли участь й Вітварні дружини, до чудотворного місця Зарваницької Матері Божої. Загальна кількість учасників із 8 архієпархій і єпархій, в основному із західних областей України, становила 4703 (див. табл. 2). Марійські дружини УГКЦ мають свої осередки майже у більшості митрополій, архієпархій, єпархій і екзархатів УГКЦ в Україні і в світі. Так, у Західній Україні нараховується 511 осередків чисельністю 8647 членів, у Східній Україні, відповідно – 8 і 78, у Північній Америці та Австралії – 19 і 416, у Європі та Казахстані – 2 і 12, у Латинській Америці – 47 і 712 (див. табл. 1). Отож, загальна кількість осередків Марійських дружин УГКЦ у 2015 році становила 587 осередків чисельністю 9865 членів, що дорівнює 19 відсотків від усіх парафій УГКЦ в Україні і в світі.

Слід зазначити, що Марійські дружини (далі – МД) – це структурізована спільнота. Кожна припарафіальна спільнота (осередок) має свого керівника, парафіяльного духівника та аніматора із духовенства або із світських осіб. За діяльність осередків МД у кожному деканаті відповідає призначений деканом священник, а у межах усієї архієпархії, єпархії чи екзархату за діяльністю МД

є призначений єпископом відповідальний координатор і, зрештою, в усій УГКЦ, координує діяльність МД та інших припарафіяльних спільнот в Україні Комісія у справах мирян, яку очолює у даний час о. Василь Білаш [9].

Таблиця 1

Статистичні дані мережі, кількості осередків і членів Марійських дружин у 2015 р.

За регіонами	Подані анкети на утворення осередків	Фактична кількість осередків	% фактична кількість до поданих анкет	Кількість членів
1	2	3	4	5
Західна Україна				
Львівська архієпархія	208	68	33%	1152
Івано-Франківська архієпархія	244	36	15%	642
Тернопільсько-Зборівська архієпархія	373	236	63%	4139
Сокальсько-Жовківська єпархія	272	31	11%	750
Самбірсько-Дрогобицька єпархія	328	17	5%	276
Стрийська єпархія	182	16	9%	171
Коломийсько-Чернівецька єпархія	157	36	23%	419
Бучацька єпархія	229	71	31%	1098
Загалом:	1993	511	26%	8647
Східна Україна				
Київська архієпархія	65	0	0%	0
Кам'янець-Подільська єпархія	28	5	18%	56
Харківський екзархат	17	0	0%	0
Донецький екзархат	36	1	3%	2
Одеський екзархат	40	0	0%	0
Луцький екзархат	27	2	7%	20
Кримський екзархат	5	0	0%	0
Загалом:	218	8	4%	78
Північна Америка та Австралія				
Вінніпезька архієпархія	32	0	0%	0
Торонтонська єпархія	48	5	10%	106
Едмонтонська єпархія	84	2	2%	45
Саскатунська єпархія	73	1	1%	16
Нью-Вестмінстерська єпархія	12	0	0%	0
Філадельфійська архієпархія	67	4	6%	94
Стемфордська єпархія	44	3	7%	86
Чиказька єпархія	26	0	0%	0
Пармська єпархія	41	4	10%	69
Австралія	8	0	0%	0
Загалом:	435	19	4%	416
Європа та Казахстан				
Перемисько-Варшавська архієпархія	71	0	0%	0
Вроцлавсько-Гданська єпархія	52	0	0%	0

Англія	20	0	0%	0
Франція	19	0	0%	0
Німеччина	20	0	0%	0
Апостольська візитатура в Іспанії	35	0	0%	0
Румунія	20	1	5%	12
Австрія	5	0	0%	0
Італія	60	0	0%	0
Казахстан	6	1	17%	0
Загалом:	308	2	1%	12
Латинська Америка				
Куритибська архієпархія	63	24	38%	273
Прудентополіс (єпархія Непорочного зачаття)	105	23	22%	439
Загалом:	168	47	28%	712
Всього:				
	3122	587	19%	9865

[10].

Таблиця 2

Статистичні дані I-ї Всеукраїнської прощі Марійських та Вівтарних дружин до Зарваниці, яка відбулася 27 травня 2017 р.

№ з/п	Назва архієпархії/єпархії	Кількість учасників
1	Бучацька	480
2	Сокальсько-Жовківська	235
3	Самбірсько-Дрогобицька	213
4	Коломийсько-Чернівецька	155
5	Львівська	92
6	Стрийська	32
7	Кам'янець-Подільська	17
8	Тернопільсько-Зборівська	3479
Загальна кількість учасників:		4703

[11].

Таблиця 3

Статистичні дані кількості учасників I-ї Всеукраїнської прощі Марійських і Вівтарних дружин деканатів Тернопільсько-Зборівської архієпархії від 27.05.2018 р.

№ з/п	Назва архієпархії/єпархії	Кількість учасників
1	Козівський	337
2	Збаразький	320
3	Теребовлянський	307
4	Козлівський	266
5	Великобірківський	249
6	Підволочиський	247
7	Тернопіль (східний)	239
8	Бережанський	222
9	Великоглибочанський	210
10	Великоберезовицький	202
11	Тернопіль (центральний)	201
12	Залозецький	182
13	Озернянський	143
14	Зборівський	134
15	Микулинецький	112
16	Зарваницький	108
Загальна кількість учасників:		3479

[11].

Таблиця 4

**Статистичні дані кількості членів Марійських та Вівтарних дружин у деканатах
Тернопільсько-Зборівської архієпархії (станом на листопад 2016 р.)**

№ з/п	Деканат	Марійська дружина (Кількість спільнот – кількість дітей у цих спільнотах)	Вівтарна дружина (Кількість спільнот – кількість дітей у цих спільнотах)
1	Зарваницький	10–134	16–88
2	Тернопіль (центральный)	11–201	13–144
3	Тернопіль (східний)	10–246	11–173
4	Великоглибочанський	17–281	18–161
5	Теребовлянський	16–240	25–171
6	Великобірківський	17–294	25–178
7	Озернянський	10–194	10–109
8	Зборівський	7–105	8–125
9	Залозецький	23–357	27–103
10	Бережанський	21–246	29–139
11	Козівський	21–294	18–129
12	Підволочиський	12–161	34–184
13	Збаразький	23–223	24–161
14	Козлівський	18–263	21–133
15	Микулинецький	13–200	14–70
16	Великобerezовицький	15–217	17–128
	Разом:	244–3656	310–2196

[11]

Отож, подані таблиці сприяють баченню цілісної картини розвитку і становища марійського руху як в Україні, так і в світі, відродження якого триває.

Список використаних джерел

1. Нова доба. 2007. № 51(8257). 14 грудня. 2. Назарко І., ЧСВВ. Марійські Дружини в Бучачі // Бучач і Бучаччина. Історико-мемуарний збірник: НТШ. Український архів. Нью-Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто: Друк. Укр. Видав. Сп., 1972. Т. XXVII. С. 232–235. 3. Лукань Р. З наших Марійських традицій // Вісник Марійських Товариств. Л., 1938. Ч. 7–8. С. 12–13. 4. Лукань Р. Марійські Дружини на українських землях у XVII–XIX стол. // Вісник Марійських Товариств. Л., 1936. Ч. 2. С. 18. 5. Нова доба. 1999. №36 (7827). 10 вересня. 6. Стоцький Я. Бучацький монастир отців Василян: на службі Богові й Україні. До 300-ліття заснування: монографія. Жовква: Місіонер, 2011. 216 с. 7. Інтерв'ю автора (Я. Стоцького) з Ольгою Рудою від 21 грудня 2009 р. м. Бучач. 8. Нова доба. 2007. №24 (8230). 15 червня. 9. Інтерв'ю автора (Я. Стоцького) з о. Василем Броною від 1 березня 2018 р. м. Тернопіль-сmt. В. Березовиця. 10. Статистичні дані із статистичного опитування про стан душпастирського служіння в УГКЦ за 2015 р. в рамках стратегії: «Жива парафія – місце зустрічі з Живим Христом» / проведено робочою групою із впровадження стратегії «Жива парафія – місце зустрічі з Живим Христом», яка функціонує при Верховному Архієпископі УГКЦ // Опрацювання Відділу статистики Патріаршої Курії УГКЦ. 11. Дані на підставі опитування, яке проводив у листопаді 2016 року о. Василь Брона, координатор Марійських дружин у Тернопільсько-Зборівській архієпархії.

References

1. Nova doba. 2007. №51 (8257). 14 hrudnia. 2. Nazarko I., ChSVV. Mariiski Druzhyny v Buchachi [ChSVV. Mariyskaya Druzhin in Buchachi]. Buchach i Buchachchyna. Istoryko-memuarnyi zbirnyk: NTSh. Ukrainskyi arkhiv. Niu-York-London-Paryzh-Sydnei-Toronto: Druk. Ukr. Vydav. Sp., 1972. T. XXVII. S. 232–235. 3. Lukan R. Z nashykh Mariiskykh tradytsii [Our Mariysk Traditions]. Visnyk Mariiskykh Tovarystv. L., 1938. Ch. 7–8. S. 12–13. 4. Lukan R. Mariiski Druzhyny na ukrainskykh zemliakh u XVII–XIX stol. [Mariinsky Druzhinis on the Ukrainian lands near the XVIII–XIX centuries]. Visnyk Mariiskykh Tovarystv. L., 1936. Ch. 2. S. 18. 5. Nova doba. 1999. №36 (7827). 10 veresnia. 6. Stotskyi Ya. Buchatskyi monastyr ottziv Vasyliian: na sluzhbi Bohovi y Ukraini. Do 300-littia zasnuvannia [Buchach Monastir Father Vasyliian: on the services of the Gods Ukraine. Up to 300 years of falling asleep]: monohrafiia. Zhovkva: Misioner, 2011. 216 s. 7. Interviu avtora (Ia. Stotskoho) z Olhoiu Rudoiu vid 21 hrudnia 2009 r. – m. Buchach. 8. Nova doba. 2007. №24 (8230). 15 chervnia. 9. Interviu avtora (Ia. Stotskoho) z o. Vasylem Bronoiu vid 1 bereznia 2018 r. – m. Ternopil – smt. V. Berezovytsia. 10. Statystychni dani iz statystychnoho opytuvannia pro stan dushpastyrskoho sluzhinnia v UHKTs za 2015 r. v ramkakh stratehii: «Zhyva parafiia – mistse zustrichi z Zhyvym Khrystom» / provedeno robochoiu hrupoiu iz vprovadzhenia stratehii «Zhyva parafiia – mistse zustrichi z Zhyvym Khrystom», yaka funktsionuie pry Verkhovnomu Arkhyepyskopi UHKTs // opratsiuvannia Viddilu statystyky Patriarshoi Kurii UHKTs. 11. Dani na pidstavi opytuvannia, yake provodyv u lystopadi 2016 roku o. Vasyil Brona, koordynator Mariiskykh druzhyn u Ternopilsko-Zborivskii arkhyeparkhii.

Yaroslav Stotskyi

FORMATION AND DEVELOPMENT OF SODALITY OF THE BLESSED VIRGIN MARY WITHIN THE STRUCTURE OF THE UGCC: PAST AND PRESENT

The article deals with the formation and genesis of the Marian societies in Ukrainian lands in the Greek-Catholic obedience since the beginning of the 1600s till present days based on Pope Paul V's breve at the request of the Greek-Catholic Metropolitan Joseph Velyamin Rutsky following the aim of deep devotion of believers to the Virgin and, in general, to religious life and practice in each parish. The author highlights the versatile activity of this church society which carried out all sorts of charitable actions, provided help to hospitals, orphanages, schools, organized retreats for believers, printed Educational religious literature and magazines, promoted sincere spirituality among youth, as well as mercy to the fellowmen and loyalty to the Ukrainian Greek-Catholic Church simultaneously declaring its own nationalism, patriotism thus promoting national spirit in Ukrainian society. Following the example of the Marian society and its various groups in Buchach under the spiritual and guiding command of the Fathers Vasilyin Buchatsky Monastery of OSBM, the article reveals the broad multivector activity of members of this Marian movement, its formation, rise and decay and the newest revival, which is a characteristic feature of this movement in the XVI-XXI cc. in Ukraine. In addition, the contemporary process of the revival and formation of the Marian society, which began in early 1990's in the Greek-Catholic parishes in Ukraine, is researched. The author also dwells on the network, the number of centers and members of the Marian society in the Greek Catholic archdioceses, dioceses and exarchates both in Ukraine and worldwide as of 2015 from the statistical standpoint, which contributes to the complete vision of the development and state of Marian movement.

Key words: Marian society, Marian Sodality, spiritual leader, member, activity, development.

УДК 94(477)

Василь Хоміцький

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ УПЦ КП В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991–1993 РР.)

У статті подається аналіз інституалізації УПЦ КП на початку 1990-х рр. Подано характеристику внутрішньо-церковних протиріч українського автокефального руху в 1991–1993 рр. Відзначено, що міжцерковні суперечності більшою мірою зумовлювались суб'єктивними чинниками – амбіціями ієрархів, боротьбою за владу в Церкві тощо. Окрема увага зосереджена на виявленні основних причин та проявів міжконфесійних протистоянь, що пояснюються різними підходами сприйняттю та розумінням українсько-російського минулого. Доведено, що причини конфлікту між УПЦ КП та УПЦ в підпорядкуванні Московського Патріархату мають різне бачення способу набуття автокефалії.

Ключові слова: УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, український автокефальний рух, міжконфесійні відносини, Помісна Православна Церква.

Входження Київської митрополії у юрисдикцію Московського Патріархату в 1686 р. фактично на три сторіччя зупинило, теоретичні розмірковування на тему автокефалії української Церкви, що було надзвичайно несприятливим чинником як для розвитку державності через постійну суспільну напругу довкола цього питання. Саме період становлення незалежної України з точки зору розвитку автокефального руху є актуальним. Адже й донині усвідомлення значення реалізованої ідеї помісності Православної Церкви України серед віруючих та представників політикуму є різною. Аналізуючи нинішній стан православ'я в Україні і Вселенського православ'я загалом, слід взяти до уваги їх зв'язок з державною владою, яка зацікавлена в інституційному розвитку Церкви.

Православна Церква в Україні від XVII ст. поступово позбулася (не без політичного та релігійного тиску) своїх українських особливостей і стала засобом колонізації народу з боку Російської імперії, де Російська Православна Церква (далі – РПЦ) була включена в систему державного управління. У період СРСР РПЦ також була провідником політики радянської влади. Традиція державного служіння була продовжена РПЦ після деструкції СРСР та постановня незалежних держав. Відтак, російське православ'я в Російській федерації є ідеологічним інструментом політиків, які прагнуть відновити Радянський Союз. У тандемі з російським урядом РПЦ є провідником «русского мира» та збереження «канонічної території». Слушною видається думка професора А. Колодного, що стан в православ'ї в Україні слід розглядати в історичних та

геополітичних вимірах відносин Україна – Росія. Другорядним є суб'єктивний чинник – діяльність в минулому і в сучасний період тепер Предстоятеля УПЦ КП патріарха Філарета (Денисенка). Адже історія православного життя сфальсифікована світськими і церковними російськими істориками з чіткою метою – не допустити відокремлення від РПЦ Київської митрополії.

Питання функціонування Православних Церков в українському суспільстві, гармонізації державно-конфесійних відносин, та толерантності у в своїх наукових доробках розглядали А. Арістова, Е. Бистрицька, В. Бондаренко, В. Єленський, С. Здіорук, А. Колодний, О. Саган та інші українські дослідники. Між тим, внутрішньо-церковні процеси є менш дослідженими й вимагають уваги науковців. Відтак, метою статті є визначення особливостей інституалізації Української Православної Церкви Київського Патріархату у період становлення незалежності України, у 1991–1993 рр.

Нове бачення місця і ролі сучасного православ'я в світовому суспільно-історичному процесі, зокрема в Україні, відображено у концепції «помірного оновлення», що передбачає християнське служіння в сім'ї, суспільстві, державі, контекстуальність (чутливість) богослов'я до всього, що відбувається в світі, які проводяться Церквою власними засобами не несуть загрози жодному із життєво важливих елементів церковної структури [2, с.42–43]. Основним інструментом оновлення змісту православ'я є дияконії, які розуміються як: мікродияконія (мале служіння – особистість, сім'я), макродияконія (служіння світу і людству, утвердження миру і справедливості), мегадияконія (збереження людського життя як дару Божого); містична дияконія (дати можливість пастві долучення до «Царства Божого» в земному житті через євхаристію).

Зазначена концепція була актуалізована деструкцією блоку соціалістичних країн наприкінці 1980-х – 1990-х рр. після падіння соціалістичної системи, що значною мірою визначило напрями розвитку світового православ'я [18, с. 4]. Включення України в глобалізаційні процеси, не могло не виштовхнути на перший план суспільного життя релігію із її системою цінностей [12, с.8]. Відтак православ'я в Україні опинилося перед необхідністю вирішення декількох важливих проблем: становлення автокефальної Православної Церкви, імплементація європейської системи цінностей, розвиток в умовах розмитих критеріїв віри і воцерковлення [6, с. 27].

На початку 90-х р. ХХ ст. ідея автокефалії слугувала як ідеологічним оформленням політичного руху українців за незалежність. Як справедливо зауважував В. Єленський: «... новопосталі держави відчують брак джерел легітимації і намагаються віднайти їх у власній історії та духовній традиції» [5, с. 216]. Окремішність Української Церкви розглядалася також в площині національної безпеки [3, с. 216]. Цей аспект підкреслював відомий церковний і політичний дисидент о. Гліб Якунін, який пов'язував «духовну імперію Олексія II» з політичною імперією Радянського Союзу [20]. Українські релігієзнавці, зокрема А. Колодний, обґрунтував, що «українське й російське православ'я – це два різні духовно-культурні утворення, які не можна механічно поєднати» [11, с. 39]. Зауважимо, що на початку 1990-х р. автокефалія розглядалася ієрархією Київсько-Галицької митрополії також, як ефективний засіб у протистоянні із україноцентричною Греко-Католицькою Церквою [14, с. 36–39].

1–3 листопада 1991 р. в Києво-Печерській лаврі митрополит Української Православної Церкви (далі – УПЦ) Філарет (Денисенко) скликав Помісний Собор за участю українського єпископату, духівництва, мирян, представників монастирів і духовних навчальних закладів. Помісний Собор одноголосно прийняв постанову про надання автокефального статусу УПЦ з боку Московського Патріархату [15].

Довкола Київського патріаршого престолу об'єдналися відроджена Українська Автокефальна Православна Церква (далі – УАПЦ), Українська Православна Церква (далі – УПЦ) в США, УАПЦ в Європі та частина автономної УПЦ. Проте об'єднанню Православних Церков з метою отримання автокефалії завадила криза в УАПЦ. Керований особистою неприязню до патріарха Мстислава (Скрипника) та митрополита Антонія (Масендича), які очолювали УАПЦ, митрополит Іоан (Боднарчук) в своєму інтерв'ю російським часописам заявив про неканонічність створення УАПЦ. Згодом він звернувся з проханням до керівництва РПЦ про повернення до складу її єпископату в якості «колишнього єпископа Житомирського та Овруцького». Наступним кроком митрополита Іоана (Боднарчука) була заява про неканонічність висвяченого ним єпископату УАПЦ. Дії митрополита Іоана (Боднарчука) підтримали ще два єпископи, висвячені патріархом Мстиславом (Скрипником) у 1991 р. – Пантелеймон (Романовський) і Антоній (Фіалко). Усі троє перейшли до РПЦ.

Звинувачення та критика на адресу УПЦ КП з боку прихильників УАПЦ набули в пресі масового характеру. «Самоорганізація УПЦ КП з колишніх єпископів і священників УПЦ МП, які після позбавлення сану предстоятеля УПЦ МП митрополита Філарета (Денисенка) згуртувалися довкола його сильної особистості, здалася для прагматиків з УАПЦ зручною нагодою залишити свою

постійно переслідувану владою церкву і приєднатися до сильного партнера, де їм гарантувалася підтримка» [10].

Варто зазначити, що створення незалежної від РПЦ церковної інституції – УАПЦ, пришвидшило процес визначення ставлення до автокефалії православного духовенства в Україні. На жаль, окремі особи прийняття священницького та єпископського сану в УАПЦ використали як початковий етап власної кар'єри, проте розпочався рух від УПЦ МП до УПЦ КП.

31 березня – 4 квітня 1992 р. в Москві в Даниловому монастирі відбувся Архієрейський собор РПЦ, на якому УПЦ було відмовлено в автокефалії. Була зроблена спроба усунути митрополита Філарета від керівництва УПЦ, замінивши його більш лояльним ставлеником. Проте ще деякий час митрополит Філарет продовжував очолювати УПЦ [15].

Значна частина ієрархів, невдоволена діями митрополита Філарета (Денисенка), користуючись підтримкою РПЦ, 27 травня 1992 р. провели в Харкові собор, на ньому митрополита Філарета (Денисенка) звільнено з посади предстоятеля УПЦ, її главою було обрано митрополита Володимира (Сабодана). Ухвалою суду Архієрейського Собору РПЦ 11 червня 1992 р. митрополита Філарета (Денисенка) було позбавлено сану та всіх ступенів священства. Опинившись у скрутній ситуації, митрополит Філарет (Денисенка) рішуче заявив про намір створити незалежну українську Церкву в незалежній Українській державі [21]. У соборі взяли участь 17 з 20 правлячих архієреїв УПЦ [4, с. 86].

Харківський собор ухвалював рішення під тиском РПЦ, порушуючи канони і статут УПЦ. Зокрема, скликання Архієрейського собору УПЦ відбулося без дотримання 34-го Ап. Правила (без згоди предстоятеля), скликання відбулося за скороченою процедурою без ініціювання його проведення Архієрейським собором РПЦ. Водночас єпископат зібрався на Харківський «собор» не з власної ініціативи, а саме задля виконання суперечливого рішення синоду РПЦ від 21 травня 1992 р., що свідчило про певний відхід від схвалених Собором УПЦ (листопад 1991 р.) засад самоуправління, і, відповідно, спровокувало чергове загострення конфлікту. Новоутворена релігійна організація привласнила собі назву «Українська Православна Церква», але за своїм змістом українською не могла бути, оскільки залишалася у підпорядкуванні Московського Патріархату [15].

Для виправдання своїх незаконних дій учасники «собору» на вимогу Московського Патріархату внесли зміни до статуту з метою обрання вказаного кандидата. Дії, вчинені у травні 1992 р. ієрархами УПЦ в Харкові, є грубим порушенням 34-го Апостольського правила: «Єпископам всякого народу належить знати першого серед них і визнавати його як главу, і нічого, що перевищує їхню владу, не творити без його розсуду; творити ж кожному тільки те, що стосується його єпархії та місць, які належать до неї. Але й перший нічого нехай не творить, без розсуду всіх. І таким чином буде однодумність, і прославиться Бог у Господі у Святому Дусі, Отець, Син і Святий Дух» [13, с. 292]. Окрім цього, учасники псевдособору у Харкові порушили постанову Архієрейського собору РПЦ від 25–27 жовтня 1990 р. про дарування УПЦ самостійності й незалежності в управлінні. Порушення їхніх «діянь» полягає в тому, що вони не дотрималися цієї самостійності й незалежності, підкорившись рішенням Священного синоду від 7 і 21 травня 1992 р., влада якого не поширюється на управління в УПЦ. Факт говорить за себе, ієрархи відмовились від незалежності й самостійності УПЦ і, таким чином, відкололись від неї.

Підчас псевдособору у Харкові проводилися зйомки відеокамерою. Згодом відеоматеріали були використані у фільмі «Анатомія розколу», який тиражувала і розповсюджувала УПЦ МП. Цей фільм, окрім формування суспільної думки, мав на меті пов'язати учасників псевдособору колективною відповідальністю [16, с. 502].

22 травня 1992 р. в Києві відбувся Всеукраїнський форум на захист українського православ'я, в якому взяли участь єпископи, духівництво, миряни УПЦ і УАПЦ. Після Помісного Собору УПЦ 1–3 листопада 1991 р. вже почалися переговори на предмет об'єднання двох українських Церков в одну. Тому спільна участь у Всеукраїнському форумі була результатом попередніх домовленостей [4, с. 328].

Згодом митрополит та його прихильники, користуючись підтримкою деяких народних депутатів України, 25 червня 1992 р. провели у м. Києві Всеукраїнський православний Собор, де частина УПЦ об'єдналася з частиною УАПЦ, створивши УПЦ КП. Рішень цього собору не визнали ні тодішній глава УАПЦ патріарх Мстислав (Скрипник), ні його наступник Димитрій (Ярема) [21].

У липні 1992 р., за відсутності патріарха Мстислава, відбулося об'єднання УАПЦ і УПЦ. Об'єднана Церква отримала назву УПЦ КП. Наприкінці жовтня того ж року у пресі з'явилося інтерв'ю патріарха Мстислава про те, що він не схвалює об'єднання двох церков. «Мене навіть не питали, – говорив патріарх Мстислав. – Я довідався про нього, коли фактично приїхав сюди. То не можна зрозуміти, що кілька осіб є Собор. (...) То є дивно, з того сміються» [1].

1–6 липня 1992 р. делегація УПЦ КП, очолювана блаженнішим митрополитом Філаретом (Денисенком), на запрошення Вселенського патріарха Варфоломія відвідала Константинополь. До складу делегації входили митрополит Антоній (Масендич), ректор Київської Духовної Семінарії архімандрит Валентин (Дажук). Делегація двічі зустрічалася з патріархом Варфоломієм в його резиденції, була присутньою на Божественній літургії у Георгіївському соборі. Літургію відправляв грецький архімандрит. На літургії молилися патріарх Вселенський Варфоломій, патріарх Антиохійський Ігнатій, митрополит Філарет з делегацією, грецькі архієреї [15].

Українська делегація у супроводі грецьких архієреїв відвідала храми та монастирі. Її тепло приймали на о. Халкі, в колишній Халкінській духовній школі. Митрополит Філарет служив панахиду на могилі патріарха Вселенського Димитрія. Патріарх Варфоломій влаштував на честь української делегації обід у своїй резиденції, де митрополиту Філарету було надано місце біля патріарха Вселенського. Архієпископ Австралійський і Новозеландський Стилианос був на другому місці. На обіді були присутні інші архієреї Вселенського Патріархату [15].

Патріарх Варфоломій, вислухавши всі аргументи та ознайомившись з листом Президента України, зауважив: 1. Україна, оскільки вона стала незалежною державою, згідно з церковними канонами, має право на свою автокефальну Церкву; 2. Для того, щоб визнати автокефалію Української Православної Церкви, треба, щоб спочатку об'єднатися; сьогодні вона, на жаль, роз'єднана на дві частини. Очевидним було й те, що Вселенський Патріархат хоче зберегти стосунки з Московським Патріархатом, який різко негативно ставився до автокефалії в Українській Церкві [15]. Невдовзі після від'їзду делегації УПЦ КП в Константинополь приїхали представники РПЦ. У пресі з'явилася інформація, в якій були наведені слова Вселенського Патріарха, що він начебто не знає, з якою метою митрополит Філарет приїздив до Константинополя [15].

Зазначимо, що у першій половині 1993 р. Україну відвідали делегація УПЦ у Канаді на чолі з її предстоятелем, митрополитом Василієм (Федаком), а також єпископ Скопленський Всеволод (Майданович). Згадані ієрархи знаходяться під юрисдикцією Константинопольського Патріархату. Під час поїздки Україною вони зустрічалися з митрополитом Філаретом (Денисенко), митрополитом Володимиром (Сабоданом) та іншими архієреями та духівництвом УПЦ КП та УПЦ в підпорядкуванні Московського Патріархату. Метою їхньої поїздки було сприяння об'єднанню українського православ'я. Зустрічі не мали успіху, оскільки УПЦ Московського Патріархату категорично відкидала будь-яке спілкування з Київським Патріархатом і вихід з-під московської юрисдикції [15].

У зверненні патріарха Мстислава (Скрипника) до єпископату, духівництва та мирян УАПЦ (20 жовтня 1992 р.), звучав заклик не визнавати обов'язковим для єпископату, духовенства та мирян УАПЦ рішення Всеукраїнського православного собору 25 – 27 червня 1992 р. УПЦ КП зміцнювала свої позиції, а УАПЦ – поступово втрачала [9, с. 336]. Спроба об'єднання Церков адміністративним шляхом мала зворотній ефект: відбувся фактично черговий розкол українського автокефального руху. У 1992 р. в Україні незалежно діють три чисельні православні церкви – УАПЦ, УПЦ КП та УПЦ МП. На 24 грудня 1992 р. довкола патріарха Мстислава залишилося в Україні не більше десятка парафій з кількома священиками: о. Юрієм Бойком, Володимиром Яремою, Іваном Пашулею, та невеличкою кількістю їхніх однодумців. Відродження автокефального руху, яке розпочалось в Україні, а саме в західних областях, було спровоковано, головним чином сплеском національних настроїв в цьому регіоні. З самого початку цей процес мав політичне забарвлення. Руху цьому дав почин митрополит Іоан (Боднарчук), а в центральній Україні – протоієрей Олег (Кулик) (сьогодні Патріарх Мойсей УПЦ Канонічна). Останній зорганізував біля 200 громад УАПЦ, будучи митрополитом адміністратором на Хмельницьку, Вінницьку і Житомирські області [9, с. 340].

Упродовж 1990–1993 рр. між митрополитом Іоаном (Боднарчуком) та патріархом Мстиславом (Скрипником) тривала полеміка щодо подій, які відбувалися в УАПЦ, їх причин та наслідків. У характері їхнього спілкування відчувалась неприязнь. Так, 15 січня 1993 р. митрополит Іоан (Боднарчук) написав патріарху Мстиславу (Скрипнику) «Відкритий лист», в якому підсумував події церковного життя впродовж 1990–1992 рр. «Настав час, – зауважував митрополит Іоан (Боднарчук), – щоби Вам відверто сказати правду. Така молода, тільки що відроджена українська церква зовсім занепала і вже майже перестала існувати. Яка в тому причина? З моєї точки зору, головною причиною являєтеся Ви, владико. Приїхавши на Україну, Ви стали відвідувати церковні громади Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Луцької, Рівненської та інших епархій. Під час Ваших відвідин цих громад – церков, де не раз чекало на Вас по декілька тисяч людей, Ви ніде не привітали їх, як православних християн, не подякували за відроджену УАПЦ. Віруючі розходилися по домівках розчарованими та з тугою на серці. (...)» [7, с. 1–2].

Вважаючи, що його роль у відновленні УАПЦ не було справедливо оцінена патріархом Мстиславом (Скрипником), митрополит Іоан (Боднарчук) висловив йому своє невдоволення з

цього приводу ЦЯ зробив все, що міг для того, щоби Ви стали так довгожданим для нашої церкви патріархом. Не думайте, Владико, що Вас народ вибрав. Вас народ ніколи не бачив і нічого про Вас не знав, але повірив мені, моєму слову і одногосно проголосував за Вас... Отець Володимир (Ярема) згідно Вашого прохання і благословення написав брехливу статтю, в якій очернив мене, єпископат УАПЦ та й всю церкву. В цьому пасквілі він також звинуватив мене в співпраці з «темними силами». Хотів би о. Володимира (Ярему) запитати, з якими ж силами прийшлося йому співпрацювати, щоб довгий час знаходитися на Львівському Олімпі, в перспективному храмі м. Львова, в той час, коли другі священики, маючи вищу духовну освіту, томилися по етапах, тюрмах, лагерьях, або просто місили болото в далеких сільських парафіях. (...) Нинішній плачевний стан УАПЦ та й взагалі православ'я на Україні, розбрат між віруючими та кліриками завдячує цілковито Вам та Вашим прибічникам. (...) Ви являєтесь клятим ворогом нашої УАПЦ, (...) Ви прийшли до нас тільки для того, щоби розвалити і знищити її...» [7, с. 3–8].

Документів, подібних цьому відкритому листу митрополита Іоанна (Боднарчука) до патріарха Мстислава (Скрипника) є чимало. Відродження УАПЦ на чолі з патріархом Мстиславом (Скрипником), замість очікуваного духовного і релігійного піднесення на Україні, перетворилося в одну з найскладніших сторінок історії українського народу.

Конфліктними були стосунки між патріархом Мстиславом (Скрипником) та митрополитом Філаретом (Денисенко). Після смерті патріарха Мстислава 11 червня 1993 р. серед кліриків Київського Патріархату розпочалася боротьба за керівництво Церквою. Ймовірні кандидати негативно ставилися до заступника патріарха митрополита Філарета.

У вересні 1993 р. до Києва приїхав єпископ Вашингтонський Антоній (Щерба). Він вивчав ситуацію в УПЦ КП і не відкидав можливості очолити цю Церкву. Єпископ Всеволод (Коломийців-Майданських) також мав намір стати патріархом. Проте йому необхідно було узгодити своє рішення зі Вселенським патріархом, у юрисдикції якого він перебував. Очевидно, що патріарх Константинопольський не благословив участі єпископа Всеволода (Коломийців-Майданського) у виборах предстоятеля УПЦ КП і він зняв свою кандидатуру.

Помісний Собор проходив бурхливо. Претендентом на патріаршество був митрополит Антоній (Масендич), якому виповнилося лише 30 років. Собор відкинув його кандидатуру. За цих умов зняв свою кандидатуру і єпископ Вашингтонський Антоній (Щерба). Помісний Собор обрав патріархом Київським і всієї Руси-України Володимира (Романюка), який на той час був митрополитом Чернігівським. Заступником патріарха був обраний, майже одногосно, митрополит Філарет. 24 жовтня відбулася патріарша інтронізація митрополита Чернігівського Володимира (Романюка) у соборі святої Софії, де проходив помісний собор. Слід відзначити, що разом з іншими ієрархами УПЦ Київського Патріархату в інтронізації брав участь єпископ Вашингтонський Антоній (Щерба) [8].

Як зауважує Ю. Чорноморець, прихильникам Київського Патріархату закидають «неканонічність», тому перед УПЦ КП стоїть завдання відрізнити себе як помісну церкву українського народу від розколів та сект, тому відбувається поступове усвідомлення важливості й унікальної ролі єпископату. Цьому сприяє його омолодження та підвищення авторитету в житті церкви. Тепер уже не лише патріарх, але і його оточення є справжніми єпископами за власним етосом [19].

Таким чином, оновлення змісту світового православ'я, що передбачає неперервну місію Церкви, християнське служіння в сім'ї, державі у часі співпало з проголошенням незалежності України і змаганнями набуття Православною Церквою автокефального статусу. Процес інституалізації автокефальної Православної Церкви в Україні виявився конфліктним і тривалим у часі. Відтак постало три православні інституції – УПЦ МП, УАПЦ, УПЦ КП. Чинники православного розколу мали характер об'єктивних і суб'єктивних. До перших ми відносимо позицію РПЦ, яка будучи частиною державного механізму впродовж історичного часу і в сучасних умовах співпраці з урядом РФ, усіяким чином перешкоджала утвердженню помісної автокефальної Церкви в Україні. Інспірований Московським Патріархатом Харківський собор 1992 р. поклав початок розколу в українському православ'ї і дискредитації митрополита Філарета (Денисенка). Авторитетність його особи, як з одного з очільників УПЦ КП, підтверджує прийом української делегації Константинопольським патріархом у 1992 р.. Проте відсутність єдності в українському православ'ї перешкоджала налагодженню канонічних відносин з Вселенським Патріархатом. У зазначений нами період конфліктний характер мали особистісні стосунки між ієрархами православних інституцій. Публічні звинувачення в неканонічності заснування УАПЦ (діалог між патріархом Мстиславом (Скрипником) і митрополитом Іоаном (Боднарчуком), дискредитація особи митрополита Філарета (Денисенко), що ускладнило його стосунки з патріархом Мстиславом. Невизнання останнім рішень об'єднавчого собору і утворення УПЦ КП мало своїм наслідком поглиблення боротьби за владу.

Список використаних джерел

1. Анисимов В. На колени перед расстриженным Филаретом // Независимость. 5 мая 1993. 2. Гордиенко Н. С., Курочкин П.К. Особенности модернизации современного русского православия. М., 1978. С. 42–43. 3. Сьомін С., Кальниш Ю., Петрик В., Остроухов В. Духовно-релігійна складова національної безпеки України // Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна. К., 2002. С. 16–24. 4. Драбинко О. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). К., 2002. 288 с. 5. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. К., 2002. С. 216. 6. Иноземцев В. Л. Современный посмодернизм: конец социального или вырождение социологии? // Вопросы философии. 1998. № 9. С. 27. 7. Іоан, митрополит. Відкритий лист Його Святості Мстиславу (Скрипнику). 15 січня 1993 р. Дрогобич. 8 с. 8. Іоан, митрополит. Лист до о. Володимира Яреми від 14 грудня 1991 р. // Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго; Іллінойс. 2002. С. 500. 9. Історія Української Православної Церкви, 1686–2000: навч. посіб. для студ. богосл. учб. закл. / Укр. Православ. Церква, Київ. Патріархат, Укр. православ. богосл. акад.; уклад. І. Преловська; [редкол.: єпископ Епіфаній (Думенко) та ін.]. К., 2010. 443 с. 10. Ішук О. В. Ієрархічні суперечності та між церковна полеміка як вияв кризи українського автокефального руху 1990–1993 рр. // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 180–192. 11. Колодний А. Духовні засади християнства – основа поєднання його Церков і течій // Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні. К., 2001. С. 39. 12. Лекторский В.А. Христианские ценности, либерализм, тоталитаризм, посмодернизм // Вопр. философии. 2001. №4. С. 8. 13. Неправда московських анафем / Упор. Ігумен Димитрій (Рудюк). К., 1999. 470 с. 14. Определения Собора Украинской Православной Церкви 1-3 ноября 1991 г. // Собор Украинской Православной Церкви 1-3 ноября 1991 г. К., 1992. С. 36–39. 15. Офіційний сайт релігійно-інформаційної Служби України. URL: <http://www.risu.org.ua/> (дата звернення: 01.09.2018). 16. Пospelовский, Д. Русская Православная Церковь в XX веке. Держархів Чернівецької обл. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 32. 17. Церковь и мир. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. М., 2000. С. 4. 18. Чорноморець Ю. Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу нарративної герменевтики // Релігія та соціум. 2015. № 3. С. 34–40. 19. Якунин Г. Подлинный лик Московской патриархии. М., 1996. 20 с. Яртись А. В. Українське православ'я як етнонаціональний феномен: рух за створення єдиної Помісної православної церкви // Соціогуманітарні проблеми людини. 2013. № 7. С. 84–94.

References

1. Anysymov V. Na koleni przed rasstrizhennym Filaretom [On your knees in front of the defrosted Filaret]. Independence. 1993. 5 May. 2. Hordyenko N.S., Kurochkin P.K., Osobennosti modernyzatsii sovremennho russkoho pravoslavyia [Features of the modernization of modern Russian Orthodoxy], Moscow, pp. 42 – 43. 3. Somin S., Kalnysh Yu., Petryk V., Ostroukhov V., Dukhovno-relihiina skladova natsionalnoi bezpeky Ukrainy // Derzavno-tserkovni vidnosyny: svitovyi dosvid i Ukraina [Spiritual and religious component of national security of Ukraine. State-church relations: world experience and Ukraine], Kiev, 2002, pp.16–24. 4. Drabynko O. Pravosiavye v posttotalyarnoi Ukrayne (vekhy ystoryy) [Orthodoxy in post-totalitarian Ukraine (historical milestones) O. Drabinko], Kiev, 2002. 288 p. 5. Yelens'ky V.YE. Relihiya pislya komunizmu. Relihiyno – sotsialni zminy v protsesi transformatsiyi tsentral'no- I skhidnoyevro peys'kykh suspil'stv: focus na Ukrayini [Religion after communism. Religious and social changes in the process of transformation of Central and Eastern European societies: the focus in Ukraine], Kiev, 2002. p. 216. 6. Inozemtsev V.L. Sovremenny posmodernizm konets sotsialnogo ili vyrozhdniye sotsiologii? [Modern Posmodernism: the end of social or the degeneration of sociology?] Questions of philosophy. 1998. No. 9, p. 27. 7. Ioan, mytropolyt.Vidkrytyy lyst Yoho Svyatosti Mstyslavu (Skrypnyku) [Open letter to His Holiness Mstislav (Skrypnyk)], Drohobych, January 15, 1993. 8 p. 8. Ioan, mytropolyt. Lyst do o. Volodymyra Yaremy vid 14 hrudna 1991 r. / Khomchuk O. Tserkvy v poshukakh «konstantynopoi'skoho vyznannya» [Sheet to o. Volodymyr Yarema, Desember 14, 1991, Khomchuk O. Church outside the church fence. Breakdown and destruction of the Ukrainian Orthodox Church in search of «Constantinople's recognition», Chicago, Illinois, 2002. 500 p. 9. Istoriya Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy, 1686 – 2000 rr. I. Prelov's'ka, yepyskop Epifaniy (Dumenko) [History of the Ukrainian Orthodox Church, 1686–2000. Teach futorial for studio theologian. acad.], Kiev, 2010. 443 p. 10. Ishchuk O.V. Iyerarkhichni superechostita mizh tserkovna polemika yak vvyav kryzy ukrayins'koho avtokefalnoho rukhu 1990-1993 rr. Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostrozka akademiya» [Hierarchical contradictions and between church polemics as a manifestation of the crisis of the Ukrainian autocephalous movement 1990-1993] Scientific notes of the National University of Ostroh Academy Ser.: Historical Religious Studies Whip 6, pp. 180–192. 11. Kolodnyy A. Dukhovni zasady khrystyianstva – osnova poyednannya yoho Tserkov i techiy [Ecumenism and the problems of inter – confessional relations in Ukraine]. Kiev, 2001. p. 39. 12. Lektorskii V.A. Khristiaskiye tsennosti, liberalizm, totalitarizm, posmodernizm [Christian values, liberalism, totalitarianism, postmodernism] Vopr. Philosophy. 2001. No. 4, p. 8. 13. Ihumen Dymytriy (Rudyuk). Nepravda moskov's'kykh anafem [H's a lie of Moscow anathema] Kiev, 1999. 470 p. 14. Opredeleniya Sobora Ukrainskoy Pravoslavnoy Tserkvi 1 – 3 noyabrya 1991 [Council of the Ukrainian Orthodox Church on November 1 – 3, 1991] Kiev. 1992. p. 36 – 39. 15. Ofitsyyny sayt relihiyno-informatsiy noyi Sluzhby Ukrainy at:<http://www.risu.org.ua/> 16. Pospelovskyy D. Russkaya Pravoslavnaya Tserkow' v [Military Administration of Bukovina] State Archives of Chernivtsi region. f. 29, op. 1, sp. 8, ark. 32. 17. Tserkow i mir [Fundamentals of the social concept of the Russian Orthodox Church] Moscow. 2000. p. 4. 18. Chornomoret's' Y.V.

Relihiya ta sotsium [Modern crisis of Ukrainian Cristianity as an object of the analysis of narrative hermeneutics] 2015. No. 3, pp. 34 – 40. 19. Yakunin Gleb [The Original Face of the Moscow Patriarchate] Moscow, 1996. 20. Yartys` A.V. Cotsiohumanitarni problem lyudyny [Ukrainian Orthodoxy as an Ethnonational Phenomenon: Movement for the Establishment of a Single Local Orthodox Crurch] 2013. No. 7. pp. 84 – 94.

Vasyl Khomitskyy

**PECULIARITIES OF INSTITUTIONALIZATION OF THE UOC-KP IN WESTERN UKRAINE
AFTER TIME OF ESTABLISHMENT OF ITS INDEPENDENCE (1991-1993)**

The article analyzes the institutionalization of the UOC-KP in Western Ukraine in the early 1990's. The article describes the intra-church problems of the Ukrainian autocephalous movement in 1991–1993. It was noted that inter-church contradictions were more and more conditioned by subjective factors - the ambitions of the hierarchs, the struggle for power in the church, and so on. Particular attention is focused on revealing the main causes and manifestations of interconfessional conflicts, the essence of the contradictions that take place at the present stage of the socio-ideological development of Ukraine and to a large extent due to different approaches, perceptions and understandings of the Ukrainian-Russian past. The role of the Ukrainian church in the context of national life is considered. It is proved that the reasons for the internal conflict between the two Ukrainian-centric churches (Moscow and Kyiv Patriarchate) are much deeper than seemingly at first glance and relate to the different view of both institutions as a way of acquiring autocephaly.

Key words: UOC–MP, UAOC, UOC – KP, Ukrainian autocephalous movement, religious confession, interconfessional relations, Local Orthodox Church.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Олександр Михайлюк

І. Г. ВЕРХОВЦЕВА МІЖ КОРПОРАТИВНІСТЮ І БЮРОКРАТИЗМОМ: САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ. ЧЕРКАСИ:

ВИД. Ю. А. ЧАБАНЕНКО, 2018. 397 С.

Поява монографії І. Верховцевої, присвяченої селянському самоврядуванню в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., безсумнівно, має як наукове, так і суспільно-практичне значення. Зокрема, суспільно-політичну актуальність дослідження авторка обґрунтовує необхідністю урахування історичного досвіду для становлення дієвого місцевого самоврядування для багатьох постсоціалістичних країн європейського Сходу. Не менш важливим, на мій погляд, аргументом актуальності дослідження є необхідність суто наукової розробки конкретної проблеми – історії запровадження та еволюції органів селянського самоврядування в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Хоча ця тема перебувала в полі уваги істориків, її дослідження не можна назвати ні вичерпним, ні достатнім. Проблема селянського самоврядування, питання ролі та значення громади в житті селян потребує неупередженого, позбавленого ідеологічних нашарувань дослідження.

Селянське самоврядування можна розглядати принаймні в трьох основних аспектах: юридичному, господарсько-економічному, соціокультурному. Кожен з цих аспектів, взятий окремо, становить певну абстракцію, засіб наукового аналізу, в реальному ж житті вони були злиті воедино. В історіографії дуже часто ця різноплановість або не враховується, або ж абсолютизується один з аспектів.

Визначаючи методологію наукового пошуку, авторка декларує свою прихильність до соціокультурного, модернізаційного та інституційного. Метою своєї праці І. Верховцева визначила саме комплексне вивчення селянського самоврядування в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Досягти цієї мети авторка спробувала шляхом розв'язанням ряду дослідницьких завдань: з'ясувати ідейно-теоретичні та організаційні засади масштабного оновлення самоврядування селян під час розробки й реалізації Великих реформ; визначити сутність змін цих засад подальшими роками; виокремити основні регіональні моделі, за якими функціонувало селянське самоврядування; дослідити фінансову діяльність його установ, організацію ними виконання селянських повинностей; висвітлити становище селянських функціонерів; виявити вплив селянського самоврядування на соціокультурний розвиток села; з'ясувати роль самоврядних селянських установ у протидії злочинності й девіантності селян, становленні їх правосвідомості; дослідити участь самоврядних селянських установ у розгортанні в Російській імперії на початку ХХ ст. селянської революції; узагальнити досвід функціонування селянського самоврядування в контексті господарської і соціально-політичної модернізації імперії Романових у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Відповідно до цих завдань та з урахуванням проблемно-хронологічного принципу авторкою визначено структуру роботи. Перший розділ присвячено ідейно-теоретичним та організаційним засадам селянського самоврядування в Російській імперії. У другому самоврядування селян розглядається як складник місцевого управління, а в третьому – як інструмент соціокультурного оновлення села. Заключний розділ присвячено з'ясуванню ролі селянського самоврядування в революціонізації імперії Романових на початку ХХ ст.

Слід, перш за все, відзначити широке коло використаних джерел та літератури. Авторка приводить чимало цікавих, не відомих раніше фактів. Все це, безсумнівно, визначає наукову цінність монографії І. Верховцевої.

Авторка ґрунтовно проаналізувала та критично оцінила доробок попередників. Зокрема, вона дійшла висновку, що під терміном «община» в науковій і публіцистичній літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також працях радянських істориків та деяких новітніх дослідників, крім традиційних структур самоврядування селян, розумілися установи низового рівня селянського самоврядування Російської імперії – сільські громади. Це, на думку авторки монографії, внесло деяку термінологічну плутанину і не дозволило дослідникам адекватно оцінити роль селянського самоврядування в аграрній та соціально-політичній модернізації імперії Романових. І. Верховцева констатувала зростання зацікавленості сучасних дослідників історією селянського самоврядування в країні та відсутність праць синтетичного характеру, в яких би висвітлювалась діяльність цього інституту впродовж усього періоду його функціонування.

Селянське самоврядування в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. І. Верховцева визначила як базований на засадах представництва та самоврядування дуалістичний інститут поліфункціонального і транзитивного характеру, що був складником місцевого управління та інструментом соціального й управлінського впорядкування села в умовах господарської і соціально-політичної модернізації країни, розбудови в ній місцевого самоврядування.

У першому розділі І. Верховцева здійснила огляд реформаторської спадщини першої половини XIX ст. у сфері селянського самоврядування і визначила чинники, котрі вплинули на його масштабне оновлення під час розробки Великих реформ 1860-х – 1870-х рр. На думку авторки, попри артикуляцію новим поколінням реформаторів кінця 1850-х рр. – початку 1860-х рр. інноваційних завдань у сфері селянського самоврядування, останнє стало псевдооновленням села і загалом суперечило курсу на аграрну та соціально-політичну модернізацію країни, оскільки, крім відповідних інноваційних ідей, висловлених західноєвропейськими суспільствознавцями, реформатори залучили традиційні самоврядні механізми великоруських «мирів» (общин), аби забезпечити реалізацію фіскальних завдань і викупної операції. Дослідниця кваліфікувала характер нового селянського самоврядування як корпоративний, спрямований на соціальну організацію села засобом згуртування його мешканців у корпорації – сільські громади, які стали низовими ланками дворівневого громадського управління селом у форматі «волесть – сільська громада». Цю модель селянського самоврядування авторка назвала бессарабсько-мирською, оскільки в ній відбився реформаторський досвід, реалізований в 1830-х рр. у бессарабському цараністському селі та мирські традиції великоруських губерній. У новій моделі самоврядування тимчасовозобов'язаних селян І. Верховцева визначила традиційні риси, пов'язані з продовженням реформаторських напрацювань попереднього часу, і новаторське, що стало відповіддю нового покоління реформаторів на виклики змін, що сталися в територіальному і соціально-політичному бутті країни.

Важливими, на наш погляд, є висновки дослідниці щодо поширення впродовж першого пореформеного десятиліття бессарабсько-мирської моделі самоврядування на інші категорії сільського населення губерній, які управлялися за «Загальним установленням губернським». Авторка вважає, що зміст Великої реформи 1861–1871 рр. полягав в уніфікації управління імперським селом на засадах самоврядування і представництва, а також реалізації завдань, пов'язаних із формуванням в імперії стану сільських обивателів і гомогенізацією місцевого управління в європейській частині країни.

Епохою Великих реформ імперський істеблішмент намагався уніфікувати самоврядування селян на всьому європейському просторі країни, конструюючи в штучний спосіб лояльний імперській владі стан селян, місцеві громади якого були самоврядними структурами. Цим, стверджує дослідниця, планувалося встановити противагу сепаратистські налаштованому місцевому нобілітету та сприяти цілісності «єдиної і неділимої», «зшивши» її своєрідними становими «скріпами». Під час реалізації цих завдань, як узагальнила авторка, на європейському просторі імперії Романових постали польська, тифліська та остзейська моделі селянського самоврядування. Наприкінці 1870-х рр., як вказала дослідниця, в країні постала ще одна модель селянського самоврядування – комунальна ізмаїльська, опис якої в тексті роботи також подано разом із відповідною авторською схемою.

Проаналізувавши розробку реформ 1886–1912 рр. у сфері селянського самоврядування, І. Верховцева наголошує, що в губерніях, де була чинною бессарабсько-мирська модель, вони сприяли зміцненню традиційного характеру самоврядування в сільських громадах і бюрократизації волості, перетворенню низових структур селянського самоврядування – сільських громад на колективного суб'єкта аграрних відносин. Також автор констатує, що, попри прагнення імперського істеблішменту розробити оптимальну для всієї країни універсальну модель селянського самоврядування, це не вдалося головню через значні відмінності регіонів імперії Романових, принципові розбіжності у поглядах та інтриги в середовищі вищої бюрократії. Відтак, підсумовує дослідниця, на початку XX ст. селянське самоврядування, будучи чинником соціального та управлінського буття країни, водночас було чинником її адміністративної нестабільності.

У другому розділі охарактеризовано становлення структур селянського самоврядування, виділено ключові проблеми цього процесу, пов'язані із нерегламентованою діяльністю сходів та звичаєвим унормуванням відносини всередині сільських громад. Вказується, що на рубежі XIX – XX ст., внаслідок наділення сільських сходів додатковими повноваженнями, інституціоналізацією колективної землевласності сільських громад та значне дистанціювання сільської ланки селянського самоврядування від волосної в губерніях, де функціонувала його бессарабсько-мирська модель, на більшості європейського простору країни цей інститут опинився в стані кризи.

Це загрожувало його розколом, відмежованістю села від адміністративних структур місцевого управління та опором селянської Росії офіційній владі.

Характеризуючи кадрове забезпечення селянського самоврядування, дослідниця наголошує на суперечливому характері посад селянських функціонерів, Будучи обранцями сільських і волосних сходів, вони представляли місцеву адміністрацію і поліцейські структури. Відтак, резюмується дослідницею, цих функціонерів слід кваліфікувати як сільську номенклатуру. Фіскальні функції установ селянського самоврядування авторка називає «новим полюддям». Реалізовували ці функції установи селянського самоврядування як складова місцевого управління. А це, вказує дослідниця, не тільки суттєво звужувало межі самоврядних практик розглядуваного інституту, а й водночас ставило владу в залежність від якості виконання селянськими самоврядними установами таких функцій. Через фактичне саботування цими структурами своїх обов'язків ця сфера селянського самоврядування в губерніях, де функціонували бессарабсько-мирська, тифліська та комунальна ізмаїльська їх моделі стала полем протистояння між селянами і державою. Натомість у підросійських Польщі й Прибалтиці, де останні володіли землею і сплачували податки індивідуально, установи самоврядування селян не мали фіскальних функцій, хоча й організовували виконання повинностей з благоустрою місцевостей. Через це, вважає І. Верховцева, у цих регіонах розглядуваний інститут мав можливості реалізувати свій позитивний потенціал як бази місцевого самоврядування.

Вплив селянського самоврядування на соціокультурну розбудову імперського села висвітлено в третьому розділі монографії. Його матеріал структуровано відповідно до основних напрямів діяльності розглядуваного інституту – господарського, культурно-освітнього, соціального, судового.

Щодо діяльності судових установ, котрі одночасно були складником селянського самоврядування, дослідниця відзначила, що в прибалтійських губерніях, де було кодифіковано волосне правосуддя, і польських, де селяни судилися всестановими гмінними судами, село залучене до більш цивілізованих форм судівництва. Натомість у губерніях, де функціонували відповідні бессарабсько-мирська й тифліська моделі, станові судові установи селян діяли на звичаєвих засадах, відповідно, використовувалися традиційні практики судівництва. Через це, резюмує авторка, на селі спостерігався правовий вакуум, пересічний селянин не міг захистити себе і свою власність.

Заключний розділ книги присвячено з'ясуванню ролі селянського самоврядування в революціонізації імперії Романових на початку ХХ ст. Привертає увагу нове прочитання автором документів з історії аграрних рухів того часу. Дослідниця прийшла до висновку, що установи селянського самоврядування стали територіально-організуючим каркасом селянських акцій опору, політизувалися та сприяли розгортанню в імперії Романових селянської революції. Під час реалізації аграрних реформ 1906–1911 р. ці установи чинили їм опір, захищаючи корпоративну селянську земельну власність і набуваючи досвід у протистоянні з владою. Авторка вважає, що в умовах Першої світової війни селянське самоврядування перебувало в стані поглиблення кризи та фактичного розпаду головно через активізацію соціальну консолідацію всередині сільських громад та збільшення адміністративних повноважень селянських функціонерів, котрі були агентами влади на селі.

Цікаві узагальнення зроблено у висновках. Автор виділила основні етапи функціонування селянського самоврядування в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і вказала, що на більшості європейського простору Російської імперії соціальне в селянському самоврядуванні забезпечувалося корпоративністю сільських установ, а управлінське, якого потребували інтереси держави, пов'язувалося із бюрократизмом волосного і сільського істеблшменту. Унаслідок перенесення на селянське самоврядування величезного обсягу повноважень із державного управління, замість очікуваної інтеграції села до загальноімперських соціальної та управлінської систем, посилювався партикуляризм селянської Росії. Опинившись між корпоративністю селянських громад і бюрократизмом селянських функціонерів, село надало перевагу першому, оскільки із цим пов'язувалися соціальні й господарські аспекти життя сільських спільнот. Відтак діяльність селянського самоврядування, покликаною модернізувати імперію Романових, на переконання І.Верховцевої, зумовила зворотнє – «зрив» країни в середньовіччя, чим пришвидшено її фатальний кінець, а народи, що населяли її терени, позбавлено можливості набути на своїх землях досвід розбудови дієвого місцевого самоврядування.

Попри високий науковий рівень рецензованої праці, та, безсумнівно, її новаторський характер, слід висловити деякі зауваження.

Хоча авторка проголошує комплексний підхід до вивчення сільського самоврядування, в її дослідженні все ж переважає інституційний підхід. Соціокультурний підхід вона розуміє функціонально – як участь органів самоврядування у господарській та культурно-освітній розбудові села, соціальну допомогу співгромадівцям тощо. І взагалі, селянське самоврядування в Російській

імперії другої половини XIX – початку XX ст. розглядається дещо відірвано від соціокультурного контексту. Варто було б, взагалі, більше уваги приділити особливостям селянства як соціокультурної спільноти, а селянську громаду розглядати не лише як орган селянського самоврядування, а й як традиційну форму організації сільського життя, яка в цілому, на наш погляд, досить успішно була використана царською адміністрацією для управління переважно селянською країною. З одного боку селянська громада була традиційним і органічним для селян органом самоуправління, а з іншого – вона вписувалась в адміністративну систему Російської імперії, була її завершальною ланкою, низовим осередком. Щодо ефективності органів місцевого самоврядування, варто зазначити, що при невеликій кількості чиновництва та державних управлінців, які безпосередньо мали справу з селянами порядок на селі підтримувався силами самої громади. Як вказує відомий американський історик Р.Пайпс, у порівнянні з більшістю країн російське село початку XX ст. було оазисом закону і порядку.

Історія суспільства та утворюючих його великих і малих груп не може вивчатися у відриві від історії картин світу, систем цінностей, форм соціальної поведінки, символів, ритуалів тощо. Поведінка людей часом виявляється обумовленою не їх дійсними й усвідомленими інтересами, а звичками і «ролями», що укоренилися в суспільстві. Це значною мірою визначало і взаємини в селянському середовищі, механізми селянського самоврядування.

Тут варто враховувати особливості селянського суспільства як традиційного, сільського співтовариства як «теплого суспільства віч-на-віч». Автори, які розробляли концепцію модернізації як переходу від суспільства «традиційного» типу до «сучасного» у різних контекстах фіксували змістовне зрушення в еволюції соціальності. Е. Дюркгейм говорить про перехід від суспільства з «механічною солідарністю», до суспільства з «органічною солідарністю», Ф. Тьоніс – про перехід від аграрної «спільноти» (*Gemeinschaft*) до «суспільства» (*Gesellschaft*), Ч. Кулі – від «первинних» до «вторинних груп». К. Маркс називав сільську громаду «локальним мікрокосмом». Оскільки громада охоплює усі сторони життя людини, вона багатофункціональна, сама визначає норми і контролює їх виконання, то вона самодостатня, тяжіє до автаркії, замкнутості. Це вимагало жорстокого адміністративного управління і об'єднання величезної кількості громад в єдине ціле.

Авторка, на мій погляд, все ж перебільшує відмінності між «общиною» і «громадою» («сельским обществом» за офіційною термінологією), суперечності між «корпоративністю» і «бюрократизмом» в сільському самоврядуванні. Хоча ці суперечності, звичайно, мали місце, та вони поставали в амбівалентній єдності.

Пореформена капіталістична еволюція суспільства внесла в традиційний спосіб життєдіяльності селянства низку радикальних змін. Сільська громада розвивалася суперечливо: одні її функції вдосконалювалися, інші – атрофувались, треті – залишалися без зміни; одні селяни підтримували традиційні підвалини, інші – були ними незадоволені і хотіли їх перебудови, треті – виявляли індиферентність. Але сільська громада як суспільний інститут і як мала соціальна група, як «соціальний мікрокосм», цілісний соціально-економічний і правовий організм зберігала своє значення.

Та в цілому ці зауваження не применшують значення рецензованої роботи. Її авторка виявила неабиякий дослідницький хист і поповнила селянознавчі студії власним інтелектуальним доробком.

Юрій Свідерський, Наталія Романишин

**ЄЖИ СТЕМПОВСЬКИЙ. У ДОЛИНИ ДНІСТРА. ЛИСТИ ПРО УКРАЇНУ;
ПЕР. З ПОЛЬС. І КОМЕНТАРІ В. ЛОПУХА. ТЕРНОПІЛЬ: НАВЧАЛЬНА КНИГА –
БОГДАН, 2018.**

Візьмемо на себе відповідальність стверджувати, що ім'я Єжи Чеслав Стемповський не є добре відоме українському читачеві. Хіба нешироке коло філологів-полоністів, які цікавляться польською літературою ХХ століття та історики, що вивчають польсько-українські стосунки міжвоєнної і післявоєнної доби, знають його твори й політичну діяльність.

Однак нашим західним сусідам це ім'я добре знане. Варто зайти на сайт польської Вікіпедії і нам відкриються кілька сторінок гасел про Є.Стемповського як політика, письменника й есеїста та його твори. Досить сказати, що урну з прахом цієї непересічної людини у 1994 р. перенесено із Швейцарії, перепоховано на одному із Варшавських кладовищ і встановлено пам'ятник.

Є.Стемповський (1894–1969 рр.) – нащадок знаного заможного шляхетського роду, що осів у середині ХVІІІ ст. на Україні в маєтку Шебутинці над Дністром, нині Хмельницької області. Сам він з гордістю вказує, що його прадід був останнім комендантом гарнізону на польському березі Дністра навпроти турецького Хотина.

З Україною Є. Стемповського пов'язував не лише родовий маєток та проведені у ньому дитячі та юнацькі роки. У 1920 р. – він учасник війни Польщі та військ Української Народної Республіки проти більшовицької Росії. У міжвоєнний період – співробітник Міністерства закордонних справ відновленої Польської Республіки, а згодом закордонний кореспондент Польської Агенції Телеграфічної. На другий день після вторгнення Червоної армії Є. Стемповський 18 вересня 1939 р. через угорський кордон покинув батьківщину й решту життя провів у Швейцарії. З 1946 р. він активний дописувач, а згодом співробітник культового часопису польської еміграції «Kultura» у Парижі. Редактор журналу князь Єжи Гедройць був прихильником польсько-українського порозуміння та співпраці. Частина поляків сприймала позицію «Kultury» як зрадницьку, бо вона суперечила традиційній версії бачення Речі Посполитої «од моря до моря». Факт багаторічної праці Є.Стемповського в «Kulturi» є промовистим.

Його погляди на Україну та українців можемо прослідкувати з есею «У долині Дністра. Листи про Україну», написаному у 1942 р. ще до початку співпраці з Є.Гедройцем.

Маємо бути вдячні нашому землякові, нині дійсному члену Наукового товариства імені Шевченка в Америці, Василеві Лопуху за можливість ознайомитись з цим твором в українському перекладі. Перша публікація цього твору була у журналі «Дзвін» за травень 2018 року. А нещодавно вийшла окремим виданням (Стемповський Є. У долині Дністра / Єжи Стемповський; пер. з польс. і коментарі В. Лопуха. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018). Заслуговує на увагу не лише якісний український текст, але й клопітка робота проведена перекладачем як автором приміток та коментарів. У деяких місцях примітки петітом займають від чверті до третини сторінки.

У своєму творі-роздумі Є.Стемповський часто звертається до спогадів власного дитинства, межі ХІХ–ХХ ст. Цікавими є його спостереження за етнічними процесами у Наддністрянщині. Він зауважує, що, на відміну від Західної Європи з її чіткими державними й етнічними кордонами, у Східній Європі нічого такого не було. «Вся величезна частина Європи, що лежить між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями, була однією великою шахівницею народів, наповнена островами й анклавами найдивніших комбінацій змішаного населення» (с. 3). Щодо Середнього Подністров'я, то люди розмовляли так: заможні польською мовою, селяни – українською, чиновники – російською з відтінком одеської говірки, старообрядці – російською з новгородською вимовою, а купці – по гебрейськи.

Взаємопроникнення народів створювало ілюзорні сподівання у царських урядовців, що за допомогою натиску усіх їх вдасться перетворити на росіян. Їх надії були марні – свідчить Є. Стемповський. Утиски з боку російської адміністрації пробуджували до життя національні рухи пригноблених народів.

Не вживаючи новітнього терміну «політична нація», Є. Стемповський влучно характеризує його зміст: «національність не мала фатального характеру етнічної неминучості, а переважно була справою вільного вибору». Цей вибір іноді мав у собі риси опортунізму. Проте переважно він випливав із самоусвідомлення і культурних впливів (с. 5).

Чому частина поляків не сприймала (та, зрештою, і зараз не сприймає) візію Є. Гедройця, Є. Стемповського та їх однодумців щодо польсько-українських стосунків, пояснює ще одне зауваження автора «Листів про Україну»: «...я був дуже розчарований, коли пізніше, у Польщі зіткнувся з виявами галасливих, викличних почуттів націоналізму, зухвалих, майже безсоромних. Вияви цього видалися мені чимось із дуже поганим смаком, яке могло пасувати тільки

скоробагатькам і простакам» і далі: «Навіть у цій нестерпно задушливій і неприємній атмосфері, яка сталася в нашому краї після так званої «пацифікації Східньої Галичини», достатньо було відійти від державних установ, газет і громадських організацій, щоб усюди почути слова примирення» (с. 8).

Актуальними для сучасної України є роздуми польського інтелектуала про мову. Він відзначає, що після поділів Речі Посполитої і захоплення Росією більшої частини її території, панянки взагалі не вивчали російської. Цією ігнорацією демонструвалася зневага і презирство до нових правителів країни. Ті ж російські урядовці, що бажали спілкуватись з представниками польської еліти, змушені були користуватись французькою мовою.

З невеликого за обсягом твору Є. Стемповського український читач може почерпнути інформацію не лише про національно-культурні взаємини місцевого поліетнічного населення, а й про тодішній побут. Зокрема, про загальний вигляд та інтер'єр житла польського шляхтича й українського селянина, традиційне рільництво передіндустріальної епохи, розвиток садово-паркового мистецтва на Правобережній Україні та інші цікаві замальовки. Не залишаться поза увагою читача і такі деталі, як-от: «... мій дід згадував ті часи, коли у (російському – Ю.С., Н.Р.) війську служили 25 років, і за кожним полком везли повні вози різок для виконання тілесних покарань. Я слухав його розповіді з недовірою, не знаючи, що і в мій час людство ще раз повернеться до тілесних покарань і абсолютної влади» (с.21).

Нещодавно у Києві вулицю Тверську перейменували, назвавши іменем Єжи Ґедройця. Переклад В. Лопухом і публікацію в Україні твору Є. Стемповського можемо розглядати як данину пам'яті тій частині польської політичної й інтелектуальної еліти, яка вбачала раніше і трактує зараз нашу країну не як «креси всходні», а як рівноправного сусіда і партнера у європейській сім'ї народів.

Андрій Криськов

ЛЕВИЦЬКИЙ В. ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ. БРОДИ: ПРОСВІТА, 2018. 392 С.

Питання невирішеності кризових явищ у промисловості становить особливий інтерес у суспільстві й наукових колах до економічних проблем у національній економіці. Процеси, що відбувалися у Наддніпрянській Україні в минулому потребують у зв'язку з цим глибоких аналітичних і синтезованих оцінок істориками сьогодні. Тому на сучасному етапі історичної науки важливого значення набуває критичне осмислення теорії і практики виробничих структур з врахуванням історичних та економічних можливостей окремих регіонів України. Дослідження процесів розвитку легкої промисловості зазначеного періоду не вирішує проблем сьогодення, але дозволяє екстраполювати досвід минулого.

Актуальність дослідження В. Левицького «Легка промисловість українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – початку ХХ століття» визначається також необхідністю вивчення досвіду минулого, без якого неможливо пояснити наявні тенденції і окреслити перспективи розвитку нинішніх економічних процесів.

Історія розвитку легкої промисловості українських губерній становить особливий інтерес з точки зору оцінки її внеску в російську та світову промисловість в період бурхливого економічного розвитку Російської імперії в другій половині ХІХ – початку ХХ ст., поштовх якому поклато скасування кріпосного права в 1861 р., що ліквідувало перешкоди для прояву підприємницької активності населення у всіх сферах економічної діяльності.

Встановлені автором хронологічні рамки охоплюють період від 1861 р. – початку економічних реформ, що зумовили суттєві зміни в урядовій політиці, глибокі перетворення в промисловості країни, модернізацію всієї системи соціально-економічних відносин. Нижня межа визначена роком відміни кріпосного права і початком ліберальних реформ Олександра ІІ, що докорінно змінили уклад селян і роль промислів в їх житті, а також істотно вплинули на становище робітників мануфактур і фабрик легкої промисловості, адже вони склалися, в основному, з кріпосних селян. Верхня межа визначена 1914 р., коли розвиток економіки почав переорієнтовуватися на військові потреби в зв'язку з початком Першої світової війни, що зумовила кардинальне падіння економічної активності та подальшу стагнацію промислових підприємств і торговельних операцій Російської імперії (і власне українських губерній), а також спричинила розбалансованість торгових зв'язків і структурну перебудову господарського комплексу на потреби ВПК. Одночасно в окремих випадках, з метою наочного підтвердження деяких теоретичних положень за допомогою порівняльно-історичного аналізу, а також ретроспективної характеристики, нижню межу в деяких сюжетних

лініях автором свідомо розширено. Вказаний період став часом формування підвалин майбутніх еволюційних процесів у виробництві. Це був перехідний етап, що призвів до зміни старої економічної системи та зародження нової внаслідок політики держави.

Увагу автора привернула саме легка промисловість, що за обсягами виробництва займала помітне місце в економіці українських губерній у пореформений час. На прикладі трансформації поміщицького суконного виробництва у механізовану текстильну промисловість можна досліджувати особливості економічних процесів в промисловому секторі України в контексті формування ринку.

Практичне значення дослідження В. Левицького полягає в тому, що його основні положення, висновки та рекомендації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України другої половини ХІХ – на початку ХХ ст., спеціальних курсів з проблем історії економіки. Зроблені на основі опрацьованого матеріалу висновки, можуть сприяти розширенню джерельної бази в дослідженні даної теми на регіональному рівні, а також доречно буде їх застосувати для підготовки навчально-методичних, історико-краєзнавчих та науково-популярних праць, в практичній викладацькій діяльності.

У першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження» систематизовано та проаналізовано основні наукові праці, у яких у різні часові періоди вітчизняні та іноземні науковці досліджували питання соціально-економічного розвитку українських губерній у складі Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Висвітлено різні типи історичних джерел, які відображають різні аспекти соціально-економічного розвитку українських губерній упродовж означеного періоду.

Наукові праці та історичні джерела поділено на окремі групи у відповідності до їх типів, часу видання (написання) та змісту. У процесі аналізу нарративу охарактеризовано кожен групу джерел. Представлений історіографічний огляд дозволяє констатувати наявність значної кількості наукових праць, у яких розглядаються різні аспекти розвитку легкої промисловості України у період ринкових реформ.

Історіографічний аналіз показує, що вітчизняними і зарубіжними дослідниками зроблено чимало у висвітленні досліджуваної проблеми. Необхідно зазначити, що економічний розвиток українських губерній привертая увагу учених, але свої зусилля вони акцентували лише на вивченні діяльності окремих галузей промисловості. Перелік піднятих в останній час проблем свідчить про недостатнє вивчення багатьох історичних та економічних процесів, пов'язаних з розвитком легкої промисловості.

У другому розділі «Загальна характеристика легкої промисловості» висвітлено загальне становище легкої промисловості українських губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Автором зазначено, що легка промисловість регіону мала свої особливості. Розвиток найважливіших галузей виробництва значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини й матеріалів. Багатьох галузей легкої індустрії в Україні взагалі не існувало. Деякі галузі легкої промисловості, що в дореформений період виходили зі своєю продукцією на зовнішній ринок, в період промислового капіталізму почали занепадати, або дуже повільно розвивалися, працюючи на вузький внутрішній ринок. До таких галузей, зокрема, відносилися суконна, вовномийна, канатна, шовкова, шкіряна тощо.

Проведений В. Левицьким аналіз державної економічної політики свідчить, що, підтримуючи загалом розвиток промисловості у пореформений час, царський уряд намагався обмежити підприємницьку ініціативу фабрично-заводським законодавством. Державним регулюванням охоплювалося порівняно небагато галузей та підприємств загальнодержавного значення – переважно ті, які не мали стійкої прибутковості та/або широкого ринку збуту і мали труднощі із залученням капіталів навіть у роки свого зростання та загального господарського піднесення.

Досліджуючи джерела надходження капіталів автор встановив, що в легку промисловість Наддніпрянської України інвестувався переважно приватний капітал, який використовували, як правило, поміщики, купці, найбільші промислові компанії і банки. Особливу активність виявляли підприємці Німеччини, Франції, Бельгії та Великої Британії, котрі перебирали під свій контроль промисловість Наддніпрянщини.

Третій розділ «Матеріальна база та науково-технічний прогрес легкої промисловості» присвячений дослідженню матеріально-технічної бази, технічній модернізації підприємств легкої промисловості, забезпеченню їх сировиною. Визначено, що перехід до великого машинного виробництва відбувався в умовах концентрації виробництва. Суконна промисловість в українських губерніях була однією з перших, котра почала застосовувати парове оснащення. Через значну кількість підприємств даної галузі, що і надалі використовували водяні млини та кінні приводи, технічний переворот у сукновиробництві так і не завершився.

У процесі дослідження встановлено, що легка промисловість українських губерній мала свої особливості із забезпечення підприємств сировиною. Розвиток виробництва значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини і матеріалів. Потреби легкої промисловості в сировині забезпечувалися, насамперед, за рахунок місцевого виробництва. Промисловий розвиток сприяв створенню сировинних ринків, а усупільненню виробництва і поглибленню поділу праці він ліквідував відокремленість місцевих ринків і поєднав їх у єдиний національний ринок.

У четвертому розділі «Виробництво та реалізація продукції легкої промисловості» досліджується зростання продуктивності галузей легкої промисловості, що здійснювалося шляхом удосконалення технології виробництва та механізації виробничих процесів. Доречним є висновок, що ринковий характер легкої промисловості визначив високий рівень концентрації виробництва, яка в пореформені роки продовжувала зростати. Під час цього процесу були ліквідовані технічно застарілі невеликі та слабо оснащені підприємства.

Безперечно цінність мають висвітлені питання, що стосуються розвитку підприємств легкої промисловості, безпосередньо пов'язані з їх територіальною локалізацією, виробничою діяльністю та матеріально-технічним забезпеченням. Дослідником встановлено, що динаміка та обсяги виробництва промислових підприємств перебували у залежності від їх територіального розташування, технічного забезпечення, форм власності на засоби виробництва. Тому є правильним висновок, що для характеристики соціально-економічного розвитку суспільства у той чи інший період його історії, необхідно враховувати організацію виробничого процесу, масштаби й форми виробництва, а також технічний розвиток підприємств легкої промисловості, що відіграла важливу роль в економічному житті держави.

З комплексу питань, що стосуються розвитку легкої промисловості досліджуваного періоду історії України, важливе місце в монографії відводиться аспектам, пов'язаним із технічним розвитком промисловості. Адже темпи та обсяги розвитку промисловості завжди перебувають у пропорційній залежності від її технічного забезпечення. Для характеристики соціально-економічного розвитку суспільства у той чи інший період його історії, автор врахував такі категорії, як форми власності на засоби виробництва, організацію виробничого процесу та суспільного розподілу, масштаби й форми виробництва, а також технічний розвиток легкої промисловості, що відіграла важливу роль в економічному житті держави. Тому принципового значення набувають дослідження науково-технічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку галузей легкої промисловості.

Упродовж 60-х рр. XIX ст. – 1914 р. в результаті технічної модернізації купецтво Наддніпрянської України досягло помітних успіхів у становленні та розвитку вовняної промисловості. В суконній, вовняно-панчішній, вовномийній галузях зводиться до мінімуму залучення ручної праці, всі ланки виробництва механізуються та автоматизуються. На початку XX ст., порівняно з серединою XIX ст., в кілька разів зростає обсяг виробництва, продуктивність праці, покращуються умови праці та життя робітників, помітно поліпшується якість продукції.

У розділі також досліджується характер внутрішньої і зовнішньої торгівлі продукцією легкої промисловості в межах Наддніпрянської України, іншими регіонами Російської імперії та зарубіжними країнами. Автором відзначено, що важливе значення для розвитку зовнішньої торгівлі відігравав транспорт, зокрема залізничний.

П'ятий розділ «Кадрове забезпечення легкої промисловості» висвітлює етапи формування класу підприємців, забезпечення легкої промисловості інженерно-технічними кадрами та показує джерела формування промислових робітників. Досліджується процес формування української промислової буржуазії, котра разом з російською, єврейською, польською та іноземною посідала чільне місце в галузях легкої промисловості Наддніпрянської України.

У розділі відзначено, що інтереси підприємництва в Наддніпрянській Україні в галузі освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш помітною формою її активності була передусім підтримка професійних навчальних закладів різних рівнів. Також у роботі аналізується процес формування та умови праці робітників на підприємствах легкої промисловості, стверджується, що розвиток промисловості сприяв створенню постійних робітничих кадрів, відірваних від землеробства і позбавлених засобів виробництва. Основна частина фабричного пролетаріату промисловості Наддніпрянської України вийшла безпосередньо із села.

У висновках монографії підсумовано та узагальнено результати дослідження. Теоретична та практична значимість отриманих результатів дослідження В. Левицького полягає в можливості їх використання органами державної влади та управління в рамках формування стратегії розвитку легкої промисловості, слугувати прикладом та застерегти від помилок у проведенні реформ. Висновки роботи можна використовувати для критичного осмислення стану сучасної вітчизняної

економіки. Врахування досвіду розвитку легкої промисловості може стати прикладом для науковців у вивченні та висвітленні розвитку інших галузей промисловості України.

Отже, рецензована монографія В. Левицького «Розвиток легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.» є актуальним, завершеним, самостійним і оригінальним науковим дослідженням, у якому використано значний масив архівних і статистичних матеріалів, відзначається новизною та комплексним підходом до виконання поставлених завдань.

Володимир Мороз

ТАРАС ПШЕНИЧНИЙ. УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА (1939–1991 РР.): ІСТОРИОГРАФІЯ. КИЇВ 2018, 428 С.

Дослідження історії Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ) є одним із напрямків, за яким активно працюють численні автори в Україні, а також за кордоном. Значний поштовх для поглиблення знань про минуле цієї Церкви – прямої спадкоємниці Київської митрополії княжих часів Русі-України – надало відкриття доступу до архівів, що своєю чергою стало наслідком колапсу радянського тоталітарного режиму. Особливо сильно вказаний фактор, як один із чинників становлення свободи наукової діяльності, зачіпає дослідження історії УГКЦ у період існування СРСР – час масових репресій проти духовенства й вірних. Масштаб змін у науковому дискурсі щодо сторінок минулого Церкви та її загальної ролі в українській історії виражає вже те, що впродовж двох з лишком десятиліть діяльності одного покоління вчених: від 1991 р. до 2018 р., він еволюціонував від рецидивів ідеологічних тверджень про її «реакційний», «зрадницький» та «націоналістичний» характер до всеохопного залучення в історіописання церковних документів і матеріалів радянських спецслужб, які роками перебували під грифами «Таємно» і «Для службового користування». Незабаром після падіння тоталітаризму фіаско зазнала і породжена ним схема історії греко-католицизму, а насправді його міфологізації. Адже дійсною метою останньої в «радянській науці» було очорнення Церкви, що була жертвою комуністичної системи, була загнана у підпілля, але уникла знищення та публічно відродилася з першими паростками горбачовської «гласності» і «перестройки».

Отож, відродження УГКЦ, звільнення науки з-під контролю КПРС та КДБ, удоступнення архівів спричинило посилені інтереси суспільства загалом, і наукового середовища зокрема, до історії переслідуваної Церкви. Вихід останньої з катакомб став частиною процесів демократизації, боротьби за права людини і дискримінованих спільнот, за повернення знання дійсної історії України та українського народу. Суспільні умови обернулися настільки радикально, що вивченням минулого УГКЦ зайнялося як молоде покоління вчених, так і деякі колишні пропагандисти «войовничого комунізму» та атеїзму, лектори курсів, на яких «селянсько-робітничій молоді» намагалися прищепити ідею смерті Бога і ворожості Церкви до народу. Відтак на балансі студій з історії УГКЦ періоду 1939–1991 рр. є численні збірники документів і розвідок, статті, монографії, гасла в енциклопедичних виданнях тощо. Історична думка дійшла до етапу, коли окремо взятому досліднику все важче орієнтуватися в масиві цих даних, а тому щораз актуальнішою стає потреба систематизації, аналізу та осмислення інформації: впорядкування історіографії та історіографічного дослідження теми. Спробу виконання цього завдання поставив перед собою український історик Тарас Пшеничний у монографії «Українська Греко-Католицька Церква (1939–1991 рр.): історіографія».

В якості об'єкта дослідження автор книги визначив «стан і розвиток вітчизняної та зарубіжної історичної думки в процесі вивчення історії УГКЦ в західних областях УРСР у 1939–1991 рр.» (с. 5). Вчений бере до уваги історіографію історії УГКЦ як в українській, у тому числі радянській та діаспорній, так і в закордонній історичній науці (с. 6). При цьому одразу слід зазначити, що, незважаючи на заявлене зосередження на УГКЦ, Тарас Пшеничний залучає у дослідження також релевантні матеріали Мукачівської греко-католицької єпархії (МГКЄ), яка у наші дні юридично становить окрему одиницю. Такий підхід, як вважаю, виправданий в силу того, що історія МГКЄ та УГКЦ де-факто є цілісним явищем (у тому числі в радянські часи). Греко-католиків переслідували незалежно від їхньої юрисдикційної приналежності, репресовані священники перебували в одних і тих же таборах, підпільне служіння єпископів (у тому числі хіротонії ієрархів та ієреїв), священників, активність мирян (життєписи Йосипа Терелі та Василя Маркуся тут яскраві приклади) відбувалися, як того вимагало добро Церкви, по всій Україні та по всьому СРСР. Залучення до історіографії українського греко-католицизму матеріалів МГКЄ – важливе завдання, до якого спонукають самі джерела. Тож важливо, що автор монографії звернув увагу на цей виклик перед наукою. З іншого

боку, на сторінках монографії варто було чіткіше наголосити на причинах означеного кроку, оскільки він може породити низку питань в окремих читачів монографії.

Автор визначає, що на історіографічний процес із вивчення історії УГКЦ у ХХ ст. впливали «Друга світова війна, трансформація історичної науки в Радянському Союзі, запровадження антирелігійної кампанії, розвиток історичних досліджень у середовищі української наукової еміграції, доба перебудови та розпад СРСР (с. 369). Досліджуючи діаспорну історіографію УГКЦ та радянську історіографію того ж питання Тарас Пшеничний одразу звертає увагу на те, що обидві вони ставили перед собою різні завдання: перша дотримувалася «патріотичного підходу», а друга намагалася довести «зраду» з боку Церкви і перманентно атакувала греко-католиків до кінця 1980-х рр. У монографії також раціонально підмічено, що синхронно з радянськими авторами, які претендували на «науковість», напади на УГКЦ тривали і з середовища РПЦ, чії представники, крім вказаного, претендували ще й на виключну «канонічність». Зайве доводити, що наведені спостереження українського історіографа щодо ХХ ст. є важливими для розуміння сучасної ситуації в Україні, яка значною мірою є теж результатом процесів доби тоталітаризму.

Структурно видання поділяється на Вступ, шість розділів і Висновки, після яких подано перелік джерел та літератури на 515 позицій.

Перший розділ книги має назву «Наукова розробка, джерельна база та методологія дослідження» (с. 7–33). У трьох його параграфах автор монографії аналізує стан наукової розробки проблеми, виділяє основні групи історіографічних джерел та їхні інформаційні можливості, а також подає теоретично-методологічні засади дослідження.

Тема другого розділу – «Українська історична наука і питання історії греко-католицької Церкви в Україні у 1939–1991 рр.» (с. 34–77). На цих сторінках Тарас Пшеничний вивчає історичний дискурс 1939–1991 рр. про УГКЦ та окреслює провідні тенденції сучасної історіографії УГКЦ в радянську добу. Цей розділ містить два параграфи відповідно до названих щойно тематичних блоків.

Третій розділ – «Історична думка про спроби ліквідації УГКЦ у 1939–1945 рр.» (с. 78–162). У його трьох параграфах подана оцінка історіографії, присвяченої становищу УГКЦ у 1939–1944 рр.; аналіз наукової думки про Церкву в умовах другої радянської окупації західних областей України; визначено відображення в історичних дослідженнях стратегії вивчення суспільно-політичних ініціатив митрополита А. Шептицького у 1939–1944 рр.

У четвертому розділі під назвою «Історіографія Львівського псевдособору 1946 р.» (с. 163–234) вчений зосереджується на аналізі історіографії теми урядових ініціатив СРСР щодо узаконення ліквідації УГКЦ у 1945 р.; на формуванні наукового дискурсу з проблематики створення та функціонування «Ініціативної групи» у 1945–1946 рр.; а також на вивченні стану дослідження Львівського псевдособору в історичній думці. У цьому розділі є, відповідно, три параграфи.

П'ятий розділ – «Катакомбний період» Української Греко-Католицької Церкви в наукових працях» (с. 235–299). Тут наявні, як і в попередньому розділі, три параграфи, бо увагу присвячено трьом тематичним блокам: українській історичній думці в еміграції про УГКЦ в умовах «агонії сталінізму»; церковному питанню в ідеологічній парадигмі істориків радянської доби; висвітленню теми підпільної Церкви у сучасному історіографічному просторі.

Зрештою, шостий розділ має назву «Історична думка та Українська греко-католицька Церква в добу перебудови, легалізації та визнання» (с. 300–367). На сторінках перших двох його параграфів подано аналіз висвітлення в історіографії питання УГКЦ часів перебудови, а також проблеми легалізації Церкви. Третій параграф присвячено виділенню та осмисленню сучасних тенденцій наукових досліджень відродження УГКЦ. Зокрема, автор книги акцентує на одному доволі мало аналізованому чиннику, потенціал виявити який, крім релігієзнавчо-філософської рефлексії, мають саме історіографічні дослідження. Йдеться про слова: «сьогодні можна впевнено сказати, що в історіографії місце греко-католицької Церкви у суспільно-політичних процесах доби 'перебудови', як суб'єкта і об'єкта заперечити практично неможливо» (с. 366). При цьому дослідник виправдано звернув увагу на те, що зміни в історіографічній базі, присвяченій історії УГКЦ, відбувалися із запізненням у порівнянні зі значними суспільними трансформаціями межі 1980–1990-х рр.

Природно, що книга Тараса Пшеничного містить аналіз не абсолютно всіх – тобто тисяч розсіяних по періодиці – публікацій за заявленою темою, а «наявних» (с. 368), тобто виявлених основних робіт. Окремої уваги потребує наголос історіографа на суттєвій проблемі історіографічної бази обраної наукової проблеми – на тому, що наявний цілий пласт робіт «компілятивного характеру, які не відповідають вимогам наукових досліджень» (с. 426).

Загалом поява монографії київського дослідника – важлива подія в історіографії історії УГКЦ. Важливо, щоб автор продовжив наукову працю за цим напрямком, що в майбутньому може привести до якісних зрушень не тільки у даному секторі історіографічної науки, але й спричинити зворотній ефект: ріст обізнаності науковців із доробком попередників і сучасників, униканню

дублювання тематики робіт, котрі претендують на науковість, а також усвідомлення істориками викликів, що постають перед дослідницькою спільнотою.

Андрій Криськов

КЛІШ А. Б. МІЖ ПОЛІТИКОЮ ТА РЕЛІГІЄЮ: СУСПІЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: МОНОГРАФІЯ. ТЕРНОПІЛЬ: ОСАДЦА Ю.В., 2018.

У контексті формування сучасної політичної системи в Україні, важливе значення має вивчення досвіду формування політичних партій в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Традиційно у структурі українського політикуму Галичини зазначеного періоду виділяють п'ять основних українських політичних сил – Русько-українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія, Національно-демократична партія, Руська народна партія та, власне, Католицький русько-народний союз та інші політичні організації під проводом О. Барвінського («Руська громада», Християнсько-суспільний союз).

Робота складається із передмови, семи розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків, а також переліку умовних скорочень.

Монографія охоплює широкий спектр історичних джерел різного походження, які А. Кліш виокремив у наступні групи: документи та матеріали органів державної влади, партійні документи, джерела особового походження (спогади, мемуари, автобіографії, епістолярій, записні книжки тощо), публіцистичні праці, періодика. Вагому частину джерельної бази дослідження склали неопубліковані документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Державного архіву Львівської області, Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, архівних установ Варшави, Кракова та Перемишля. Слід підкреслити і широку джерельну базу рецензованої монографії, яка є цілком достатньою для виконання поставлених завдань.

А. Кліш чітко визначив методи дослідження. Автор використав інструментарій, притаманний не лише історичній науці, а й політології, етнодемографії, соціально-економічній географії, статистиці тощо. Він чітко виокремив основні дефініції роботи, зокрема «суспільно-християнський рух», «політичний католицизм», «консерватизм», «релігійний консерватизм», «клерикалізм», «християнська демократія», «християнський соціалізм», «політична партія», «політична організація», «політичний клуб», «інституалізація», «національне питання».

Прикметно, що А. Кліш показав формування українського суспільно-християнського руху в контексті розвитку аналогічних рухів у Австро-Угорській монархії. Зокрема, проаналізовано діяльність партій суспільно-християнського скерування у польських, хорватських, словенських та чеських землях. Також автор показав вплив папських енциклік «*Rescriptum*» та «*Graves de communi*» на становлення зазначених рухів.

А. Кліш виводить передумови заснування партій суспільно-християнського скерування із середини ХІХ ст. та пов'язує це з діяльністю С. Качали. Проте, безумовно найбільш вплинула на виокремлення християнських суспільників з народовського табору т.зв. «нова ера» – спроба українсько-польського порозуміння 1890 р. за участі австрійського уряду та українських громадських діячів Наддніпрянщини.

У четвертому розділі проаналізовано організаційне становлення суспільно-християнського руху в Галичині. Зокрема, автор дослідив заснування Католицько-руського народного союзу, «Руської громади», Християнсько-суспільного союзу та їх пресового органу – часопису «Руслан». Автор зазначив, що у партіях суспільно-християнського скерування домінувало духовенство, проте ми не можемо назвати це середовище клерикальним, оскільки його ідеологію створювали, переважно, представники світської інтелігенції – О. Барвінський, А. Вахнянин, К. Студинський.

Окремо А. Кліш проаналізував регіональні особливості суспільно-християнського руху, зокрема діяльність Християнсько-політичного союзу, який виник наприкінці 1897 р. у Станіславові (сучасний Івано-Франківськ). Його друкованим органом був часопис «*Związek Chrześcijański / Християнський союз*» під редакцією А. Дещаківського.

Значну вагу в галицькому політикумі займало вище духовенство. Слід зазначити, що автор, на нашу думку цілком слушно проаналізував діяльність як греко-католицьких так і римо-католицьких ієрархів.

Окремий розділ монографії присвячений ідейним засадам християнських суспільників. Автор зазначає, що християнським суспільникам вдалося доволі багато зробити для покращення соціально-економічного стану українського селянства у Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст. Проте кардинально змінити ситуацію на користь українського селянства вони не змогли, оскільки у цьому процесі не були зацікавлені місцева польська влада. Культурно-освітні прагнення суспільно-

християнської течії мали різноплановий та глибинний характер. О. Барвінський, А. Вахнянин, К. Студинський та інші діячі внесли посильний внесок до заснування багатьох початкових й середніх навчальних закладів з українською мовою викладання. У питанні заснування українського університету вони були поміркованішими, вказуючи на першочерговість відкриття нових українських кафедр та підготовку молодих українських науковців.

Важливим є дослідження міжпартійних взаємин у Галичині досліджуваного періоду. Тому автор прослідкував взаємини християнських суспільників з національними демократами, соціал-демократами, радикалами, москвофілами, а також польськими політичними середовищами. Аналізуючи взаємини х соціал-демократами та радикалами, автор зазначив, що між ними загострювалися ідеологічні протиріччя, зокрема щодо ставлення до релігії та визначення її ролі у суспільному житті. Значною мірою вони відтворювали ті процеси, що відбувалися у Західній Європі, де відбувалося утвердження християнсько-демократичного руху на противагу соціал-демократії. Соціалістичні й радикальні ідеї в українському середовищі несли в собі тенденцію секуляризації політичного простору Галичини. Християнські суспільники відстоювали провідну роль Церкви в суспільстві, вихованні молоді та вирішенні соціальних проблем. У Церкві вони хотіли знайти соціальну опору, щоб мати можливість зміцнити власне становище у Галичині.

Назагал, рецензована монографія дає змогу цілісно простежити за процесом становлення українського суспільно-християнського руху в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст., основними напрямками його діяльності. Разом з тим, досліднику, на нашу думку, варто було б більше уваги приділити взаєминам християнських суспільників з вищим греко-католицьким духовенством, зокрема А. Шептицьким, детальніше проаналізувати соціальну базу зазначеного руху тощо. Проте це жодним чином не впливає на загальну позитивну оцінку монографічного дослідження.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Берест Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної, книжкової та бібліотечної справи Української академії друкарства.

Галушка-Адайкін Антон – кандидат історичних наук (м. Харків).

Грибенко Олександр – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Іваник Микола – кандидат історичних наук, доцент історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.

Кліш Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ковальов Денис – аспірант кафедри історії та політичної теорії національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

Криськов Андрій – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Куницький Михайло – доктор історичних наук, доцент, президент громадської організації «Інформаційно-комунікаційний менеджмент інтелектуальної власності» (м. Київ).

Курдина Юлія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини національного університету «Львівська політехніка».

Левицький Віталій – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лисейко Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини національного університету «Львівська політехніка».

Михайлюк Марина – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

Михайлюк Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України.

Мороз Володимир – кандидат історичних наук, викладач Українського католицького університету.

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ореховський Вадим – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Прийдун Степан – асистент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Романишин Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ.

Свідерський Юрій – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної освіти.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Старка Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Стоцький Ярослав – доктор історичних наук, професор Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Філатов Богдан – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Фульмес Владислав – викладач Волинської Православної Богословської Академії, аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Харламов Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету Національного університету цивільного захисту України.

Хоміцький Василь – аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Чаговець Тетяна – здобувач Харківського національного університету імені Василя Каразіна.

Шама Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Юшкевич Володимир – кандидат історичних наук, докторант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	3
Юлія Курдина ГУТНЕ СКЛО З ПІДГІРЦІВ У ФОНДАХ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ М. ВИННИКИ.....	3
Ярослав Лисейко РІД ТИРАВСЬКИХ ГЕРБА ОСОРІЯ НА СЯНОЧЧИНІ У XV–XVI СТ.....	11
Ігор Берест ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШИХ РОБІТНИЧИХ КАС ВЗАЄМНОЇ ДОПОМОГИ ЛЬВІВСЬКИХ ДРУКАРІВ.....	18
Андрій Криськов РЕФОРМА 30 ЛИПНЯ 1863 Р. В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	21
Микола Іваник ПРИЙНЯТТЯ ГАЛИЦЬКИМ СЕЙМОМ ЗАКОНІВ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ	26
Віталій Левицький ТОРГІВЛЯ ПРОДУКЦІЄЮ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	30
Микола Москалюк БАЗАРНА ТОРГІВЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	35
Андрій Кліш ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМИН ХРИСТІЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ ТА НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТІВ	38
Олександр Грибенко ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР	43
Тетяна Чаговець ПРИВАТНИЙ СЕКТОР ЖИТЛА У ХАРКОВІ В РОКИ НЕП (1921–1928 РР.).....	51
Михайло Харламов ДЕСЯТИДЕННІ ПОЖЕЖНІ СЕМІНАРИ ДЛЯ БРИГАДИРІВ КОЛГОСПНИХ ПОЖЕЖНИХ КОМАНД УСРР (1932–1934 РР.)	58
Михайло Куницький ПІЛЬГОВИЙ РЕЖИМ ОПОДАТКУВАННЯ В РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.)	61
Богдан Філатов ВИБОРИ ДО СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ 1990 Р. : НОВИЙ ЕТАП У ВИБОРЧІЙ ПРАКТИЦІ	65
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ.....	69
Вадим Ореховський МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	69
Олександр Шама ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НА ШПАЛЬТАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ «СОЮЗУ ШЛЯХТИ ЗАГРОДОВОЇ»	74
Володимир Юшкевич МІСЦЕ ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО ДОРАДЧОГО КОМІТЕТУ З ПИТАНЬ ПОЛІТИЧНИХ БІЖЕНЦІВ У ПІДГОТОВЦІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ПРОЄКТІВ (1938–1945 РР.).....	84
Денис Ковальов ВИТОКИ І ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФІНЛЯНДСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	91
Марина Михайлюк ЮЛІУС ШТРЕЙХЕР НА НІЮРНБЕРЗЬКОМУ ПРОЦЕСІ: АНТИСЕМІТСЬКИЙ АСПЕКТ ОБВИНУВАЧЕННЯ	96
Антон Галушка-Адаїкін ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНДОНЕЗІЙСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ	103

Ярослав Секо	
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ 1960-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР. У КОНТЕКСТІ ОПОЗИЦІЙНИХ РУХІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	106
Степан Прийдун	
ПРОБЛЕМА РОЗПОДІЛУ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ СРСР У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ (1991–1997 РР.)	113
ІСТОРИЯ РЕЛІГІЇ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН.....	121
Володимир Старка	
АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1939–1941 РР.).....	121
Владислав Фультес	
ЗАСНУВАННЯ ТА ПОЧАТКИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПОВОЄННІЙ НІМЕЧЧИНІ.....	129
Ярослав Стоцький	
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК МАРІЙСЬКИХ ТОВАРИСТВ (ДРУЖИН) У СТРУКТУРІ УГКЦ: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ.....	135
Василь Хоміцький	
ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ УПЦ КП В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991–1993 РР.).....	142
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	149
Олександр Михайлюк	
І. Г. ВЕРХОВЦЕВА МІЖ КОРПОРАТИВНІСТЮ І БЮРОКРАТИЗМОМ: САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ. ЧЕРКАСИ: ВИД. Ю. А. ЧАБАНЕНКО, 2018. 397 С.....	149
Юрій Свідерський, Наталія Романишин	
ЄЖИ СТЕМПОВСЬКИЙ. У ДОЛИНИ ДНІСТРА. ЛИСТИ ПРО УКРАЇНУ; ПЕР. З ПОЛЬС. І КОМЕНТАРІ В. ЛОПУХА. ТЕРНОПІЛЬ: НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН, 2018.....	153
Андрій Крицьков	
ЛЕВИЦЬКИЙ В. ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ. БРОДИ: ПРОСВІТА, 2018. 392 С.....	154
Володимир Мороз	
ТАРАС ПШЕНИЧНИЙ. УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА.....	157
(1939–1991 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ. КИЇВ 2018, 428 С.	157
Андрій Крицьков	
КЛІШ А. Б. МІЖ ПОЛІТИКОЮ ТА РЕЛІГІЄЮ: СУСПІЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: МОНОГРАФІЯ. ТЕРНОПІЛЬ: ОСАДЦА Ю.В., 2018.....	159
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	161

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. 1. 165 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 25.10.2018 р. Підписано до друку 26.10.2018 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 19,5.
Замовлення 353. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.